

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ НАФТИ І ГАЗУ**

На правах рукопису:
УДК 93/99(4Укр)

Мандрик Ярослав Іванович
ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
У СФЕРІ КУЛЬТУРИ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(КІНЕЦЬ 20-х — 30-ті РОКИ)

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук,
професор
Кульчицький С.В.

Івано-Франківськ — 2005

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографія та джере- ла.....	17
Розділ II. Кадрова політика.....	43
2.1. Підготовка кадрів для осві- ти.....	43
2.2. Підготовка кадрів для культурно-освітніх закла- дів.	74
2.3. Формування фахівців сільського господарст- ва.....	87
Розділ III. Політика у сфері осві- ти.....	166
3.1. Ліквідація неписьменнос- ті.....	167
3.2. Ідеологізація сільської загальноосвітньої школи	206
...	
Розділ IV. Культурно-масова робота.....	267
4.1. Культурно-освітні закла- ди.....	268

4.2. Діяльність установ культу-	279
ри.....	
4.3. Антирелігійна політика органів вла-	323
ди.....	
Висновки	336
.....	
Список використаних джерел і літерату-	364
ри.....	

ВСТУП

Актуальність теми. Людство може усвідомлювати і визначати своє місце в загальному процесі суспільного розвитку лише на основі глибоких знань минулого. Кожне покоління, вступаючи на арену політичного і економічного життя, використовує у своїй практичній діяльності історичний досвід. Звернення до минулого завжди було вагомим аргументом суспільно-політичного виховання населення. Досвід минулого, закарбований у соціальній пам'яті людей, містить у собі великий творчий потенціал, здатний за певних умов перетворитися в реальну силу, спрямовану на їх розвиток. Інтерес до історії особливо зростає в критичні моменти життя народу, бо історична пам'ять є важливим джерелом його морального оновлення, духовної сили і політичної енергії.

Складні процеси сучасного державотворення, особливо трансформація політичної та соціально-економічної систем суверенної України, переконливо доводять необхідність врахування вітчизняного досвіду розвитку культури села 1930-х рр. Тому дослідження політики радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х — у 30-х рр. ХХ ст. є актуальним, має як теоретичне, так і прикладне значення.

Прикладне значення проблеми полягає, звичайно, не в тому, щоб запозичити корисний досвід культурного будівництва на селі в період творення комуністичної системи влади і власності. Ні за метою культурних перетворень, ні за їх методами досвід тоталітарної держави не може бути застосований державою, яка має дві корінні відмінності від сталінської: вона є національною і демократичною. Значення цієї проблеми полягає передусім в тому, щоб визначити культурні параметри людини, яка вийшла з радянського минулого і звернути особливу увагу на подолання таких її рис, які заважають формуванню громадянського суспільства. Не секрет, що посткомуністичне суспільство погано справляється з проблемами освіти, просвітництва і підготовки кадрів. Автоматизм ринкових механізмів у даному випадку є вадюю, а не перевагою, і потрібна осмис-

лена робота держави, щоб подолати залишки тоталітаризму у свідомості людей, які більшу частину життя прожили в Радянському Союзі.

У постановці цієї проблеми є, однак, грань, де можна прямо запозичувати досвід тоталітарної держави за умови, що ми цей досвід скеруємо на досягнення іншої мети. Сучасній державі потрібно вдосконалювати навчання і просвітництво, і тут можна придивлятися до методів навчання і пропаганди, які використовувалися радянською владою.

Складність теми розвитку культури села 1930-х рр. зумовлюється тим, що необхідно подолати мислення, яке активно формувалося фальшивою радянською пропагандою. Різноманітні проблеми історії селянства вивчалися раніше лише під кутом зору насаджуваної згори ідеології. Абсолютна більшість досліджень, що проводилися в УРСР, відзначалася схематизмом, була спрямована на доказовість уже зроблених раніше партійними органами висновків. Цим вони виконували пропагандистсько-охоронні функції.

Тому наступна причина актуалізації цієї наукової проблеми визначається сучасною парадигмою національної історіографії, необхідністю переосмислення нашого складного минулого, висвітлення його на основі нових методологічних підходів. Поза сумнівом тема політики радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х — у 30-ті рр. ХХ ст. у радянській історичній науці була однією з найбільш міфілогізованих, ідеологічно заангажованих.

Інтерес до названої теми посилювався наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття, коли нова історична інформація почала піддаватися науковому аналізу. Виявилось, що вивчення минулого українського села відкриває цілу низку наукових напрямків, дає можливість зрозуміти багато важливих проблем сучасної суверенної Української держави, вирішення яких життєво необхідне як для сучасних, так і майбутніх поколінь. Дисертант використав здобутки радянської, української та зарубіжної історіографії, що дало змогу цілісно

дослідити названу проблему.

Розвиток культури відбувається у тісному зв'язку з економічним і суспільно-політичним розвитком суспільства. Отже, ступінь економічного і політичного прогресу такою ж мірою залежить від стану духовної культури, якою мірою вона впливає на виробничі та суспільно-політичні процеси. Сьогодні стало очевидним, що успіхи в оновленні суспільства, національно-державному і культурному відродженні України в значній мірі залежать від того, як швидко ми зможемо подолати трагічну спадщину радянського тоталітаризму. В цьому ще одна причина актуалізації наукової проблеми розвитку культури українського радянського села 1930-х рр.

Історія культури віддзеркалює історію народу. Існує понад 500 визначень культури. Кожне з них має свої плюси і мінуси, пов'язані з тим, що культура – явище надзвичайно складне. Найбільш точне визначення поняття, на наш погляд, наступне: культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством протягом усієї історії, а також сам процес творення і розподілу матеріальних і духовних цінностей. Зрозуміло, що в одному дисертаційному дослідженні неможливо охопити увесь аспект розвитку культури українського радянського села наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст. Тому автор вважав за необхідне зупинитися на аналізі таких її складових частин, як освіта, культурно-масова діяльність закладів культури села, кадри (системи освіти, сільського господарства, культзакладів), їх робота серед населення.

Отже, актуальність наукової проблеми політики радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х — у 30-ті рр. ХХ ст., теоретичне та практичне значення її розв'язання, відсутність у новітній українській історіографії спеціальної роботи спонукали автора до проведення цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблема розроблялась згідно з планом науково-дослідної роботи Інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і

газу за напрямком наукових досліджень “Боротьба за національне відродження, творення самостійної української держави в умовах іноземного панування та радянської тоталітарної системи. ХІХ-ХХ ст.ст.” а також пов’язана з науково-дослідною і навчально-методичною діяльністю кафедри історії та політології названого університету за напрямком “Актуальні проблеми історії України ХІХ-поч. ХХІ ст.ст.”.

У контексті практичної реалізації дисертаційне дослідження безпосередньо пов’язане з державною програмою “Освіта (Україна ХХІ століття)”.

Об’єктом дослідження є українське село в період оформлення радянської тоталітарної системи у 1930-х рр.

Предметом дослідження є політика радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х — у 30-ті роки ХХ ст., детермінована комплексом тогочасних ідейних, господарчих і соціальних чинників.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1929-1939 рр. Нижня межа дослідження — 1929 р., тобто початок сталінського повороту в соціальному та національно-культурному житті радянської країни. Закінчення його визначає початок Другої світової війни.

Дисертант вважав за необхідне інколи вийти за межі хронологічних рамок до більш раннього періоду, що зумовлене метою і завданнями дослідження.

Територіальні межі дисертації окреслені кордонами УРСР. Проте особливості обраної проблеми дослідження вимагали від автора постійного виходу за ці рамки для визначення особливостей політики радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст. та порівняння їх реалізації у союзних республіках, зокрема, в радянській Росії.

Мета дисертації – на основі принципів об’єктивності, історизму розкрити основні напрямки політики радянської держави в сфері культури в українському селі наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр., показати суперечливий характер розвитку культури села в УРСР у добу колгоспних соціальних катаклізмів.

Конкретизація даної мети знайшла своє відображення у наступних **завданнях**:

- зробити історіографічний огляд піднятої проблеми, визначити питання, які потребують наукового вивчення;
- охарактеризувати стан джерельної бази та її тематично-інформаційний потенціал;
- дати аналіз політики ВКП(б), КП(б)У, органів радянської держави в галузі культурного будівництва в 1930-х рр.;
- дослідити фінансове, матеріально-технічне і кадрове забезпечення закладів культури села;
- проаналізувати вплив соціально-політичної ситуації в радянській Україні на становище і розвиток культури в умовах командно-адміністративної системи;
- дати характеристику згубним наслідкам командно-адміністративного керівництва, політизації, ідеологізації для національно-культурного будівництва в Україні на прикладі стану сільської школи;
- вивчити і проаналізувати стан підготовки та забезпеченість сільського господарства України спеціалістами та кадрами масових професій, їх вплив у 1930-х рр. на культуру села;
- розкрити місце і роль культосвітніх закладів у проведенні сталінської “революції зверху” на селі, їх роль у формуванні морального обличчя та рівня свідомості, культури сільських жителів;
- вивчити та оцінити становище Церкви в селах України, розкрити згубну антирелігійну політику партійних та радянських органів;
- розкрити національні особливості розвитку культури в українському радянському селі в 1930-х рр., показати її упослідженість відносно культур інших республік Союзу РСР;
- з’ясувати ступінь використання владою командно-адміністративного

впливу та обсяги терору і репресій на селі в радянській Україні в 1930-х рр.;

– показати тенденції політизації й ідеологізації культурних процесів в українському селі в 1930-х рр. як стрижневу складову політики компартійного керівництва;

– встановити основні етапи та особливості розвитку культури в українському селі наприкінці 20-х — у 30-ті рр. ХХ ст. і визначити актуальність досвіду цього розвитку для сучасної Української держави;

– з’ясувати наслідки політики радянської держави у сфері культури в українському селі в 1930-х рр. для наступного історичного розвитку радянського села і культури сучасної Української держави.

Наукова новизна дисертації визначається такими положеннями:

1. Гострою проблемою для села кінця 1920-х рр. залишалася неписьменність. Було розроблено державний п’ятирічний план лікнепу. Його фінансове забезпечення складали кошти, зібрані серед самого сільського населення через “самооподаткування”, фактично, стягнені силою.

Радянська держава у лікнепроботі виступала як сила примусу, що привело до чергового грабунку українських селян. Робота з ліквідації неписьменності (як і колективізація села в цілому) велася форсованими темпами. Це породжувало формалізм, низьку якість письменності сільських жителів. Досягнуті результати не закріплювались, що принесло з часом нову хвилю неписьменності. Її рецидиви на 1940 р. склали майже половину населення сіл УРСР. В умовах тоталітаризму вся робота з лікнепу в Україні потрапила під потужний ідеологічний прес. У свідомості мільйонів неосвічених або малоосвічених людей закарбовувались сфальшована історія, спотворені оцінки подій, фактів діяльності компартійно-радянського керівництва, утверджувався культ Сталіна. Лікнеп фактично зміцнював тоталітарну систему.

2. В радянські часи ліквідація неписьменності вважалася однією з найбільших заслуг радянської влади. Аніскільки не применшуючи значення лікнепу

як фундаменту, на якому ставав можливим культурний прогрес, слід зазначити таке.

Радянський тоталітарний лад тримався на трьох китах – терорі, пропаганді і вихованні. Засвоїти пропагандистські гасла і піддаватися виховному впливу з боку влади могла тільки грамотна людина. Отже, кампанія лікнепу а рїогї розглядалася як один з важливих важелїв комунїстичного будївництва.

Лїкнепробота здїйснювалася фактично без оплати і вважалася громадським обов'язком. Прискорити її можна було методами т. зв. соцзмагання. Партийні та радянські органи в досліджуваній період прийняли ряд рїшень з проблем лікнепу, але практично вони не виконувались через недостатнє фїнансування, яке здїйснювалося за “залишковим” принципом, що породжувало низькі темпи ліквідації неписьменності. Офіційні заяви керівництва УРСР про завершення лікнепроботи на кінець 1930-х рр. не відповідали дійсності. В селах залишилося ще понад 20% неписьменного населення, а разом із рецидивами неписьменності (повернення до неписьменності внаслідок забуття навичок читати і писати) майже половина сільських жителїв фактично не вмїла писати та читати.

3. Невиконаними залишилися заклики про надання допомоги в піднесенні культури селам України шефами із мїст. Абсолютна більшість представникїв мїст була спрямована на проведення і закрїплення результатїв колективїзації, а не на розвиток сільської культури. В цїй сферї їх вплив був незначним. Після 1932 р. була згорнута кампанія українізації в районах з переважаннєм українського населення за межами УСРР, а також кампанія коренїзації в районах з переважаннєм польського, болгарського, німецького та їншого населення (за винятком росїян) в межах УСРР. Школи і пункти ліквідації неписьменності в цих районах були переведенї на українську або росїйську мову викладання. У другїй половинї 1930-х рр. основним завданнєм на селї було проголошено боротьбу із малописьменністю. Школи лікнепу масово закривалися. Такї дії були пос-

пішними, непродуманими, передчасними, адже залишилися ще тисячі неписьменних жителів, які взагалі опинилися поза лікнепроботою.

4. Важке становище в лікнепроботі пояснювалося фактичним самоусуненням державних органів від її фінансування. Тільки в другій половині 1930-х рр. держава взяла всю роботу з лікнепу, як і весь розвиток освіти, в свої руки, виділяючи певні кошти та покладаючи її на відповідні органи управління.

Слід переглянути пануюче в літературі з радянських часів твердження про запровадження всеобучу в селах УСРР (1934 р.). Фактично це було зроблено для пропагандистського прикриття наслідків голодомору 1932-1933 рр. Насправді загальне навчання в селах радянської України введено у другій половині 1930-х років, ближче до кінця другої п'ятирічки.

5. В освіті України протягом 1930-х рр. відбулися процеси унітаризації, фактично, її російщення. Друга п'ятирічка характеризувалася знищенням специфічних особливостей у побудові народної освіти. Українська школа перестала відрізнятися від школи в будь-якій іншій союзній республіці СРСР. Були запроваджені єдині програми і підручники, ретельно проредаговані у відділах комітетів державної партії, які контролювали культурне будівництво.

Здійснена в період суцільної колективізації села масова каральна акція проти "куркулів" і "підкуркульників", тобто більш заможної або більш протестуючої проти колгоспів частини селянства, позначилася й на дітях репресованих селян. Сотні тисяч селянських родин були вислані з України у віддалені, непридатні для сільського господарства регіони СРСР.

Руйнівним чином позначився на культурній інфраструктурі українського села сталінський терор голодом і здійснювана одночасно чистка національно свідомої інтелігенції. Оголошена головною небезпекою, боротьба з "українським буржуазним націоналізмом" призвела до репресування в тій або іншій формі переважної частки сільського учительства.

6. У 1930-і рр. відбулася тотальна політизація, ідеологізація навчального про-

цесу, насадження в сільських школах войовничого атеїзму. Під час масової колективізації в УСРР сільські школи були передані на забезпечення колгоспів. В період голодомору 1932-1933 рр. колгоспи не могли забезпечити сільських учителів продуктами харчування, внаслідок чого тисячі їх померли з голоду.

7. У 1930-і рр. в сільських школах відбулися процеси політехнізації, було введено чітку організаційну структуру навчального процесу. Ці нововведення залишилися практично без змін майже до наших днів.

8. Студенти та викладачі педагогічних вузів значно потерпіли від чисток і репресій. Абсолютно недостатніми були асигнування на освіту в УРСР, вони значно поступались показникам в РРФСР.

У 1930-і рр. посилилась цензура дитячої літератури та шкільних підручників. Були вилучені всі підручники, написані в 1920-х роках на основі концепцій М.Грушевського та С.Єфремова. Було проведено їх уніфікацію на базі російських підручників. Все це робилось для полегшення у майбутньому асиміляції українців.

9. Наприкінці 20-х- на початку 30-х рр. ХХ ст. вагомих результатів було досягнуто в УСРР у розвитку освіти національних меншин: працювали відповідні школи, видавались підручники, готувалися педагогічні кадри. Однак у другій половині 1930-х рр. ці процеси під гаслом боротьби проти місцевого націоналізму поступово згортаються.

10. В результаті голодомору 1932-1933 рр. в УСРР зросла дитяча безпритульність, що привело до збільшення злочинних груп. Значна частина учасників цих груп відповідними органами направлялась у спеціальні школи НКВС. Із цих вихованців готували брутальних прислужників каральних служб, які творили брудні справи. Простежуючи всі етапи і форми розв'язання органами компартійно-радянського керівництва проблем навчання, відзначаємо, що сама система жорсткого планування щодо освіти виявилась неефективною і взагалі непридатною для регулювання інтелектуального, творчого розвитку людини. Сільсь-

кі учні та вчителі були залучені до проведення насильницької колективізації. Органи влади налаштовували в селі дітей проти батьків, а сільських жителів проти вчителів, в результаті чого останні зазнали значних втрат. Було введено кримінальну відповідальність дітей, аж до розстрілу, починаючи із 12-річного віку. Надзвичайно складним було становище із будівництвом сільських шкіл у 1930-х рр. Офіційно пояснювалось, що це результат ворожої діяльності шкідників, але насправді господарники знали, що за зрив будівництва промислового об'єкта вони понесуть суворе покарання, аж до арешту, а за зрив будівництва об'єктів культури відповідальності ніхто не ніс, це не вважалось серйозним злочином. Фактично тоталітарна система виступила гальмом розвитку освіти та й культури в цілому.

11. Основною формою підготовки механізаторських кадрів для сільського господарства України були короткотермінові курси. Тому рівень кваліфікації кадрів був низьким, вони постійно потерпали від чисток і репресій. Гострою залишалась проблема плинності фахівців. Тому питання їх підготовки до Другої світової війни так і не були вирішені, а колективізація, яка планувалась значною мірою як явище політичне, а потім економічне, абсолютно не була забезпечена ні кадрами, ні матеріально, ні технікою. Керівні кадри та спеціалісти вищої кваліфікації сільського господарства радянської України сильно потерпіли від репресій.

12. На кінець 20-х рр. XX ст. були остаточно знищені останні культосвітні організації національно-патріотичного спрямування на селі, зокрема товариство "Просвіта". Нові радянські заклади культури (клуби, хати-читальні, "червоні кутки", бібліотеки, системи радіомовлення і кінообслуговування) працювали під жорстким контролем партійних і радянських органів для пропаганди комуністичної ідеології, нового колективного способу життя, але здійснювали це від кампанії до кампанії, були непопулярними серед населення і слабкими в матеріальному відношенні. До середини 1930-х рр. була остаточно знищена Українська автокефальна православна церква, потрапила під заборону Українська католицька

церква. Здійснено погроми на селі культових споруд Російської православної церкви. Така політика радянської держави в селах України викликала масові протести, які, з'єднавшись із виступами проти колективізації, склали значний антирадянський рух опору на початку 1930-х рр.

Наукову новизну дослідження визначають: мета, предмет і завдання самого дослідження:

— критичний аналіз радянської, зарубіжної та новітньої історіографії теми політики радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х — у 30-ті рр. ХХ ст.;

— сучасні методологічні підходи до вивчення проблеми;

— введення у науковий обіг нових архівних джерел;

— аналіз таких складових сфери культури в українському селі наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр., як освіта, підготовка сільських кадрів, культурно-масова робота;

— обґрунтування взаємозв'язку та взаємовпливу політичних, економічних та соціальних аспектів із рівнем розвитку культури населення;

— показ суперечностей у розвитку культури села радянської України наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст.

Такі явища аналізуються системно. На основі широкого кола архівних джерел досліджено фінансове, матеріально-технічне та кадрове забезпечення закладів культури села. З державницьких позицій здійснено поглиблений аналіз документів тих років партійних та радянських органів як СРСР, так і радянської України, які були присвячені питанням культурного будівництва. Вивчено стан підготовки та забезпечення сільського господарства України спеціалістами, формування сільської інтелігенції, її вплив у 1930-х рр. на культуру села. Оцінено становище Церкви в селах України, показано згубну антирелігійну політику компартійного керівництва.

В дисертації розкрито національні особливості розвитку культури в україн-

ському радянському селі в 30-х рр. ХХ ст. З державницьких позицій з'ясовано наслідки політики радянської держави у сфері культури в українському селі в 1930-х рр. для наступного історичного розвитку радянського села і культури сучасної Української держави.

Особистий внесок дисертанта полягає у наступному:

— апробовано новий концептуальний підхід до вивчення політики радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст.;

— здійснено спробу комплексної розробки політики радянської держави в українському селі у ці роки;

— на основі широкого кола джерел, насамперед архівних, по-новому проаналізовано характер та основні напрямки політики радянської держави у сфері культури в українському селі у цей період;

— здійснено порівняльну характеристику умов розвитку сільської культури радянської України та інших радянських республік у 1930-х рр.;

— проаналізовано заходи компартійного керівництва радянської України з ліквідації неписьменності на селі, з розвитку сільської школи, у сфері підготовки сільських кадрів, у культурно-масовій роботі на селі;

— визначено основні етапи, особливості та основні напрямки політики радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст.;

— осмислено роль ВКП(б) – КП(б)У в розвитку культури українського села в 1930-х рр., яка призвела до абсолютної політизації та ідеологізації культурного процесу;

— висвітлена діяльність органів радянської влади як республіканських, так і на місцях, зокрема, у розвитку культури наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр.;

— розкрито особливості директивних методів керівництва у сфері розвитку культури радянського українського села в 1930-х рр.;

— проаналізовано обставини терору, репресій, повного державного контролю, в яких розвивалися сільська освіта, система підготовки сільських кадрів, культмасова робота на селі, антицерковна політика радянської держави у 1930-х рр.;

— реконструйовано процес розвитку сільської культури радянської України в умовах остаточного оформлення сталінської тоталітарної системи в 1930-х рр. XX ст.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційне дослідження обговорювалося на засіданнях кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу та відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Результати роботи оприлюднювалися на наукових та науково-практичних конференціях:

а) міжнародних: “Українська національна ідея і Церква” (Київ, 23 листопада 1993 р.); “Жіночий рух в Україні: історія і сучасність” (Одеса, 27-29 листопада 1994 р.);

б) всеукраїнських: V наукова конференція з історичного краєзнавства (Кам'янець-Подільський, 1991 р.); “Проблеми поширення досвіду вивчення історії України у вищих технічних навчальних закладах” (Одеса, 26-28 травня 1993 р.); “Україна між минулим і майбутнім” (Івано-Франківськ, 2002 р.);

в) вузівських: професорсько-викладацького складу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (1992, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2002, 2003, 2004 рр.).

Результати дослідження відображені в індивідуальній монографії “Культура українського села в період сталінізму 1929-1938 рр.” (Івано-Франківськ, 1998, 15 друк. арк.), посібнику: “Українська культура: історія та сучасність” (Івано-Франківськ, 2002, 13 друк. арк.) та 44 наукових публікаціях, з яких – у наукових фахових виданнях – 20, 10 – у випусках матеріалів конференцій. Зага-

льний обсяг публікацій – 62 друк. арк.

Основні положення роботи знайшли відображення в лекціях, прочитаних дисертантом для студентів Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, для слухачів Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти в курсах “Історія України”, “Українська та зарубіжна культура”, “Культурологія”.

Теоретичне і практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що наукове осмислення проблеми політики радянської держави у сфері культури в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст. відкриває можливість заповнити суттєву прогалину в історичній науці, інтегрувати великий масив фактичного матеріалу до узагальнюючих праць з історії України у сучасний період. Окремі положення та висновки дисертації можна буде використати при підготовці праць з історії України та української культури, підручників та лекційних курсів з історії України та української культури, навчальних посібників та довідкових видань із соціально-політичної історії України та історії української культури з метою формування цілісної концепції історичного розвитку українського народу.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об’єктивності та діалектичного взаємозв’язку процесів і явищ у суспільстві, застосування яких дало можливість дисертанту переосмислити тогочасні події та дійти до важливих узагальнень. При написанні роботи використовувались проблемно-хронологічний, конкретно-історичний, статистично-аналітичний та порівняльно-ретроспективний методи дослідження, поєднання яких дозволило найповніше реалізувати сформульовані в дисертації мету та завдання дослідження.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу (3-16 стор.), чотирьох розділів (17-335 стор.), висновків (336-363 стор.), списку використаних джерел та літератури (364-396 стор.). Обсяг основного тексту становить 363 сторінки.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Тема політики радянської держави в галузі культури, культурного розвитку різних верств населення постійно перебуває в центрі уваги дослідників, а тому історіографія теми значна. Це передусім праці радянських істориків. Ще один напрям вивчення процесів культурного розвитку УРСР пов'язаний із діяльністю істориків української діаспори та зарубіжних дослідників, які багато зробили для вивчення минулого України. У роки незалежності України започатковують новий напрям в історіографії культурного розвитку нашої держави в минулому, тому для всебічного висвітлення політики радянської держави в галузі культури в українському селі кінця 20-х - у 30-ті роки ХХ ст. необхідно проаналізувати дослідження усіх трьох складових.

Історіографія першої групи, (часи існування СРСР) надзвичайно різноманітна. Уже у 30-і рр. у дослідженнях робили спроби схарактеризувати первинний узагальнений фактичний матеріал; відповідно до партійної ідеології формувалася історична концепція. У наукових працях 30-х рр. ХХ ст. представлено значний фактичний матеріал. Зокрема В.Панфілов [1] аналізує культурну політику, яку проводив радянський уряд серед національних меншин. Зауважимо, що автор цілком замовчує ті негативні тенденції щодо заборони розвитку їхньої національної культури (зокрема й в УРСР), які вже виразно простежуємо з кінця 20-х рр. У дослідженнях Г.Ефимова, І.Марморштейна [2], Ф.Анастасенко, О. Кричевського [3] та інших [4, 5, 6] перебільшено значення робітників-двадцятип'ятитисячників у розвитку культури села

У монографіях 30-х рр. ХХ ст. є багато конкретного матеріалу про стан освіти національних меншин в Україні, про досягнення української школи у 20-х рр. [7, 8, 9, 10]. У цей час освіта в республіці мала ще умови для свого розвитку, незалеж-

ного від директив Москви. Звідси, і досягнення української школи.

Із другої половини 30-х рр. у зв'язку з політичними змінами в СРСР, змінюється й характер історичних досліджень. Після розгрому школи М.Покровського основний напрям дослідження – історія Російської держави. Усі історичні праці про неросійські народи (зокрема й український), були підпорядковані історії великоросів. Те, як тогочасні історики розглядали стосунки між українським і російським народами, збігалось зі зміною ставлення до російського колоніалізму, практику якого продовжували в радянські часи і зображували як прогресивне явище [13, с. 116].

Оскільки історія всіх неросійських народів мала відображати історію російського, її також переписали і узгодили із загальною схемою періодизації, особливо з позицій класової боротьби. Кожного дослідника, який припускав, що радянська національна політика мала негативні наслідки, звинувачували в “націоналістичних ухилах”. Будь-які дискусії про антиросійські, антирадянські виступи розглядали як розпалювання ворожнечі між народами і вважали шкідливими. Культ російської централізованої держави, встановлений у 30-х рр. ХХ ст., визначав рамки для дискусій щодо змін форм федерального устрою багатонаціональної імперії-держави [15, с. 14].

Основні напрямки досліджень радянських часів можна виразно простежити у працях повоєнного періоду: абсолютне домінування комуністичної доктрини в усіх питаннях культурного будівництва, єдині принципи культурного розвитку на території СРСР, які підпорядковувалися Москві і мали одну мету – остаточне утвердження соціалізму в країні.

У тогочасній офіційній історіографії основний напрям досліджень – виявлення успіхів у культурному будівництві, які приписували керівній ролі КПРС. М.Кім [11, 12], Д.Елькіна [13], В.Куманьов [14], В.Клочко [15] одними з перших в радянській історіографії наполегливо обґрунтовували тезу про перемогу “культурної революції” в СРСР у час “перемоги соціалізму” (1936 р.). Їхні дос-

лідження стали важливим етапом розвитку офіційної історіографії, яка обґрунтовувала вже заздалегідь зроблені здебільшого помилкові теоретичні висновки. Наприклад, М.Кім стверджував, що неписьменність в СРСР було ліквідовано ще в середині 30-х рр., а В.Клочко завищив показники розвитку освіти на селі, особливо щодо кількості дітей, які навчалися у школі, значно “поліпшив” становище сільських учителів тощо.

Новий етап в розвитку радянської історичної науки розпочався 1956 року після XX з'їзду КПРС. Період “відлиги” позитивно вплинув на розвиток історичних досліджень. З'являється низка нових наукових праць. Зокрема, в дослідженнях Ю.Борисова [16] та Ю.Арутюняна [17] проаналізовано становлення і розвиток системи підготовки колгоспних і радгоспних кадрів у 1930-х рр., розкрито позитивні та негативні моменти діяльності курсів підготовки механізаторів, значної уваги надано аналізу роботи МТС як центрів підготовки колгоспних кадрів. Окрім цього, Ю.Борисов дає оцінку роботі районних курсів механізаторів, шкіл колгоспної молоді. Однак, зауважимо, що в їхніх дослідженнях немає критичного ставлення до забезпечення сільського господарства кадрами різних професій, натомість указано великі цифрові показники результатів підготовки. Скільки працювало цих спеціалістів на місцях, який був їхній фаховий рівень, автори замовчують [16, с. 19].

Такі позиції займала у своїх дослідженнях і Е.Ларкіна [18]. Проблеми розвитку культмасової роботи в селах проаналізовано в дослідженнях Д.Горохова, а саме: роботу хат-читалень, сільських клубів, проблеми підготовки кадрів [19]; Д.Мітяєва [20] і Д. Гусєв [21] дослідили функції сільських культосвітніх закладів під час проведення колективізації. І.Спектор [22], В.Смишляєв [23] вивчали значення шефства міста над селом у розвитку культури останнього. У цих дослідженнях відібрано цікавий фактичний матеріал, зроблено низку важливих висновків, однак нам відомо, що в період “відлиги” 60-х рр. незначні економічні та політичні реформи не змінили суті системи, яку створила Компартія впро-

довж років панування радянської влади. Тому в часи правління Л.Брежнєва відбувся новий поворот до зміцнення тоталітаризму в СРСР, який негативно відбився як на житті держави загалом, так на історичній науці зокрема. Монографічні дослідження, що з'явилися в 70-і рр. ХХ ст., далекі від об'єктивного зображення тогочасних подій, отже, хибними є методологічні підходи до їх аналізу [24, 25, 26, 27, 28, 29], фактичний матеріал потребує критичної перевірки.

Проведений аналіз літератури засвідчує, що діяльність істориків радянської доби, зокрема дослідження культурних процесів у селі в період перших п'ятирічок, була під жорстким партійним контролем і здебільшого мала агітаційно-пропагандистський характер на противагу суто науковим, об'єктивним підходам. Як уже згадано вище, перші праці в УРСР, в яких досліджували різноманітні аспекти культурного життя села 30-х рр., з'явилися ще в довоєнний період. Окрім проаналізованих, назвімо роботи авторів, які, сумлінно виконуючи партійні директиви прикрашати дійсність, увели в науковий обіг значний фактичний матеріал про лікнеп, про розвиток сільської школи, проведення культмасової роботи [30, 31, 32, 33, 34, 35].

Як свідки й учасники подій, дослідники зуміли передати те творче нахнення, із яким працювали сільські педагоги, залучаючи дітей до школи й навчаючи їх. Про розвиток освіти в Україні в першій половині 30-х рр. ХХ ст. було опубліковано понад 100 праць (брошур, тематичних збірників, статей тощо) [36, с. 121]. У більшості розглядали результати впровадження в Україні постанов Комуністичної партії та радянського уряду, що стосувалися розвитку освіти в той час, аналізували перспективи системи народної освіти [37, 38, 39], висвітлювали суть процесу навчання і причини невиконання накреслених планів [40, 41].

У публікаціях про освіту другої половини 30-х рр. висвітлено здебільшого чотири проблеми: по-перше, розвиток початкового навчання [42, 43, 44], по-

друге, перспективи семирічної та середньої політехнічної освіти, по-третє, підвищення якості навчання, посилення уваги до матеріально-технічного забезпечення школи [45, 46], по-четверте, підвищення рівня підготовки вчителів для шкіл [47, 48].

У цих дослідженнях суб'єктивно висвітлено процеси розвитку освіти, значно прикрашені події. Публікації містять статистичні, фактичні дані, які ще потребують критичного аналізу [49, 50].

Оцінюючи події 30-х рр. культурного розвитку українського села, автор дисертації брав до уваги також думки передових педагогів того часу [51, 52], відгуки західноукраїнських та зарубіжних видань тих часів [53, 54].

У наступні роки – до 1956 р. – кількість наукових публікацій про стан культури села 20-30-х рр. різко зменшується. 1945 року вийшла друком тільки брошура С. Бухала [55], а впродовж 1947–1950-х рр. – кілька статей [56, 57, 58, 59].

Для праць 1940-х – першої половини 1950-х рр. характерне оцінювання процесів у системі освіти України у світлі положень “Короткого курсу історії ВКП(б)”. Розвиток системи освіти республіки показано в позитивному плані, як вияв законів соціалізму, на догоду культу особи.

Період після XX з'їзду КПРС відзначав інтенсивний розвиток історико-партійної літератури, зокрема тієї, яка стосувалася проблем культури українського села 30-х рр. XX ст. У науковий обіг уведено ряд цікавих історичних фактів, особливо про діяльність сільських комуністів і комсомольців серед неписьменних селян у роки перших п'ятирічок. Водночас є і критичний матеріал про занепад культосвітньої роботи, про недоліки в роботі з кадрами культпрацівників, особливо завідувачів сільських будинків культури, бібліотек [60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70].

Найбільший внесок у вивчення культурного розвитку села 1930-х рр. зробив О.Михайлов. Він проаналізував більшість проблем (окрім етнічно-

побутових питань) із позицій комуністичної ідеології: роботу з ліквідації неписьменності, удосконалення мережі шкіл, діяльність культосвітніх закладів, розвиток їхньої матеріальної бази, роботу з кадрами. Відкидаючи помилки автора, зумовлені впливом партійної ідеології, відзначимо, що дослідження О.Михайлова й досі не втратили свого значення [71, 72, 73, 74, 75].

Окрім проаналізованих вище, назвімо також монографії І.Білодіда [76], М.Гриценка [77], Т.Шашло [78], у яких домінує виразна тенденція – використання нових фактів для підтвердження вже відомих висновків і положень партійних органів. Узагалі можна сказати, що науковці 60-х р. ХХ ст. зробили перші спроби науково обґрунтувати проблему розвитку культури довоєнного періоду.

Значну кількість історико-партійних та історичних досліджень культурного розвитку села було опубліковано в 1970-х—1980-х рр., однак, на думку автора, вони поступаються глибиною наукового аналізу дослідженням другої половини 50-х–60-х рр. Зауважимо, що в кожному з них можна знайти важливі думки щодо проблеми дослідження. Передусім необхідно назвати видання з історії Української РСР та Комуністичної партії України, у яких відображено культурний розвиток українського села перших п'ятирічок [79, 80, 81, 82, 83].

Серед праць істориків, які найбільше працювали над проблемами культури села, перш за все необхідно виокремити роботи В.Афанасьєва, Г.Ангелова, Т.Паніотова. Попри помилки, допущені в їхніх дослідженнях у зв'язку із контролем з боку партійних органів, укажімо, що автори припустилися грубих помилок і в концептуальному плані. Зокрема, помилково вказаний термін введення всезагального навчання в Україні 1925 р. Допущено помилки під час аналізу кадрових проблем в освіті, у розвитку національних шкіл в Україні тощо [84, 85, 86].

Дехто з українських радянських істориків, зокрема Н.Малуха, М.Михайлик, І.Коломийченко, займалися аналізом конкретних проблем розви-

тку культури села української радянської республіки 30-х рр. [87, 88, 89].

Оцінюючи внесок істориків другої половини 60-х–80-х рр. ХХ ст. у вивчення історичного досвіду розвитку культури села 30-х рр., необхідно відзначити, що збільшення кількості публікацій, уведення до наукового обігу нового фактичного матеріалу, не сприяли поступові в дослідженнях і не мали об'єктивно-історичного значення, адже вивчення проблеми відбувалося екстенсивним шляхом, у традиційному руслі і було малоефективним, оскільки нагромаджений матеріал використовували для ілюстрації вже відомих заздалегідь висновків і для підтвердження позитивного впливу керівництва партії на розвиток культури.

Ідеологічно налаштовані на однозначне сприйняття дійсності, автори не мали змоги відмовитися від сформульованих стереотипів і догм, критично осмислити й об'єктивно оцінити позитивний та негативний історичний досвід розвитку культури села 30-х рр. ХХ ст.

Аналізуючи історіографію проблеми, не можна обминути докторські та кандидатські дисертації [90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98], присвячені вивченню різноманітних проблем розвитку культури українського села, зокрема особливостям формування системи народної освіти в Україні, культурного процесу взагалі. Зауважимо, що їх суть і завдання тісно пов'язані з аналізом механізмів партійного керівництва згаданими процесами. Через неможливість авторів вийти за рамки доктрини ці дослідження були надто однобічними. Складність і суперечливість 30-х рр., деформація загальнолюдських цінностей, зростання негативної ролі партії, засилля і всевладдя бюрократично-тоталітарних методів керівництва створювали стереотип догматизованих оцінок, а дослідники виконували функції охоронно-ідеологічних працівників. Зауважимо, що багато проблем висвітлено постановочно-схематично. Це стосується, зокрема, питань матеріально-технічної бази навчання, шляхів організації підготовки та перепідготовки вчителів тощо.

Іншу важливу групу становлять дослідження політики радянської держави в ділянці культури українського села 30-х рр., які проводили вчені української діаспори та зарубіжні автори. Праці вчених української діаспори надзвичайно відрізняються між собою за глибиною наукового аналізу. Значна частина цих досліджень (особливо видання 50-х–60-х рр.) має емоційний, агітаційно-пропагандистський антирадянський характер, однак у них бракує наукового аналізу фактів [99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107], зауважимо також, що деякі факти з згаданих праць варто внести до наукового обігу. Зокрема, у дослідженні С.Николишина важливими є матеріали про ситуацію, що склалася в освіті України 30-х рр. [106, с. 104–112], а В.Шаян наводить дані про тогочасну українську літературу [107, с. 181-199].

Основу зарубіжної україністики становлять фундаментальні дослідження, серед яких важливе місце посідає “Енциклопедія українознавства” в десяти томах, за редакцією В.Кубійовича (Париж–Нью-Йорк, 1959). Сьогодні вона перевидана в Україні. Видання містить значний фактичний і теоретичний матеріал про культуру українського села 30-х рр. ХХ ст., зокрема про: розвиток освіти, видання українських книг, журналів, про роботу сільських клубів і бібліотек. Однак цифрові показники “Енциклопедії українознавства” застаріли і вимагають перевірки та уточнення.

Низку досліджень присвячено питанням розвитку культури України взагалі, є інформація і про період 30-х рр. [108, 109, 110, 111].

Важливе значення для вивчення досліджуваної проблеми мають монографії І.Майстренка. Автор аналізує розвиток українського села довоєнного періоду і зосереджує увагу на проблемах культури. Науковець зміг об’єктивно оцінити різні прояви негативного, навіть трагічного, визначити вплив рішень Компартії на розвиток української культури. Праці І.Майстренка містять важливий матеріал про розвиток освіти села, про тогочасні репресії українських письменників тощо [112, 113, 114, 115].

Періодові 1920–1930 рр. присвячене спеціальне дослідження Е.Пастернака [116], у якому використано багато нового фактичного матеріалу, зроблено теоретичний аналіз становища культури села України довоєнного періоду, підкреслено колоніальну залежність радянської України від Москви, подано багато матеріалу про нищення української культури, зокрема про погроми в церквах, експропріацію церковного майна, цінностей.

Фундаментальне дослідження соціально-економічних відносин України та Росії здійснив К.Кононенко [117]. Автор аргументовано аналізує ситуацію, у якій опинилися українські землі у складі СРСР. Увагу зосереджено на вивченні села у 30-их рр., зокрема наслідків масової колективізації в Україні. Вчений розкрив грабіжницький характер політики радянської влади щодо українського села і зробив важливий висновок: колективізація на тривалий час загальмувала розвиток села, згубно вплинула на його культурний поступ.

У працях П.Голубенка [118], Д.Солов'я [119] так само порушено низку важливих проблем. Д.Соловей доводить приниження української культури і науки в період панування Москви над Україною. Дослідник стверджує, що лєвова частка фінансування ішла в Росію, друковані видання переважно були російськомовними. Книга П.Голубенка фундаментальна за набором досліджуваних проблем і навіть за обсягом. Однак автор торкається теми сільської культури в різні періоди радянської доби лише побічно.

Значної уваги проблемам українського села у складі Радянського Союзу надає М.Прокоп [120]. Автор аналізує причини українізації в республіці, її позитивні наслідки для культури села. Однак зауважимо, що імперська Москва не могла допустити розвитку залежних територій і зробила все, щоб ліквідувати українізацію.

Важливі проблеми розвитку української культури проаналізовано у праці С.Яременка і В.Ревуцького [121]. Однак, як дослідники з діаспори, ці історики більше надавали уваги розвитку літератури 30-х рр. в УРСР. Основну увагу

зосереджено на фактах знищення українських письменників, на поступовому витісненні української мови російською, натомість лише побічно проаналізовано розвиток освіти, зовсім не порушено проблем культурно-освітньої роботи.

Політичні аспекти розвитку Української РСР періоду 30-х рр. XX ст. відображені в дослідженні Т.Гунчака. Автор аналізує процеси винищення української інтелігенції, указує на незворотні втрати серед українських комуністів, фахівців сільського господарства республіки, учителів [122].

Грунтовний аналіз розвитку сільського господарства України під час проведення колективізації та після неї зроблено в монографії Л.Лисенка. Історик дійшов висновку, що порівняно з 1913 р. рівень життя українських селян наприкінці 30-х рр. знизився; припинився соціально-економічний і культурний розвиток [123]. Г.Костюк на підставі джерельних матеріалів переконливо доводить, що сталінізм в Україні позначився репресіями і терором. На переконання дослідника, радянський режим в УРСР — це війна більшовицької держави з народом, унаслідок якої значно постраждала культура села [124].

Деякі проблеми культурного розвитку українського села у 30-і рр. XX ст. відображені у монографіях інших авторів і в колективних дослідженнях [125, 126]. Зокрема праця С.Підгайного містить багато фактичного матеріалу про репресії серед української інтелігенції, наприклад, серед фахівців у сільському господарстві, серед письменників, науковців, учителів. Автор детально описав Соловки як своєрідний “центр української культури 1930-х рр.”, розповів, як жорстоко розправлялася радянська влада з найобдарованішими представниками української інтелігенції [127]. Однак в наш час вона цілком застаріла.

Підсумовуючи історіографічний огляд праць українських істориків за кордоном, зауважмо, що свого часу діаспора видала низку наукових досліджень, публіцистичних творів українських авторів з УРСР, які через свої прогресивні погляди не мали змоги друкувати в Україні своїх праць. Ці дослідження мають важливе значення для вивчення 30-х рр., автори розкрили злочини сталінщини

в селах України, що вело до руйнування укладу життя сільських жителів, їхньої культури, моралі, свідомості. Історики відверто заговорили про тотальну русифікацію українського народу, і про знищення української мови, що негативно позначилося на розвиткові культури загалом [128, 129, 130].

30-і рр. ХХ ст. в історії СРСР, зокрема розвиток у цей час українських земель, становище культури села зацікавили й зарубіжних дослідників. Радянські історики однозначно кваліфікували ці праці як “буржуазні”, вороже налаштовані до радянської влади, а тому їх потрібно було обов’язково “розвінчувати” в кожному історичному дослідженні. Тепер необхідно віддати належне цим дослідникам, чії наукові праці складають значну групу об’єктивних літературних джерел. Розглянемо тільки деякі з них, основні на наш погляд, особливо важливі.

У вивченні історії українського села кінця 1920–початку 1930 рр. чи не найбільше зробив американський історик Роберт Конквест. У дослідженнях він багато уваги приділяє розвиткові освіти на селі в часи колективізації та голодоморів, становищу сільських спеціалістів – учителів, агрономів, голів колгоспів. Р. Конквест оперує значним фактичним матеріалом про умови існування дітей під час колективізації та голодомору. Це допомогло йому в аналізі розвитку сільської школи в досліджуваній період [131, 132, 133].

Суттєвими є також дослідження проблем тоталітаризму й геноциду в Україні іншого американського вченого – Д.Мейса. Він стверджує, що тоталітарна система перш за все нищила українців, їхню культуру, як культуру найбільш волелюбного народу СРСР [134].

Проблеми переходу до побудови комунізму в СРСР на рубежі 1920-1930-х рр. досліджували Ш.Фіцпатрік, О’Коннор, Б.Реймонд. Учені вказували на трагічні для СРСР наслідки сталінської революції “зверху”, що знищила ринкові відносини, відкинула країну назад у всіх галузях, зокрема й у розвиткові культури. Згортання непу в епоху сталінізму було пов’язане з різкими змінами в

культурній політиці, із відмовою від шанобливого ставлення до старої творчої інтелігенції, і з розгортанням політики грубого втручання в літературу, мистецтво, науку. Учені зробили важливий висновок: культурна політика і розвиток культури у 20-і рр. ХХ ст. кардинально змінюються уже від 1930-х рр. Більшовицька диктатура 30-х рр. – природний наслідок традицій до-революційної російської поліцейської держави, її культурної відсталості [135, 136, 137].

Деякі аспекти проблеми проаналізовано в дослідженні Л.Беладі та Т.Крауса [138]. Автори використали новий фактичний матеріал, роблять оригінальні висновки, важливі для нашого дослідження. У праці підкреслено: поворот кінця 20-х рр. ХХ ст. – це свідомо політика Компартії на чолі зі Й.Сталіним, спрямована на побудову комунізму в СРСР. У 30-і рр. Україна вже не мала автономії, розвиток її освіти, зокрема й сільської, культмасової роботи, відбувався винятково відповідно до рішень Москви, на догоду загальносоюзним інтересам.

Актуальні проблеми, пов'язані із причинами становлення в СРСР тоталітарної системи, диктатури Й.Сталіна та їхній негативний вплив на життя народів у новій, радянській, імперії, досліджує у фундаментальній праці Р.Такер [139].

Дослідженню 30-х рр. присвятили свої праці інші зарубіжні історики [140, 141, 142, 143]. Зокрема А.Альбрехт розглядає проблему розвитку радянської України 30-х рр., у тому числі її культури. П.Пайпс коротко аналізує політику більшовицької партії в галузі освіти в Україні.

Наприкінці 80-х рр. у розвиткові історичної науки в Україні розпочалися якісні зміни (як і в суспільстві узагалі). Українські історики почали досліджувати гострі маловивчені, а то й заборонені теми минулого нашого народу. Саме в цей час з'явилися перші праці, які, хоча й із деякими застереженнями, обережно почали розкривати правду минулого. Наприклад, дослідження С.Кульчицького, Є.Шаталіної, В.Марочка розпочали вивчення проблеми голодомору 1933 року в Україні, умови життя сільських дітей, проблеми шкільницт-

ва тощо. Дослідники стверджують, що в період насильницької колективізації, голодомору в культурі українського села з'явилися регресивні явища, різко прискорюється її занепад [144, 145, 146]. Так формувалася третя група історіографії проблеми дослідження, яка охоплює праці істориків суверенної України.

Після розвалу Радянського Союзу та проголошення незалежності України ситуація в розвитку історичної науки докорінно змінилася. Відкрито почали вивчатися проблеми, які були до цього часу заборонені: з'явилася змога об'єктивно описувати події, переглянути застарілі і утвердити нові наукові концепції. На початку 90-х рр. вийшли друком спеціальні дослідження про проблеми культури села у 30-х рр. У цьому контексті назвімо праці С.Кульчицького, у яких обгрунтовано і проаналізовано проблеми виникнення тоталітарної системи сталінізму та її негативного впливу на розвиток культури села, показано перехід до безринкової економіки, до нової спроби побудови комунізму, який отримав назву “будівництва соціалізму в СРСР”. Це, як свідчать дослідження, мало далекосяжні негативні наслідки для розвитку культури села періоду перших п'ятирічок [147, 148, 149, 150, 151].

Із-поміж сучасних істориків багато працює над проблемами “сталінізм і Україна” Ю.Шаповал. Основа його досліджень – велика документальна база. У них продемонстровано негативні наслідки тоталітаризму у справі підготовки сільсько-господарських кадрів, особливо наголошено на наслідках репресій на селі, у сільськогосподарських вищих навчальних закладах і технікумах [152, 153].

Важливі соціально-виробничі проблеми доколгоспного села порушені в дослідженні В.Калиниченко [154]. Автор розглядає не тільки розвиток селянських господарств кінця 20-х рр., а й аналізує культурні процеси, зокрема агітаційно-масову роботу в селах України.

Проблеми підготовки кадрів України, зокрема вчительства, колгоспних спеціалістів, культосвітніх працівників, відображено в монографії Г.Касьянова, у якій використано новий фактичний матеріал про репресії в Україні, показано

механізм, за допомогою якого виховували нових радянських спеціалістів, гідних будівничих нового суспільства [155].

Проблемі русифікації України, нищення всього українського в культурі села 30-х рр. присвячене колективне дослідження “Російщення України”, видано 1992 року. В ньому увагу зосереджено на ліквідації українських шкіл, видавництв, газет та журналів. Підкреслено, що Радянський Союз під гаслом виховання нової “радянської людини” готував поступове зросійщення всіх народів, які його населяли [156].

Останнім часом з’явилося багато наукових статей про події 30-х рр. ХХ ст. У них історики аналізують проблеми культури українського села такі як: винищення української інтелігенції, розвиток культури національних меншин, трагічна доля сільських учителів тощо [157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164]. Наприклад, назвімо учених А.Перковського і С.Пирожкова [157], І.Рибалки [158], Б.Чирка [159], І.Кайдакова [161], М.Бугая [163].

Важка доля української інтелігенції, особливо учительства на селі, сільськогосподарських кадрів, відображена в дослідженні “Держава і українська інтелігенція” [165], у якому продемонстровано, як за допомогою репресій, постійного страху та залякування формувалася “слухняна” радянська інтелігенція, так звані “гвинтики” соціалістичного суспільства.

Над проблемами культури 30-х рр. плідно працює колектив учених Інституту історії України НАН України. Результатом їхнього наукового доробку стала поява низки наукових спеціалізованих збірників, окремих статей. Науковці С.Кульчицький, Г.Касьянов, І.Діптан, Л.Ткачова, В.Марочко досліджують важливі проблеми становища української інтелігенції 30-х рр., сільськогосподарських кадрів, дитячої безпритульності, розглядають особливості формування радянської інтелігенції як відданого Компартії та радянському урядові “будівника соціалізму” [166].

Учені України провели значну роботу з дослідження раніше замовчуваної і

забороненої теми голодомору 1933 р. В статтях, монографіях і колективних роботах розглянуто проблеми культурної роботи в селах в час голодомору, розкрито його незворотні наслідки серед учнів шкіл, учителів, фахівців сільського господарства. Укажімо перш за все колективні праці, збірники документів [167, 170], а також монографії О.Міщенка [168], В.Акуленка [169], статті В.Марочка, О.Ганжи, Г.Єфименка, О.Юркової, С.Кульчицького, Л. Гриневич, В.Даниленка та М.Кузьменка [174]. Зокрема С.Кульчицький розробляє проблему тієї кризи колгоспного ладу вже на початку його створення, яка згубно вплинула на культуру села [174, с. 20]. Г. Єфименко ґрунтовно аналізує причини розгрому українізації 1933 року і стверджує, що в ті роки було знищено національно-культурну самобутність України [174, с. 32]. Натомість В.Даниленко та М.Кузьменко на підставі архівних матеріалів розкривають надзвичайно складні умови життя сільських педагогів початку 30-х рр. ХХ ст. Історики доводять, що примара голоду охопила їх значно раніше, ніж вона знищила українські села [174, с. 152].

Суттєвими для дослідження проблеми стали історичні праці останніх років. Вони пов'язують тогочасні культурні процеси в українському селі з остаточним встановленням тоталітарної системи, яка особливо жорстоко позначилася на розвиткові України. Насамперед це шеститомна колективна монографія за редакцією І.Кураса “Політична історія України ХХ ст.”, окремий том якої присвячений “соціалістичному будівництву” у міжвоєнний період, автори якого слушно наголошують, що соціальний експеримент зі створення соціалістичного типу економіки як основи тоталітаризму відбувався методом політичного терору проти власного народу. На цьому тлі, “вражаючі” успіхи модернізації народного господарства та культурного будівництва видаються морально не виправданими [172].

Умови існування української інтелігенції, зокрема й сільських учителів та фахівців сільського господарства, у період остаточного утвердження тоталіта-

ризму в СРСР відображені в “Нарисах історії української інтелігенції. Перша половина ХХ століття” [176]. У дослідженні на підставі документальних матеріалів, показано трагізм становища цього суспільного прошарку населення радянської України, яка була перетворена у вірних “охоронців” радянської влади на селі, і водночас була міцно пов’язана з тогочасною політичною системою.

Питання державної політики в галузі культури українського села розглянуто в колективній монографії “Історія України” за ред. С.Кульчицького, де підкреслено повну залежність розвитку культури від політичної тоталітарної системи 30-х рр. і наголошено на згубних наслідках цієї залежності [175].

Політика українізації та її вплив на культуру села УРСР стає однією з провідних тем наукових досліджень останніх років [176, 177]. Зокрема статті Л.Якубової та монографія О.Бистрицької присвячені аналізу національно-культурного життя етнічних меншин у 1920–1930 рр. Підкреслено деякі досягнення в цій галузі в період українізації, а згодом його розгром у кінці 30-х рр. [178].

Грунтовне дослідження наслідків змін у національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні у 30-ті рр. ХХ ст., у результаті якої було ліквідовано “національний зміст української культури”, зробив Г.Єфименко [179], а в об’єктивному дослідженні Л.Новохатка оприлюднено, як тоталітарний політичний режим здійснював повний контроль над усіма сферами культури села, що мало далекосяжні негативні наслідки [180].

У сучасній історіографії з’явилися також дисертації, у яких розглянуто проблеми розвитку освіти і культури села 30-х рр. Перш за все – це дослідження В. Тертичка, який робить аналіз різноманітних суспільно-політичних аспектів розвитку освіти українського села тих років. У дослідженні застосовано нові підходи до вирішення проблеми, зроблено глибокі теоретичні висновки, використано новий фактичний матеріал. Дослідник проаналізував матеріально-технічну базу шкіл, їх фінансування, умови праці вчителів, стан навчання і виховання в досліджуваній період, об’єктивно розкрив негативний вплив на їхній

розвиток тоталітарної системи, що спричинило невиконання голосливо проголошених гасел [36].

У дисертаціях Я.Верменич, В.Стремицької, І.Ващенко, І.Богинської [181] проаналізовано причини здійснення політики українізації в УРСР, її хід, розгrom і наслідки для розвитку культури радянської України. Масовим злочинам у галузі культури в 1930-х рр. присвятив наукову роботу С.Білокінь [191, с. 20-22]. Л.Новохатько у контексті національної політики радянської держави аналізує культурні процеси в Україні першої половини 1930-х рр. Автор наголошує на повному контролі партійно-державних органів над розвитком культури [131, с. 216]. Кілька історичних дисертацій присвячено аналізу процесів українізації в конкретних областях республіки, зокрема дослідження В. Стремицької охоплює Південь України; а І. Богинської розкриває позитивний вплив українізації на підготовку педагогічних кадрів Донбасу та негативні наслідки її ліквідації [181, с. 14].

Отже, історіографічна база теми політики радянської держави у ділянці культури українського села наприкінці 1920 – упродовж 1930 рр. велика за обсягом і різноманітна. Зрозуміло, що згадані праці не вичерпують списку досліджень, які стосуються різних аспектів теми дисертації. Однак аналізовані вище праці чи не найбільше вписуються в контекст історичних явищ, що стали предметом вивчення автора.

Зауважимо, що науковці і далі продовжують активно працювати над аналізом державної освітньої політики 30-х рр. ХХ ст. На жаль, майже немає досліджень про ліквідацію неписьменності, про репресії серед учителів, учнів шкіл, студентів, не висвітлено багатьох питань культурно-масової роботи в ті роки. Фактично немає літератури, у якій було б описано процес формування сільсько-господарських кадрів – спеціалістів і кадрів масових професій, досі не визначено їх вплив на культуру села. Ці питання в сучасній українській історіографії ще потребують свого дослідження. Адже радянська історіографія, праці зарубіж-

них авторів, навіть останні надбання українських науковців не вичерпують пошукових та публікаційних можливостей порушених питань, однак, наголосімо, що вони все ж таки забезпечили умови для якісно вищої дослідницької діяльності. Це дало змогу дисертантові точно визначити в роботі напрями політики радянської держави в галузі культури українського села в кінці 20-х – упродовж 30-х рр. XX ст., переглянути під іншим поглядом деякі аспекти проблеми, зробити відповідні узагальнення, проаналізувати вплив соціально-політичної ситуації в УРСР на розвиток культури в умовах тоталітарної системи.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані і неопубліковані документи, зокрема, матеріали з колишніх спецфондів архівів та бібліотек, які дають підстави по-новому оцінити суть культурних процесів в українських селах наприкінці 20-х– у 30-і рр. XX ст. і визначити вплив тоталітарної сталінської системи на розвиток культури. Як свідчать сучасні дослідження й архівні документи необхідно критично користуватися тогочасними джерелами. На наш погляд, для об'єктивного висвітлення подій необхідно зіставити свідчення різноманітних історичних джерел.

Опубліковані документальні матеріали доцільно поділити на такі групи:

– стенограми засідань, резолюції з'їздів і конференцій ВКП(б), КП(б)У, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, матеріали партійних нарад. Опубліковані також спеціальні збірники, у яких зібрано важливий матеріал щодо вирішення питань культурного будівництва [182, 183, 184, 185, 186, 187];

– стенограми Всесоюзних з'їздів рад, республіканських конференцій, нарад із питань розвитку народної освіти, декрети й закони, постанови й розпорядження уряду УРСР. Багатоаспектний аналіз розвитку культури села міститься у звітах Ради народних комісарів УРСР, місцевих органів влади, опублікованих у тогочасній періодичній пресі. Видані офіційні збірники документів, у яких зібрано декрети, закони, постанови щодо розвитку культури [188, 189, 190, 191, 192];

– відомчі документи: рішення НКО СРСР та НКО УРСР, інших наркоматів, відомств, комітетів про розвиток культури. Ці документи важливі тим, що розкривають механізм виконання рішень центральних партійних органів на місцях. Найважливіші рішення містяться у збірниках, опублікованих упродовж 1930–1980 рр. [193, 194, 195, 196, 197, 198].

Серед джерел є група документів, опублікованих в різноманітних збірниках архівних матеріалів. Збірники систематично виходили і продовжують виходити не лише в центрі, а й в різних регіонах України [199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206]. Матеріали їх висвітлюють умови розвитку сільської культури, зокрема, будівництва шкіл, становища вчителів і культмасових працівників тощо. Документи цих збірників потребують критичного перегляду. Адже відомо, що деякі рішення і директиви компартійно-радянських органів були помилковими, навіть злочинними. Вони призвели до важких деформацій в розвитку України.

Джерелознавчий характер мають статистичні збірники та довідники [207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224]. В них послідовно, за роками і п'ятирічками, розміщено значний масив фактичного матеріалу про розвиток освіти, наприклад, про мережі сільських шкіл, підготовку вчителів; про вишкіл кадрів для сільського господарства (фахівців і кадрів масових професій); культурно-масову роботу і розвиток мережі сільських закладів культури (клубів, бібліотек, хат-читалень), підготовку кадрів культпрацівників тощо. У статистичних джерелах радянських часів багато показників не відповідають дійсності. Тому до них необхідно застосувати метод співставлень, здійснити ретельну перевірку, порівняти їх з архівними матеріалами.

Істотним джерелом для вивчення розвитку культури села є періодичні видання: центральна, республіканська, обласна, окружна, районна преса, багатотиражки МТС, колгоспів та радгоспів. Ці публікації часто дають негативну характеристику організації та діяльності сільських шкіл, забезпечення їх навчаль-

ним обладнанням, оприлюднюють факти поганих умов роботи сільських педагогів. В обласних та республіканських газетах того часу спеціально публікували матеріали про репресії щодо сільських фахівців, студентів вузів, учнів шкіл. Використовуючи ці джерела можна скласти цілі статистичні зведення за районами, областями. В опрацюванні досліджуваної теми важливими є також відомості про виключення з партії та про репресії серед комуністів Ук-раїни. На сторінках преси є матеріали про роботу сільських клубів, бібліотек; засвідчені факти про погроми в церквах тощо. Дисертант опрацював статті із 20 назв журналів і 70-и назв газет, виданих упродовж досліджуваного періоду.

Значну частину джерельної бази дисертаційного дослідження становлять архівні матеріали. Автор опрацював документи 32 фондів із 13 архівів України. Багато документів виявлено в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Зокрема, у ф. 1 – Центрального комітету Компартії України опрацьовано документи описів: 1, 9, 20, 164, 328, 1034, 2702, 221, 2704, 2706.

Виділяємо чотири основні групи документальних джерел цього фонду:

1) — матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП (б)У, постанови політбюро ЦК й секретаріату ЦК, документи відділів ЦК. Документи з'їздів, конференцій і пленумів ЦК опубліковані в окремих збірниках. Найбільшою групою документів ЦК КП (б)У, які відбивають політику радянської держави у ділянці культури українського села, є постанови політбюро ЦК, листи, телеграми, записки, довідки. В них ми знаходимо факти про повсякденну роботу вищого партійного органу республіки. Оскільки ці матеріали призначалися для таємного діловодства, вони значно більш інформативні, ніж інші документи, об'єктивно відтворюють тогочасні події.

Постанови політбюро й секретаріату ЦК (часто спільні з РНК УСРР) щодо розвитку культури на селі дають змогу із хронологічною точністю простежити, як в республіці реалізували курс союзного центру в цій важливій галузі життя.

Листи й телеграми ЦК КП(б)У можна поділити на два блоки. Перший блок, адресований місцевим парторганізаціям і радянським органам влади, мав директивний, розпорядчий характер. Другий – листи, телеграми, звернення до ЦК ВКП(б) і до союзних радянських органів – виконував інформаційну, звітну функцію або ж містив прохання про допомогу, корекцію планів тощо.

У цій групі документів окремо відзначимо листи вищих посадових осіб республіки. На наш погляд, викладений в них матеріал цілком достовірний. Зокрема, це листи особисто С.Косіору від Г.Петровського та інших керівників про становище сільських шкіл, підготовку кадрів масових професій для села. У таких листах згадано про плинність кадрів, змальоване складне становище сільських культосвітніх закладів тощо.

Важливим джерелом відомостей про стан сільської культури і настрої селян є довідки та зведення відділів ЦК КП(б)У, доповіді тимчасових робочих органів, створених ЦК КП(б)У для проведення масових кампаній. Особливо важливими є доповіді інформаційних груп з агітаційно-масової роботи в селах України, спрямованої на роз'яснення матеріалів Конституцій СРСР 1936 р. та Конституції УРСР 1937 р., про роботу сільських культмасових закладів, про антицерковні погроми в селах тощо;

2) документальні матеріали, які оприлюднюють політику радянської держави в галузі культури в українському селі 30-х рр. ХХ ст., представлені постановами бюро обкомів КП(б)У, доповідними записками та інформаційними листами обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У. Більшість цих документів уперше введена до наукового обігу.

Вказані джерела мають досить обмежений інформаційний ресурс, але вони важливі для вивчення методів роботи компартійних комітетів. Водночас у доповідних записках, інформаційних листках, листуванні обкомів і особливо райкомів КП(б)У є детальні описи умов діяльності сільських шкіл і учителів, роботи культосвітніх закладів і церкви;

3) документи вищих і місцевих органів виконавчої влади. За своїм функціональним призначенням належать до інформаційних. За характером ці матеріали можна класифікувати як аналітичні (довідні записки, листи), інформативні (зведення, довідки) і оперативні (спецдонесення, записки). Наприклад, інформаційні матеріали наркомюсту УСРР – яскрава ілюстрація репресивних заходів серед фахівців, керівників сільського господарства, працівників освіти, зокрема культосвітніх закладів. Довідні записки і довідки наркомату охорони здоров'я УСРР фіксували смертність серед дітей шкільного віку в 1930-1933 рр., про зростання дитячої безпритульності.

Особливого джерелознавчого аналізу потребують інформаційні матеріали органів ДПУ УСРР. По-перше, їх створювали в надрах силової, каральної структури, головним призначенням якої було запобігти і появі антиурядових виступів. По-друге, тільки апарат органів ДПУ міг забезпечити повне збирання інформації про розвиток сільської культури. Водночас сьогодні в розпорядженні дослідників тільки одна категорія документів органів ДПУ, яка призначалася для інформування ЦК КП(б)У. Матеріали фіксують складну ситуацію в сільських культосвітніх закладах, стан забезпечення села кадрами, особливо колективного сільгоспвиробництва, рівень релігійності сільського населення, масові виступи селян проти антицерковних погромів. Однак критичний аналіз і порівняння цих джерел доводять, що впереміж з правдивою інформацією вони містять недостовірні, упереджені відомості про події, а факти часто інтерпретуються і подаються крізь призму фахових функційних обов'язків. Незважаючи на це, матеріали ДПУ, зосереджені в ЦДАГО України – винятково важливе джерело документної інформації про розвиток сільської культури УСРР в 30-х рр. ХХ ст.

4) звернення, листи і скарги населення. Цей вид джерел представлений невеликою кількістю документів. Але він надзвичайно інформативний. Ми дістаємо з таких листів абсолютно правдиву інформацію про голод в 1932-1933

рр., важке становище сільських учителів, занепад сільської культури тощо [225].

Дисертант виявив значний масив документів у Центральному державному архіві вищих органів влади й управління (ЦДАВО) України. Серед його фондів найбільший інтерес викликає фонд І – “Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет”. Дисертант особливо ретельно опрацював документи опису 1. У складі цього опису зберігаються матеріали ВУЦВК, у яких розглянуто виконання постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про перехід до обов’язкового початкового і семирічного навчання, процес шкільного будівництва, забезпечення сільських шкіл навчальним приладдям, підручниками, зошитами тощо. Серед справ широко представлені численні звернення до ВУЦВК колгоспників, сільських учителів, медичних та культурних працівників. Це – скарги, заяви, листи, пропозиції, прохання. У них змальовано важку ситуацію, у якій опинилася сільська культура, особливо в роки голодомору 1932–1933 рр. Наведено факти убивств учителів, лікнеппрацівників, відомості про розвал культосвітньої роботи в селах УСРР.

У фонді 2 – (Рада народних комісарів УРСР) опрацьовано документи опису 1. Матеріали РНК містять повідомлення про обов’язковий перехід до загального початкового та семирічного навчання на селі, про будівництво сільських закладів культури, шкіл тощо. У фонді 5 (Народний комісаріат внутрішніх справ) зосереджені матеріали про радянське будівництво на місцях. Питання соціального становища сільських учителів, їх працевлаштування містяться в документах фонду 348 (Наркомат соціального забезпечення УРСР). Найбільше матеріалів було залучено із фонду 166 (Наркомат освіти УРСР). Це передусім інформації НКО про розвиток освіти в республіці, статистичні звіти і зведення, які готували для керівництва республіки. У багатьох документах наведено дані про особливості розвитку освіти на селі, підготовку кадрів для шкіл, стан культурно-масової роботи. В архівних документах НКО УРСР збері-

гається матеріал про кадрове забезпечення шкіл і культосвітніх установ. Він складає основний масив фонду. Із місцевих управлінь освіти надходили постійні зведення про стан кадрів, їхню фахову підготовку, про плани підвищення кваліфікації, побутове та матеріальне забезпечення. У цих матеріалах є відомості про репресії серед педагогів, про зміну їхнього соціального обличчя. НКО видав фактично всім культурним життям УРСР, а тому для написання цього дисертаційного дослідження фонд архівних документів НКО є основним серед інших відомчих фондів [228].

Фонд 2623 (Народний комісаріат праці УРСР), опис 1. У складі цього фонду зосереджено матеріали про забезпечення кадрами сільських шкіл, колгоспів, МТС, сільських культосвітніх закладів, зібрано інформацію про їхній професійний рівень, призначення на селі.

Фонд 340 (Наркомат продовольства УРСР), опис 1. У складі фонду дисертант опрацював документи про забезпечення продуктами харчування сільських школярів, дитячих будинків у роки голодомору 1932–1933 рр. тощо [228].

Низку подій та фактів, що вплинули на формування авторської концепції, було виявлено у справах фонду 2605 (Українська республіканська рада професійних спілок). Значна частина документів характеризує становище сільських учителів, їхній професійний рівень та соціально-побутове забезпечення.

Повноту картини значно доповнили матеріали державних архівів: Вінницького, Київського, Харківського, Волинського, Житомирського, Хмельницького, Херсонського, Дніпропетровського, Одеського, Чернігівського, Полтавського. Це передусім звіти (статистичні виклади, зокрема, у вигляді таблиць) про стан просвітницької та культурної роботи у сільській місцевості, різна за змістом інформація всіх ланок державних органів (виконкомів, рад, відділів народної освіти, шкіл, колгоспів, МТС, відділів ДПУ-НКВС). Окрім фактів, у них є оцінка стану культурного розвитку села.

Зокрема, в Державному архіві Київської області опрацьовано документи

фонду 5 (Київський обласний комітет КП(б)У) та фонду 144 (Київський облвиконком) із матеріалами про розвиток сільської школи та культосвітніх закладів, а також рішення місцевих компартійних та радянських органів з цих питань [257]. У Державному архіві Одеської області в документах фонду 7 (Одеський обласний комітет КП(б)У) виявлені факти про умови життя та праці сільських учителів, про підготовку кадрів сільськогосподарського виробництва [258]. У Державному архіві Вінницької області в документах фонду 151 (Вінницький райвиконком), фонду 29 (Вінницький обком КП(б)У), фонду 256 (Вінницький облвиконком), фонду 4237 (Шкуринський райвиконком), фонду 136 (Вінницький обком КП(б)У) є матеріали щодо будівництва сільських шкіл області та забезпечення їх навчальним обладнанням, підручниками, окрім цього є інформація про розвиток мережі клубів, бібліотек [263]. У Державному архіві Чернігівської області у документах фонду 2777 (Чернігівський облвиконком), фонду 2776 (Чернігівський обком КП(б)У) знайдено фактичний матеріал про розвиток мережі шкіл для неписьменних, підготовку для них фахівців, про матеріально-технічне забезпечення цих шкіл, а також шкіл для малописьменних навчальним обладнанням [430]. У Державному архіві Житомирської області опрацьовано документи фонду 88 (Житомирський обком КП(б)У), фонду Р-327 (Житомирський облвиконком), у яких виявлено факти про умови діяльності сільських шкіл та культосвітніх закладів – хат-читалень, клубів, бібліотек [271]. У Державному архіві Донецької області опрацьовано документи фонду 1812 (Краматорський райвиконком), фонду 2857 (Донецький облвно), фонду 2125 (Донецький облвиконком), в яких досліджено матеріали про ліквідацію неписьменності в області, підготовку вчителів, про роботу курсів підготовки механізаторів [248]. Державний архів Дніпропетровської області зберігає документи фонду 19 (Дніпропетровський обласний комітет КП(б)У), фонду 305 (Дніпропетровський облвиконком), у яких виявлено значний фактичний матеріал та рішення про розвиток мережі сільських шкіл та культосвітніх закладів; як

і в інших обласних архівах, є інформація про підготовку фахівців; виявлено повідомлення щодо діяльності органів політвідділів тощо [249]. У Державному архіві Волинської області опрацьовано фонд Р-59 (Волинський облвиконком), наприклад, документи про цензурування видовищних заходів, бібліотечної літератури, шкільних підручників [516]. У Державному архіві Херсонської області – документи фонду 46 (Херсонський облвиконком) із фактичним матеріалом про залучення сільських учителів до проведення колективізації, про перевірки серед сільських культпрацівників та про звільнення з роботи “куркулів” і “підкуркулів” тощо [519]. Із Державного архіву Полтавської області описано документи фонду 363 (Полтавський облвиконком), фонду 3938 (Полтавський облвно), звернено увагу на матеріали про хід лікнепроботи в області; про роботу сільських шкіл, курсів підготовки механізаторів тощо [528]. У Державному архіві Харківської області – документи фонду 2 (Харківський обласний комітет КП(б)У), фонду 3 (Кам’янський райком КП(б)У), у яких виявлено факти щодо роботи сільських бібліотек, радіостанцій, кіностудій; про вдосконалення підготовки кадрів культпрацівників для сіл області [535].

Загалом, джерельна основа дисертаційного дослідження дає змогу всебічно опрацювати різноманітні проблеми життя українського села у 30-х рр. ХХ ст. Зауважимо, що для дисертанта, зважаючи на тематику дослідження, важливим є не опис подій, а виявлення, яку політику вела радянська держава в галузі культури українського села наприкінці 1920 – упродовж 1930 рр., створення наукової концепції досліджуваного явища.

РОЗДІЛ II

КАДРОВА ПОЛІТИКА

Проводячи культурну політику на селі, компартійно-радянське керівництво країни робило ставку на реалізацію ідеї тотального одержавлення виробництва як норми існування й розвитку економіки. Важливого значення Кремль надавав популяризації серед селян колективних форм господарювання, які давали урядові безпосередній контроль над сільськогосподарським виробництвом.

Становище фахівців сільського господарства і сільської інфраструктури було досить неоднозначним. Більшість “розчинилася” в системі й обслуговувала її, значна частина стала об’єктом політичного терору, фізичних і моральних репресій (особливо це стосувалося нездатних на конформізм представників старої генерації фахівців). Нарешті, керівна і середня ланки були відверто заінтересовані у зміцненні сталінської системи й виступали її ревними апологетами, брали участь у зміцненні колективних форм господарювання на селі.

Із початком колективізації під гаслами “боротьби проти українського буржуазного націоналізму” розпочалася денационалізація українських фахівців села. Для української культури це мало далекосяжні трагічні наслідки. Недовіра, адміністративний тиск, репресії паралізували їхню волю, громадську та культурно-творчу активність. Фаховий рівень нової сільської інтелігенції не завжди відповідав вимогам часу. Отже, з одного боку, у 1930-ті роки в республіці бракувало сільських спеціалістів високої кваліфікації, а з іншого – фахівцям нової формації скрізь не вистачало глибоких загальних знань, широкої культури, незалежності мислення.

2.1 Підготовка кадрів для освіти

Учитель був одним з найважливіших чинників освіти, її розвитку. Це – головна дійова особа школи. Тому ґрунтовний аналіз умов роботи і життєдіяльності педагогів, їх підготовки і перепідготовки, системи відносин суспільства і

вчителя дасть змогу висвітлити важливі проблеми, пов'язані з учительськими кадрами, зрозуміти суть політики радянської держави в галузі культури. Забезпечення сільських шкіл кадрами, умови праці сільських педагогів узагалі, рівень їхньої кваліфікації наприкінці 1920-х років, – ось проблеми, які потребували негайного вирішення. Для запровадження загального навчання необхідно було підготувати додатково 46 тис. учителів. Це завдання було важким, адже 1917 року вчительство не підтримало жовтневого перевороту. Тільки у другій половині 20-х рр. ХХ ст. воно поступово стало на сторону радянської влади. Але, як свідчать джерела, основна маса вчителів зберігала нейтральність. Учителство було мало активним, стояло осторонь кампаній, які проводила на селі партія. Сільські вчителі вичікували [225, ф. 1, оп. 221, спр. 18, арк. 1-5].

Таку позицію ми пояснюємо тим, що після завершення чергової кампанії уповноважений повертався до себе в район, а вчителі, яких залучали до проведення цих кампаній, залишалися один на один з селянами. Їх нікому було захистити, і вчителі це розуміли. Саме на них відбивалося невдоволення, навіть вороже ставлення сільських жителів до радянської влади. Часто вчителі ставали жертвами розправ. Зокрема, після 1929 р. за участь в хлібозаготівельній кампанії було учинено фізичну розправу над учителем села Халої на Бердичівщині М.Заяць; по-звірячому убито вчителя В.Ляшенко в с. Інгулець на Зінов'євщині тощо. І в жодному селі, як повідомляють джерела, їх ніхто не захистив [225, ф. 1, оп. 20, спр. 24, арк. 3].

Через нерішучість і пасивність сільських учителів партійці ставилися до них із недовірою. До того ж на той час, у 1928 р., приблизно половина сільських учителів походила із заможних верств населення і духовенства [225, ф. 1, оп. 220, спр. 20, арк. 4]. Саме тому вже наприкінці 1920-х рр., незважаючи на брак фахівців, серед сільських учителів розпочинаються погроми і чистки. “Культурний фронт” радянська влада перетворила на арену жорстокої класової боротьби.

Процеси над численними сфальсифікованими “контрреволюційними організаціями” змушували людей боятися один одного, говорити неправду, а вчителів — бути слухняними виконавцями і пропагандистами постанов більшовицької партії. Було взято курс на те, як заявив на XIV з’їзді ВКП(б) Л.Каганович, щоб “вигнати нездатних і шкідливих, розстріляти, вислати на Соловки тих, хто займається шкідництвом і зриває наше соціалістичне будівництво, і поставити замість них пролетарські кадри” [226, с. 77]. Розкручений маховик репресій втягував у свою орбіту все нові ланки суспільства. Зросла кількість арештів учителів. Зокрема, весь колектив педагогів школи с. Григорівці (13 осіб), що на Харківщині, разом із завідувачем, було арештовано [227]. Загалом 1928 року із 46 272 сільських учителів 528 було звільнено й заарештовано, 488 примусово переведено на іншу роботу, 4 202 осіб “добровільно” переведено. 1929 року тільки у п’яти округах було звільнено 155 учителів, примусово переведено на іншу роботу 89 осіб, “добровільно” – 840 сільських учителів тощо [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 2, арк. 14].

Кваліфікація сільських учителів була низькою. Станом на 1928 р. склад учителів змінився порівняно з дореволюційними роками на 40–45%, але нове поповнення відбувалося здебільшого завдяки випускникам короткотермінових курсів або навіть особам із середньою або початковою освітою. Наприклад, у Конотопській окрузі цього року з 1305 сільських учителів вищу освіту мало тільки 99 осіб, середню спеціальну – 308, чотиримісячні курси закінчило 86 осіб, середню освіту мало 450 осіб, усі інші – лише початкову освіту [228, ф. 166, оп. 17, спр. 17, арк. 22]. Узагалі в Україні 1928 року вищу освіту на селі мали 17% учителів, середню – 57,6%, решта – початкову освіту [225, ф. 1, оп. 220, спр. 20, арк. 21].

Складним було й матеріальне становище вчителів. В Україні педагоги отримували за свою важку працю заробітну плату на 40% нижчу, ніж у Росії. 1928 року вчитель 2-го концентру (тобто старших класів) отримував 80 руб.,

1-го – 55 руб. (перший пояс по Дніпропетровській окрузі), у Полтавській окрузі (3 пояс), відповідно – 70 і 45 руб. На той час це була заробітна плата на рівні, яку отримував звичайний чорнороб (також 45 руб.). Окрім цього, в РРФСР учителі мали пільги, чого не було в Україні [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 17, арк. 105]. Додаймо ще погане забезпечення вчителів продуктами. Щоб розширити школи, сільських педагогів виселяли зі шкільних квартир (у приміщеннях шкіл) квартири вчителів погано опалювались. Голова Фастівського райвиконкому на прохання вчителів видати хліб заявив: “Велику мотузку вам на шию, а не хліба”. Як наслідок – серед сільських учителів зросла кількість самогубств. Зокрема, 1928 року заподіяли собі смерть 4 сільських педагоги, 1929 року – 9, 1930 року – тільки впродовж першого кварталу – 3 вчителі [225, ф. 1, оп. 220, спр. 20, арк. 29].

Проаналізувавши ці явища, ЦК КП(б)У 14 квітня 1929 року послав у НКО республіки лист, у якому визнав: “загальний рівень сільського учительства як політичний, так і педагогічний на сьогодні є незадовільний”. НКО було доручено скласти детальні розрахунки щодо можливостей у перспективі поступово підвищити кваліфікацію сільських учителів і поліпшити їхнє становище [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 16, арк. 28]. У відповідь НКО УСРР через чотири дні (17 квітня) запропонував широку програму покращення умов життя літераторів, художників та інших представників інтелігенції, а ось щодо сільських учителів було зазначено: “обстеження спеціальною комісією стану роботи вчительства і виявлення його політичних настроїв не проводиться”. Тому жодних пропозицій щодо сільських вчителів не було запропоновано [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 16, арк. 32].

Радянське партійне керівництво України намагалося покращити підготовку вчительських кадрів. У березні 1929 р. РНК УСРР ухвалив постанову “Про підготовку викладачів у педвузах і педтехнікумах і перепідготовку вчителів”. Наркомат УСРР брав зобов'язання зміцнювати матеріально-технічну базу педагогі-

чних вищих навчальних закладів, поліпшувати стипендіальне забезпечення студентів, підвищувати якість практики тощо [228, с. 418]. Цього ж місяця відбулася всеукраїнська конференція у справі педагогічної освіти. На ній, зокрема, йшлося про те, що система підготовки педагогічних кадрів потребує значного поліпшення. На підставі рішень конференції було розроблено заходи щодо підготовки вчителів через інститути народної освіти (ІНО), факультети соціального виховання, визнано доцільність диференціювати зарплату вчителів відповідно до їх освіти тощо [229, с. 71].

Постанову “Про укомплектування педагогічних вузів” ЦК ВКП(б) прийняв 22 квітня 1929 р. У ній було вирішено збільшити кількість студентів – вихідців із робітників і селян до 60–65% у педагогічних навчальних закладах і до 80% – у педтехнікумах. Організовували облік і поступовий відбір дітей наймитів і сільської бідноти для вступу в педагогічні навчальні заклади, адже молодь цілком не була готова до вступу.

Водночас зазначимо, що планів набору по республіці не виконували. У 1930 р. за планом у 23 інститутах соціального виховання мали прийняти 3 570 осіб, натомість було прийнято лише 2 113. Особливо бракувало абітурієнтів в Артемівський інститут – замість передбачених 120 осіб прийняли 71 особу, у Житомирський (замість 240 – 110 осіб), у Київський (замість 120 – 10 осіб). 1929 року в Харківський інститут народної освіти на 720 вакантних місць було подано тільки 124 заяви [230, с. 171]. Плани прийому виконали тільки 3 інститути: Миколаївський, Ніжинський, Сумський. За документами 32 технікумів (із 53) (передбачена норма – 3 825) було зараховано 4 204 особи. Тут план набору було перевиконано завдяки мобілізації на навчання комсомольців [225, ф. 1, оп. 220, спр. 20, арк. 35].

Труднощі із набором студентів на навчання призвели до того, що довелося знизити вимоги до вступу у вищі навчальні заклади. Як результат – у педагогічні заклади пішла погано підготовлена молодь. Секретаріат ВУЦВК у по-

станові від 1 листопада 1929 р. зобов'язав НКО України негайно організувати підготовчі курси для вищих навчальних закладів, розраховані на 3 тис. осіб [225, ф. 1, оп. 220, спр. 5, арк. 3].

Особливу увагу в постанові ЦК ВКП(б) від 22 квітня 1929 року звертали на прийом дітей наймитів і сільської бідноти, кількість яких мала складати не менш ніж 10% від зарахованих на навчання. Наголошували також на неприпустимості навчання у ВНЗ і технікумах “елементів”, пов'язаних з куркульсько-експлуататорським господарством [225, ф. 1, оп. 220, спр. 5, арк. 6].

У зв'язку з цим у 1929 року за завданням ЦК КП(б)У із 29 сільських районів республіки було відряджено для навчання в педінститутах і технікумах 80 осіб – вихідців із наймитів і незаможних. Однак візьмемо до уваги, що за даними НКО України, 1929 року вибули, так і не закінчивши навчання, 40% від загальної кількості прийнятих студентів, а з педтехнікумів – усього 26%. Вчасно закінчили навчання тільки 16,4% випускників педвузів, 18% – педтехнікумів [232, ф. 1, оп. 220, спр. 20, арк. 6]. Якщо порівняти ці показники щодо кількості прийнятих на перший курс, то вони складатимуть всього 9% [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 5, арк. 18].

За соціальним походженням абсолютна більшість тих, хто успішно закінчив навчання, була із духовенства, службовців, кустарів. Через погане матеріальне забезпечення серед селян (особливо наймитів, незаможників) тільки одиниці закінчували навчання. 1930 р. з 11 382 студентів педінститутів стипендію отримувало 54%, розмір її досягав 35 руб., це була найнижча стипендія з-поміж усіх вищих навчальних закладів. Окрім цього, стипендії розподіляли не за результатами успішності, а за “соціальним становищем”. Для цього було створено спеціальний “класовий фонд” освіти – 30 млн. руб. 85% усіх грошей були віддані “робітничо-селянським студентам вузів” [225, ф. 1, оп. 220, спр. 20, арк. 5].

Після виходу постанови ЦК ВКП(б) від 22 квітня 1929 р. зростає кількість дітей селян, зарахованих у педагогічні навчальні заклади УСРР. У 1930/1931 навчальному році (далі н.р.) вони становили уже 38,8% від загальної кількості студентів, проти 19,1 – у 1923–1924 н.р. [228, ф. 166, спр. 15, арк. 17-27, 15, 19].

Таблиця 2.1

Зарахування селян до вищих навчальних закладів педагогічного профілю України (у відсотках) до загальної кількості зарахованих:

Роки	Кількість селян та їхніх дітей
1923/24	19,1
1924/25	19,5
1925/26	20,7
1926/27	20,8
1927/28	33,4
1928/29	37,9
1929/30	37,9
1930/31	38,8

Зростає кількість дітей селян, прийнятих у педтехнікуми. 1930 року їх було там майже 57 відсотків. Звичайно, такі умови підготовки вчительських кадрів в інститутах і технікумах мали для розвитку освіти негативні наслідки. Пролетарська спрямованість у навчанні і вихованні цілковито відповідала теорії “гвинтиків” суспільства. Поєднання її з вихолощеними знаннями давало в результаті “ідейно витриманого вчителя”, у якому цінували перш за все відданість партії. Така система підготовки, як відомо, була вигідна для тоталітарного суспільства.

Постанова ЦК ВКП(б) від 22 квітня 1929 р. накреслила заходи щодо організації заочного навчання вчителів. Цей партійний документ поклав початок процесові уніфікації системи підготовки вчителів у Радянському Союзі. До 1930 р. система підготовки педагогічних кадрів в Україні відрізнялася від ро-

сійської. Учителів для початкової школи готували педтехнікуми, які давали вищу освіту. Інститути народної освіти здійснювали підготовку кадрів для се-мирічок і профшкіл [228, ф. 166, спр. 16, оп. 16, арк. 8-83].

Таблиця 2.2

**Кількість зарахованих в педтехнікуми дітей селян (у відсотках)
до загальної кількості зарахованих:**

Роки	
1922/23	57,2
1928/29	56,9
1929/30	56,9

В Україні було створено Республіканський заочний інститут народної освіти із численними філіалами у Дніпропетровську, у містах Донбасу тощо. Впродовж 1929 р. він охопив підготовку 20 тис. учителів [228, ф. 166, оп. 17, спр. 16, арк. 32].

У 1930–1933 рр. було проведено реорганізацію та уніфікацію структури педагогічної освіти, її фактичне зросійщення. В її основі – система підготовки кадрів у РСФСР. Тепер підготовку вчителів-предметників почали здійснювати педінститути із 4-річним терміном навчання, а педтехнікуми готували вчителів із середньою освітою для початкових шкіл. Відновлюють роботу університети в Києві, Харкові, Одесі. Кількість педінститутів від 1927/1928 р. до 1932/1933 р. зростає від 12 до 43, а педтехнікумів — у два рази і досягла 66 [231, с. 76]. У Москві для централізованого керівництва вищими навчальними закладами створили Комітет у справах вищої школи.

Водночас виникла інша проблема – українізація педагогічних вищих навчальних закладів. 1929 року викладачів-українців у педінститутах налічували тільки 36% проти 37,4% 1928 року, тобто упродовж року їхня кількість скоро-

тилася на 1,4 % [228, ф. 166, оп. 17, спр. 9, арк. 70]. Як свідчать документи, зменшення українців дедалі продовжувалося.

Низьким був показник прийому у вищі педзаклади дітей–українців. У середньому в УСРР вони становили тільки 54,2% від зарахованих у вищі педагогічні навчальні заклади, 58% – у педтехнікуми, решта – росіяни та євреї. Зауважимо, що на той час українців в УСРР було понад 80% від загальної кількості населення, а росіян та євреїв відповідно – 9,2% і 5,4%. Отже, на цих прикладах можна чітко простежити тенденцію до денаціоналізації вчительських кадрів України. Так само 1933 року в УСРР було відновлено університети, однак із російською мовою викладання. Саме із цього часу розпочалася русифікація вищої школи [232, с. 49].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. розпочинається нова хвиля чисток серед студентів і викладачів, яких відраховували або звільняли із закладів освіти. Здебільшого це були українці. Початок цим подіям було покладено в лютому 1929 року. І можна цілком стверджувати, що вони свідомо передували наступові на українську інтелігенцію, який розпочався пізніше. 24 лютого в редакційній статті газети “Радянське село” писали: “Перевірку соцскладу вищих шкіл треба проводити рішуче. Краще помилитися, викинути одного, двох підозрілих, аніж залишити непевний елемент у школі. Треба виключати незалежно від того, на якому курсі вчиться студент”.

Нарком освіти УСРР М. Скрипник робив спроби послабити русифікацію. 1929 року він спеціально розглядав цю проблему у своєму виступі на Всеукраїнському з’їзді пролетарського студентства. Нарком підкреслив: “Треба рішуче заперечувати проти будь-якої чистки вищих шкіл. Перевірити соціальний склад вищих шкіл, звісно, треба. Але перевірку треба проводити довго, серйозно, постійно. Треба стерегтися крайнощів” [233].

Однак у загальній атмосфері підозрливості та класової ненависті ці помірков-

вані слова принесли мало користі. Газети “Радянське слово” і “Комсомолец України” розпочали друкувати списки студентів — дітей куркулів, священників, у яких закликали відраховувати їх із ВНЗ. У списку, опублікованому 30 січня 1929 року були: О.Чернишевська, студентка Харківського педтехнікуму, дочка священника із с. Бредівка Бригадирівського району Кременчуцької округи; П.Винниченко, студент Луганського ІНО, син “куркуля” із с. Точківки Гайсинського району, його брат також навчався в цьому інституті на робітфаці; М. Назарчук, студент Білоцерківського педтехнікуму, син “куркуля” із с. Володарки Білоцерківської округи тощо. Впродовж 1929 року було надруковано понад півсотні таких списків.

ЦК КП(б)У виступив проти необгрунтованого відрахування студентів. Щоби стабілізувати обстановку, 19 березня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У постановило заборонити відрахування студентів з останніх курсів без дозволу наркомпросу [228, ф. 24, оп. 3, спр. 1, арк. 26]. Здебільшого керівництво НКО республіки не погоджувалося на звільнення студентів, іноді навіть поновлювало. Наприклад, 1930 року місцева парторганізація відрахувала студентів з останнього курсу Полтавського педтехнікуму, а НКО УСРР поновив їх. ЦК КП(б)У підтвердив його дії, відмінивши постанову Полтавського окружного партії. Але така позиція НКО УСРР натрапила на різку критику з боку ЦК комсомолу республіки. Колегію НКО з питань чистки ВНЗ звинувачували у “правому ухилі” [225 ф. 1, оп. 2701, спр. 2994, арк. 10]. Гострі сутички між НКО і ЦК ЛКСМУ виникли навіть із приводу видання казок Г.-Х.Андерсена і братів Грімм. Комсомол, займаючи ліві позиції, виступив за те що потрібно видавати тільки “пролетарські казки для дітей, а все інше відкинути геть” [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 1, арк. 41].

Загалом упродовж 1929–1930 рр. у вищих навчальних закладах УСРР репресували 60 викладачів, 600 студентів, переважно українців [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 2994, арк. 29].

У грудні 1931 року наступає новий етап “чисток” викладацького складу навчальних закладів. Приводом стала публікація в газеті “Правда” листа Й.Сталіна в редакцію журналу “Пролетарская революция”, у якому прозвучав заклик до нещадної боротьби проти всього, що загрожує кровним інтересам більшовиків [234, с. 859]. Під час нової кампанії було звільнено й репресовано багатьох викладачів Вінницького [235] та Бердичівського інститутів соціального виховання [236] тощо. Ці негативні явища призвели до того, що в радянських вищих педагогічних закладах учителі отримували підготовку на рівні вчительських семінарій минулого, а то й нижчу [237]. Якість підготовки вчителів була низька, до того ж підготовлених учителів узагалі бракувало. Педтехнікуми задовольняли потреби школи в кадрах тільки на 45,6%, а педінститути – на 65,9%. Тоді ЦК ВКП(б) запропонував ЦК ВЛКСМ до 1931 року “мобілізувати на роботу в школу” 50 тис. комсомольців. В Україні ЦК комсомолу в 1929–1930 рр. скерував на педагогічну роботу 3 200 комсомольців, а у 1930–1931 рр. – ще 6 000 [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 20].

Наркомат праці, Всеукраїнська рада профспілок направили на роботу у школу у 1929–1930 рр. 1 500 учителів, які працювали до цього часу за межами школи [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 31]. Якщо ж учитель відмовлявся йти працювати у школу, його звільняли з установи, де він доти працював, і жодна організація вже не мала права прийняти його на роботу. Коли хтось ухилявся від мобілізації та обліку, його заарештовували [238].

У 1930 році майже всіх вчителів УСРР “для покращення керівництва ними” об'єднали у спілку Робос (робітників освіти). За її межами залишилися тільки 1,8% вчителів. В результаті учителі могли розраховувати на соціальний захист.

Були організовані короткотермінові курси для підготовки вчителів та їхніх помічників. За 1930–1931 рр. курси підготували 16,5 тис. учителів і 7 тис. помічників [239, с. 83]. Однак швидка курсова підготовка погано впливала на рівень

знань фахівців.

Одночасно зі створенням курсів з'явилися нові гострі проблеми, що знижували і без того низьку курсову підготовку вчительства. Станом на 1 березня 1931 р. на курси, організовані в Харкові, замість 300 осіб прибули всього 50 сільських педагогів. Бракувало навчальної літератури, гуртожитку не було, питання зі стипендіями не було вирішено, заняття розпочалися із значним запізненням. Тому курси, які були спочатку розраховані на 6 місяців, скоротили. Така сама ситуація склалася й у Сталіно, куди замість 100 осіб за планом прибули на навчання тільки 20 сільських учителів [240]. Загалом в УСРР контрольні завдання комплектування 6-місячних курсів були виконані тільки на 84% [241].

Проводилася деяка робота з покращення матеріального забезпечення вчителів. У 1929–1930 рр. було піднято заробітну плату, 1932 – її підвищено ще раз. За забезпеченням продовольчими і промисловими товарами вчителів прирівняли до промислових робітників. Наприкінці 1932 р. НКО України визначив норми забезпечення, за якими всі міські вчителі були прикріплені до пунктів постачання харчовими продуктами, однак про сільських учителів там не йшлося. Учителів закріпили за місцевими колгоспами, які, будучи слабкими, не могли їх прогодувати. Найстрашніше було в часи голоду 1931-1932 р. і голодомору 1932-1933 р. Зокрема, у квітні 1932 р. вчителі Фастівського району продуктів зовсім не одержували. У Новомиргородському районі з 211 вчителів хліб отримало тільки 19 осіб. У Дзержинському районі постачання продуктами припинилося зовсім. Такі ж відомості надходили із Чубарівського, Бершадського, Калинівського, Полонянського та багатьох інших районів України [242, с. 124-143].

29 жовтня 1932 р. Укрколгоспцентр ухвалив відому постанову “Про порядок постачання вчителям”, за якою в районах суцільної колективізації (не менш як 68% колективізованих господарств) утримувати вчителів в усіх селах мали виключно колгоспи [243]. Їх забезпечували хлібом за державними цінами в ме-

жах визначених урядом норм. У селах, жителі яких зволікали з колективізацією, постачання вчителів здійснювали пропорційно до рівня усупільнення дворів та господарств. Освітняни виявилися заручниками темпів колективізації. Найбільше від голоду постраждали саме сільські педагоги.

Виникла реальна загроза вимирання сільських учителів. Щоб якимось чином допомогти їм, на місця були послані спеціальні бригади із членів ВУКу Робос і ВЦРПС, які мали утворити фонди допомоги сільським учителям. До 1 жовтня 1932 р. було створено 770 бригад, однак на кінець жовтня того року в більшості районів УСРР фонди так і не були створені. Подібна ситуація склалася й у Молдавії. Тут на 17 жовтня було доставлено 20 тонн зерна, хоча місячна норма Молдавії становила 105 тонн [244].

Становище сільських учителів ще більше погіршилось внаслідок дій районних уповноважених, які залучали учителів до проведення різноманітних кампаній, як це було наприкінці 1920-х рр. Учитель опинився в центрі уваги місцевих органів влади, виконував функції пропагандиста й агітатора. Його життя максимально регламентували, централізовано спрямовували на виконання вказівок, йому не дозволяли жодного самостійного кроку в розвитку творчої активності. Учителів масово залучали до хлібозаготівельних кампаній. Для цього 1932 року їх закріпили за всіма колгоспами. У селах організовували кутки хлібозаготівлі, до яких теж закріплювали вчителів. Наприклад, у селах Полтавщини з цією метою було мобілізовано 570 сільських учителів. Тих, котрі не справилися із хлібозаготівлею, репресували. Така доля спіткала вчителів М.Бурлаченка, І.Виклюка, В.Дроздова із села Городище Піщанського району на Вінниччині. У селі Зашівка цієї округи було заарештовано учителя В. Коцюбинського [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 14-17].

Залучали вчителів також до проведення масової колективізації, за це вони

часто потерпали від розлючених селян. Так було вбито вчительку Н.Беш (Роме-нська округа), учителя М.Задорожного (Охтирський район) тощо. Коли ж розпочалися репресії проти тих, хто “перекручував лінію партії по колективізації”, то в селах значну долю вини звалили на вчителів, і вони потерпіли більше, ніж ті, хто справді був винний у насильстві. Багато вчителів було заарештовано в Тульчинській, Вінницькій, Шепетівській округах, багатьох розкуркулили і вислали в Сибір. Здебільшого такі дії мали місце в південних округах України – Миколаївській, Херсонській, Одеській, Дніпропетровській [245].

Згубні наслідки для розвитку освіти в Україні мала кампанія боротьби проти так званого “українського буржуазного націоналізму”. За змістом – це була боротьба проти українського національного відродження, яке неминуче могло відродити в Україні прояви сепаратизму. Основним носієм “українського буржуазного націоналізму” було оголошено, звичайно, інтелігенцію, зокрема просвітянську. В УСРР розпочалася низка політичних процесів, які започаткувала гучна справа СВУ. Цей процес наніс удару по вчительству України. Як було заявлено на суді, “через члена президії СВУ Дурдуківського та інших СВУ запускає свої щупальця в школи, щоб там вербувати з решток національного учительства кадри для контрреволюційної роботи” [246]. Було заарештовано сорок п’ять ні в чому не винних представників української інтелігенції, значна частина з них – учителі.

Сотні освітян за звинувачення у членстві в СВУ було звільнено з роботи; сотні репресовано через їхню приналежність до стану духовенства чи “куркулів” або ж за зв’язки з ними. Керівництво ВУКу Робос повністю підтримало сталінську теорію “загострення класової боротьби”, зробило все, щоб допомогти Сталінові. Виступаючи на V Всеукраїнському з’їзді спілки Робос (лютий 1932 р.), голова Спілки М.Кока обгрунтував цю злочинну теорію щодо освітян. “На ділянці науки і освіти, – заявив він, – з розвитком подальшої ліквідації решток експлуаторських класів загострюється класова боротьба, а ті, хто думає,

що в період переходу до безкласового суспільства спадатиме класова боротьба, дуже помиляються” [247]. Звичайно, що ці категоричні висновки не проходили безслідно для освітян України. Репресії вчителів викликали у них почуття апатії, безнадійності, загострили антирадянські настрої. Сам нарком освіти УСРР М.Скрипник вважав, що кваліфіковані вчителі вороже ставляться до радянської влади [239, с. 12].

Подібні позиції зайняли й парторганізації. Бюро Чигиринського райкому партії 30 листопада 1930 року вказало, що серед учителів району є “класово ворожі елементи” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 76], “райком вважає за необхідне очистити від них учительські колективи”, одночасно “посилити авангардну роботу і роль комуністів і комсомольців у школах” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 77]. 1930 року в Конотопській окрузі за рішенням окружкому партії було звільнено за “антинародну діяльність” 56 учителів [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 78].

Умови страху і поневірянь, тотального контролю і знущань – це наслідки ліквідації й підміни дійсних демократичних інститутів, знівелювання загальнолюдських стосунків і денаціоналізації народу України, знищення цвіту, творчої частини народу. Відтак це призвело до того, що в деяких районах України залишились на роботі одиниці вчителів. Динаміку дефіциту сільських учителів можна чітко простежити по роках. Зокрема, 1930 року дефіцит склав 16,5 тис. осіб, 1931 року – 18,5 тис., а в 1932–1933 рр. – уже 40,5 тис. вчителів [225, ф. 1, оп. 20, спр. 6, арк. 90-98].

Щоб зменшити дефіцит кадрів, РНК СРСР у липні 1930 р. ухвалив рішення про пенсійне забезпечення всіх практичних працівників освіти, які мали стаж роботи не менше 25 років [239, с.108]. Пенсія становила 40 крб. на місяць, але для її здобуття вчитель із 25-річним стажем мусив надати докази свого лояльного ставлення до радянської влади та політичної діяльності з її зміцнення. Не кожний сільський педагог наважувався подати заяву на отримання пенсії, щоб не зазнати політичного остракізму [174, с. 151].

З'явилися додаткові пільги для сільських вчителів. Для них ввели доплату – 2% за кожні наступні три роки стажу роботи, з місцевого бюджету оплачували їм житло, опалення, освітлення. Дітей сільських учителів на пільгових умовах приймали до вищих навчальних закладів і першочергово забезпечували там гуртожитками та стипендією. Після кожного п'ятирічного періоду педагогічної роботи сільських вчителів відправляли коштом держави на два місяці до культурних центрів України. Щорічна відпустка становила один місяць [241].

Соціальні права сільських учителів виявилися залежними від їхньої політичної активності і від ставлення до радянської влади. Вони мали право на землекористування, але за умови, що заробіток сільського педагога був допоміжним прибутком до господарства або він займався виключно сільським господарством, а не лише вчителюванням, був активним громадським діячем, допомагав радянській владі. Педагогам, які приїхали до села працювати лише за фахом, відмовляли в землезабезпеченні присадибною ділянкою [74, с. 151].

Посилили роботу серед учительства партійні організації України. Наприкінці 20-х рр. комуністи серед вчителів республіки становили всього 2,6%, кандидати у члени партії – 7,9%. Це викликало стурбованість багатьох парторганізацій. Зокрема секретаріат Київського окружкому КП(б)У 15 квітня 1930 року заслухав питання про “партпрошарок” серед учительства і політично-виховну роботу з учителями. Аналіз складу працівників освіти округи показав, що із 1 817 шкільних працівників комуністів було тільки 49 осіб. Тому всім райкомам партії було запропоновано посилити увагу до справи партійності учителів, залучаючи до партії найкращих працівників [225, ф. 144, оп. 5, спр. 1, арк. 31]. Це, а також інтенсивна політизація всіх сфер негативно вплинули на розвиток суспільства взагалі й освіти зокрема. Знецінювалися культура, знання і традиції українського народу. Насадження радянської культури перетворило підготовку вчительських кадрів на муштру.

Основні зусилля органів влади і громадських організацій були спрямовані

на формування “ідейно стійкого вчителя” – надійного проповідника постанов партії на місцях. Водночас дуже мало звертали увагу на рівень його теоретичних знань і практичних навичок. Викладання історії, суспільствознавства і Конституції довіряли тільки перевіреним членам партії, для яких організовували спеціальні курси. На педагогічну роботу мобілізували тисячі комсомольців і партійців. Зокрема з Артемівської окружної парторганізації наприкінці 1929 р. було скеровано у школи для викладання суспільствознавства 25 комуністів, 50 комсомольців, які не мали педагогічної освіти [248, ф. 2852, оп. 7, спр. 4, арк. 33].

Серед учителів республіки посилили ідейно-політичну роботу. За рішенням ЦК ВКП(б) 1930 року було створено Товариство педагогів-марксистів, що мало на меті “допомогти учительству в справі оволодіння марксизмом-ленінізмом”, розвивати мережу гуртків для вивчення марксистсько-ленінської педагогіки, документів ВКП(б) [237]. Дніпропетровський обком КП(б)У зобов’язав райкоми партії створити школи політосвіти для вчителів. Станом на 1933 р. в області у 33 районах працювало 588 таких шкіл, де навчалися 9 тис. учителів [249, ф. 19, оп. 430, спр. 2, арк. 102]. За рішенням Донецького обкому партії у 46 районах області було проведено 773 семінари з марксизму-ленінізму, на яких навчалися

13 139 учителів тощо [225, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 115].

Зросла кількість учителів, обраних до місцевих рад. 1930 року у 119 районах України кількість вчителів, обраних у ради й ревізійні комісії, досягла 4 664 осіб. У середньому на один район було обрано 39 осіб проти 25 у 1928 р. [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 56].

За роки першої п’ятирічки зросла кількість сільських вчителів. На селі вже працювало 114 617 учителів. Але їхній освітній рівень залишався низьким. За результатами перевірки 3 617 вчителів–класоводів виявилось, що вищу освіту мали 2,6%, середню – 52,5%, нижчу – 44,9%. Серед учителів старших класів

(перевірено 38 375 осіб): вищу освіту мали 35,7%, середню – 59,6%, нижчу – 4,7% [225, ф. 1, оп. 328, спр. 1, арк. 148].

Компартійне керівництво радянської України в період українізації було змушене активно вирішувати проблему підготовки вчительських кадрів для шкіл національних меншин. У червні 1925 року в постанові “По доповіді агітпропвідділу ЦК про роботу серед нацменшин” ЦК КП(б)У запропонував НКО республіки збільшити кількість шкіл для дітей корінних націй, посилити увагу до підготовки і перепідготовки кадрів, до видання підручників відповідно до багатонаціонального складу учнів [250, с. 56].

У квітні 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У ухвалює рішення відкрити Польський інститут народної освіти. Значно збільшено набір учнів у польський педтехнікум, створено мережу курсів і робфаків для підготовки до навчання у ВНЗ трудящих польської національності [250, с. 68]. Вивчивши стан справ у школах із німецькою мовою навчання, ЦК КП(б)У в червні 1931 р. зобов’язав НКО республіки вжити усіх заходів стосовно укомплектування їх кадрами та забезпечення навчальною й іншою літературою [251, с. 51].

Для підготовки вчителів шкіл для національних меншин відкрито нові педтехнікуми в Одесі, Житомирі, розширено мережу курсів перепідготовки вчителів для шкіл із польською, німецькою, чеською, грецькою і єврейською мовами навчання [228, ф. 166, оп. 16, спр. 491, арк. 2].

Незважаючи на ці заходи, учителів для шкіл нацменшин не вистачало, низькою залишалася їхня кваліфікація. Зокрема 1930 року в УСРР бракувало для сільських нацшкіл 758 російських вчителів, 65 єврейських, 97 польських, 133 німецьких, 33 молдавських, 45 грецьких, 60 болгарських, 30 чеських, 20 татарських тощо, всього 1 247 осіб [228, ф. 166, оп. 16, спр. 779, арк. 85].

На початку 30-х рр. органи радянської влади активно залучали українських учителів до проведення колективізації в селах України. Цей процес супроводжувався масовими беззаконнями, репресіями та опором селян. Наприклад, у

повідомленні профспілки робітників освіти під назвою “Стан оргмасової роботи, політдиференціації серед освітян Київської обл. за лютий 1933 р.” (якраз пік голоду — Я. М.) повідомляли, що “політична чуйність серед освітян загострилася. Доказом цього є факти викриття самими освітянами класово ворожих і контрреволюційних настроїв серед соціально-небезпечних елементів нашої спілки” [162, с. 148]. Наводили факти опору деяких вчителів хлібному пограбуванню села. У Лимерському районі, наприклад, учителя-голову ревізійної комісії було засуджено за розбазарювання хліба (роздавання голодним), у Бородянському – учитель потрапив під суд за захист голови колгоспу, розстріляного за таке “розбазарювання”. У Чернігівській області в березні 1933 р. зі спілки працівників освіти було звільнено чотирьох учителів, які потрапили до ДПУ за переховування куркульського хліба тощо [162, с. 149].

Учителів залучали до пропагандистської “битви за хліб”, “накладаючи завдання” на хлібозаготівлю. У Канівському районі Київщини один учитель-активіст для того, щоб виконати своє завдання, зачиняв селян у темній кімнаті і обливав їх у лютому холодною водою. В Одеській області, яка найбільше постраждала від голоду, учителі виявили 95 ям із зерном, яке “приховали куркулі” [228, ф. 166, оп. 17, спр. 69, арк. 18]. Це робилося в той час, коли сільські вчителі самі голодували. Про це якраз ішлося в листі вчителя В.Бесарабова із Одеської області до редакції газети “Вісті”. “В цьому році голод у весь розмах розпочався з початку учбового року. Борошно “кращої якості”, неможливо розібратися, чи то житнє, чи то суржикове, чи то з половиною – і більше не заїкайся. Говорити й жалітися про це нікому, крім ворожнечі, нічого не доб’єшся” [228, ф. 5, оп. 1, спр. 68, арк. 23].

Ці та інші події спричинили брак учителів на селі. На кінець першої п’ятирічки в сільських школах УСРР працювали тільки 134 тис. учителів [216, с. 54], із них вищу освіту мали 16 тис. осіб, середню — 75 тис. і незакінчену середню – 43 тис. осіб [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 2742, арк. 54].

У 1936–1937 н.р. школи республіки подали заявку на забезпечення їх 10 600 вчителями. Зауважимо, що у вищих навчальних закладах було підготовлено тільки 3 364 особи, хоча кількість студентів в педінститутах і педтехнікумах зросла із 14 до 48 тис. осіб [251, с. 166].

Роки другої п'ятирічки увійшли в історію вищих і середніх педагогічних закладів УСРР як період важких випробувань, що дуже негативно позначилися на підготовці вчителів. Знаковим для тих часів стало рішення, яке ухвалив 9 лютого 1935 р. Київський обком КП(б)У в постанові “Про стан Українського педінституту” [252]: для піднесення партійної роботи в інституті і “забезпечення зростання політичної грамотності комуністів і комсомольців” вирішили прикріпити до первинних партійних і комсомольських організацій 20 теоретично підготовлених та “ідеологічно витриманих” комуністів і 10 комсомольців. “Зобов'язати, – записано в постанові, – прикріплюваних товаришів протягом першого місяця проводити в інституті 3 рази на тиждень весь навчальний день і вечір, протягом другого і третього місяців проводити один раз на тиждень навчальний день і 3 рази на тиждень вечори, а протягом решту 9 місяців проводити в інституті не менше як 3 рази на місяць навчальний день і вечір” [252]. Такі рішення абсолютно відповідали духові того часу і мали одну мету – встановити жорсткий нагляд за педагогічними закладами.

Однак найстрашніші події були пов'язані із чистками і репресіями в навчальних закладах. Зокрема 1934 р. арештовано директора Ніжинського педінституту, його заступників, 11 викладачів. Цього ж року репресовано директора Глухівського педвузу і 14 викладачів, директора Городнянського педтехнікуму. Відбулися арешти і в Гадяцькому педтехнікумі тощо [253].

1935 року пройшли масові репресії в Полтавському педінституті, Харківському університеті, Дніпропетровському університеті, Запорізькому педінституті [254]; 1937 року – знову репресії викладачів Глухівського педінституту тощо [255]. Репресії не обминали жодного інституту і педтехнікуму. Загалом в

Україні із 29 директорів педінститутів було репресовано 18, арештовано 210 викладачів [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 2179, арк. 89].

Із наукових і науково-дослідних установ НКО України в Харківській, Чернігівській, Вінницькій областях було звільнено 507 осіб, зокрема як петлюрівців, бандитів, членів контрреволюційних організацій – 114, як “куркулів” – 189, “попів, фабрикантів, поміщиків, торговців” – 189 осіб [256].

У Харкові розгромили Український НДІ педагогіки, де “групу фашистів” очолював О.Попов. 16 липня 1937 р. заступник наркома освіти України А.Хвиля наказав: “Відзначаю виявлену перевіркою величезну засміченість класово ворожим, буржуазно-націоналістичним елементом складу наукових робітників Українського НДІ педагогіки, перетворення окремих секцій на притулок петлюрівських недобитків та пройдисвітів” [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 2154, арк. 45]. Звичайно, постійний страх аж ніяк не міг покращити рівня підготовки майбутніх педагогів.

Багато вчителів узагалі не мали педагогічної освіти. Наприклад, 1933 року в Київській області із 28 тис. учителів мали спеціальну педагогічну освіту тільки 9 300 осіб, а решта працювала без освіти [257, ф. 144, оп. 1, спр. 106, арк. 14]. У старших класах багато вчителів мали середню або й неповну середню освіту [258, ф. 7, оп. 1, спр. 4, арк. 81]. 1934 року серед 11 тис. завідувачів сільських початкових шкіл УСРР 26% не мали навіть середньої освіти [259].

Про рівень “грамотності” сільського учителя періоду 1934 року свідчить опублікований у газеті “Комуніст” лист учителя М. Варника до голови Наросвіти: “Позаяк я у 1932 р. закінчив 2-х річку; а потім поступив в Херсонський педагогічний робфак і закінчив 1 курс і Вівтіли мене відпустили і почав працювати в артілі непогано, до 25.7.1933 р., а потім у свій район у наросвіту. Щоби можна було б учителювати в дещі школи з учнями...” [260].

У лютому 1936 р. в ЦК КП(б)У відбулася нарада з питань роботи школи. Йшлося про те, що величезна кількість учителів елементарно неграмотна і вимагати від них якісної підготовки учнів абсурдно. Наводили такий приклад: завідувач Носівської неповної СШ В. Глущенко в заяві на півсторінки з учнівського зошита зробив 40 помилок [261].

Розглянемо, які шляхи вирішення цих проблем обрала влада. Насамперед, було збільшено випуск студентів університетів та інститутів. Від 1932 р. до 1937 р. кількість педагогічних вищих навчальних закладів в УСРР скоротилася у зв'язку з ліквідацією малих інститутів, але кількість студентів у них зросла з 22 до 32 тис. осіб [200, с. 40]. 1933 року педзаклади підготували 3 318 фахівців; 1934 року – 3 425 тощо, а в педтехнікумах – 5 875, 5 507 осіб тощо [225, ф. 1, оп. 328, спр. 534, арк. 4].

У зв'язку із браком учительських кадрів у 1935–1936 н.р. було відкрито додатково 14 учительських інститутів з дворічним терміном навчання [262]. Але вони випустили фахівців тільки в роки третьої п'ятирічки. Тому дефіцит кадрів учителів вирішували здебільшого завдяки курсовій підготовці. Наголо-симо, що тільки упродовж 1933 р. на курсах було підготовлено 15 тис. учителів. Курси для вчителів молодших класів працювали переважно при педтехнікумах, а курси вчителів–предметників для старших класів – при педінститутах. Починаючи з 1933 р., за розпорядженням НКО УСРР, короткотермінові дво- і тримісячні курси замінили однорічними. Однак в організації курсів на місцях були допущені значні недоліки. За зразок може слугувати Вінницька область: 1936 року обласний відділ народної освіти склав план навчання вчителів на курсах, який не брав до уваги потреби районів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському районі необхідно було підвищити кваліфікацію 76 вчителів із середньою освітою, натомість таких у районі виявилось 2 особи. Такі ж надумані цифри було визначено по Ланковецькому, Смотрицькому, Солобковецькому, Дунаєвському, Чемеровецькому районах. У кінці плану було попередження, що невиконання

буде означати “пряме шкідництво проти Радянської влади” [263, ф. 256, оп. 1, спр. 30, арк. 54].

Таке категоричне ставлення до кадрів мало для вчителів трагічні наслідки. Репресії, які ми спостерігаємо проти сільських учителів у кінці 1920-х і на початку 1930-х рр., не припинялися впродовж усього довоєнного періоду. 1934 року заступник наркома освіти А. Хвиля повідомляв, що “минулого року ми провели велику боротьбу за очищення учительської армії від класово ворожих елементів – петлюрівців, махновців, білогвардійців, куркульських недобитків” [264].

Кульмінація цих подій припадає на 1937 р. 11 серпня того року за вказівкою ЦК КП(б)У в газеті “Комуніст” з’явилася передова стаття, у якій зазначалося: “...Не можна забувати, що до лав учителів пролізли чужаки, вороги, троцькістсько-бухарінські фашисти. Не можна забувати того, що є факти проникнення антинародних впливів у школи. Очищаючи органи народної освіти і педколективи від ворожих недобитків, парторганізації зобов’язані одночасно подбати про те, щоб налагодити належну постановку політичного виховання вчительства” [265].

Команду сприйняли з готовністю. Розпочалася нова “чистка” серед вчителів України. Упродовж липня–серпня 1937 року тільки у Вінницькій області за неповними даними було усунуто від роботи 1-2 тис. вчителів [263, ф. 136, оп. 6, спр. 411, арк. 77]. Пройшли погроми майже в усіх сільських школах України. За один вересень 1937 р. звіди надійшло 6 тис. заяв-доносів на вчителів. У лютому 1938 року в НКО республіки зібралось близько 6,5 тис. заяв від учителів про неправильне звільнення з роботи [228, ф. 166, оп. 16, спр. 2576, арк. 4-67]. Усього в 1933–1937 рр. в Україні було звільнено зі шкіл 24 тис. вчителів [163, с. 80].

У такій обстановці пройшла жорстка атестація вчителів. Зокрема в Харківській області із 970 атестованих учителів тільки дев’ять осіб отримали звання “кращий педагог”, інших негайно звільнили [120, с. 102]. У Вінницькій, Дніп-

ропетровській, Чернігівській областях під час атестації було усунуто з роботи 1/3 частину вчителів [120, с. 103].

У вересні розпочалася атака на НКО УСРР, а невдовзі відбувся його розгром. Було звільнено п'ятьох начальників відділів, інших відповідальних працівників. Деякі відділи залишилися порожніми. Заарештовано як “ворога народу” наркома В. Затонського [266].

Після погрому 1937 року на місце репресованих працівників освіти часто приймали на роботу навіть неписьменних. 1938 року 32 завідувачі райвно не мали середньої освіти, не мали середньої освіти 19 інспекторів. Однак навіть ці випадкові люди не могли працювати в освіті довго через плінність кадрів: у Березанському, Уманському, Христинівському районах Київської області упродовж 1937–1938 н.р. заврайвно змінювалися двічі-тричі на рік [267].

Зазначимо, що після погрому 1937 року учасники Республіканської наради вчителів, які зібралися в Києві в серпні 1938 р., з високим піднесенням і вдячністю привітали Сталіна: “Звертаємо своє перше слово палкої любові, свої думки і почуття, – писали вони, – до Вас, дорогий Йосипе Віссаріоновичу – наш мудрий і геніальний учитель, великий вождь і друг українського вільного народу” [268].

Важке життя на селі, складна політична ситуація були причиною того, що часто випускники педагогічних закладів не з'являлися на роботу в сільські школи. 1938 року Київський педінститут випустив 350 учителів СШ, але жодний із них у села і райони не поїхав. Усі влаштувалися в містах. Наприклад, у розпорядження Томашпільського райвно було направлено 10 випускників, не прибув ніхто; у Ямпільський район, куди було скеровано 8 випускників Миколаївського педінституту, також не прибув жодний [269].

Загалом 1937 року 3/4 учителів України – молодь, яка здобула освіту в радянські часи. Це спричинило зниження наприкінці 30-х рр. загальноосвітнього, теоретичного рівня підготовки викладацького складу. Причина – у скороченні

термінів навчання, у надмірному експериментаторстві, класовому підході, через який здібну молодь непролетарського походження не допускали до навчання у вищій школі. До радянсько-німецької війни й у повоєнний час кадрова проблема так і не була вирішена.

Серед актуальних на той час завдань – підвищення кваліфікації вчителів, які вже працювали. Для цього органи НКО створюють курси підвищення кваліфікації вчителів, розширюють прийом на заочне відділення педінститутів. 1932 року було відкрито Всесоюзний Інститут підвищення кваліфікації вчителів; а 1933 року наказом НКО УСРР затверджено норму слухачів у ньому – 9 250 осіб. Того ж року створено курси підготовки і перепідготовки вчителів соціально-економічних дисциплін.

2 квітня 1934 р. РНК УСРР ухвалив постанову “Про підвищення кваліфікації вчителів”, якою встановлював для вчителів, які не мали спеціальної освіти, такі форми навчання: заочну і вечірню педосвіту, спеціальні курси, короткотермінові курси під час канікул [270, с. 47].

Особливої уваги і небезпідставно надавали поліпшенню заочного і вечірнього навчання. Організація заочного навчання в республіці була поставлена погано. Якщо, скажімо, у 1938 р. всі заочні відділи педінститутів за планом мали підготувати 20 тис. учителів, то фактично було випущено тільки 11 200. У Житомирській області із запланованих 1 050 – лише 629 осіб [200, с. 72], у Миколаївській відповідно із 450 – 370 осіб. 30% студентів-заочників цього року не прибули на сесії. Через погану організацію багато з них просто не знало, коли вона відбудеться. Ще не було розроблено програм для заочного навчання з ряду предметів, бракувало методичних розробок. Грамотність учителів-заочників була низькою. Наприклад, у Бердичівському заочному педінституті з 846 студентів, які писали диктант з української мови, 495 осіб отримали незадовільні оцінки, у Вінницькому – 399 осіб із 640 [271, ф. Р-327, оп. 1, спр. 601, арк. 107].

Щоб заохотити вчителів до підвищення свого професійного рівня, 10 квітня 1936 р. РНК і ЦВК СРСР ухвалили дві постанови: “Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл” і “Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів, завідувачів та директорів шкіл”. Відповідно до цього були встановлені такі персональні звання: учитель початкової школи, учитель середньої школи, заслужений учитель школи. Ці звання присвоювали на все життя, їх міг позбавити тільки суд [272, с. 114].

У школах мали право працювати лише особи, з персональним званням учителя початкової чи середньої школи. Звання вчителя присуджували тим, хто закінчив педагогічний навчальний заклад після проходження річного іспитового стажування [273]. Згідно з цими рішеннями РНК і ЦК КП(б)У 4 травня 1936 року зобов’язали НКО республіки та його місцеві органи охопити обов’язковим навчанням при педзакладах усіх учителів, які не мали спеціальної освіти, щоб допомогти їм упродовж двох років (до 1 серпня 1938 р.) скласти необхідні екзамени і отримати атестат про освіту [274].

В Україні відбулася атестація вчителів. В обстановці терору і репресій її підсумки виявилися дуже невтішними. У грудні 1936 р. в Донецькій області з 10 692 осіб, які пройшли атестацію, тільки 2 022 (18,9%) отримали звання вчителя, 8 051 особа була допущена до тимчасового викладання у школі, 619 вчителям було заборонено працювати у школі до отримання відповідної освіти [225, ф. 1, оп. 211, спр. 5162, арк. 114]. У Дніпропетровській області звання вчителя присвоїли тільки 16,7% атестованим; 5,5% було заборонено працювати у школі, а 77,8% було запропоновано отримати освіту заочно [263, ф. 151, оп. 269, спр. 411, арк. 77]. У Донецькій області із 12 тис. атестованих звання “кращий педагог” отримали 4 особи, а в Дніпропетровській, Вінницькій, Чернігівській областях — його не отримав ніхто [275].

Із загальної кількості атестованих у республіці могли працювати у школі тільки 8%. Було введено поняття “тимчасово допущений до роботи”. Цих учителів, яких, до речі, була більшість, зобов’язували до 1 березня 1938 р. здобути відповідну освіту [276]. Ці факти яскраво свідчать про негативні наслідки процесів “пролетаризації” школи. Усі ці факти були ланками одного і того ж ланцюга – державно-бюрократичного соціалізму, для якого “ідейна стійкість” була набагато важливішою за освітній та інтелектуальний ценз педагога.

Поступово змінювалися умови фінансування вчителів. На початку 1932 р. наркомат праці України видав інструкцію про перегляд норм оплати праці вчителів політехнічних шкіл за якісними показниками їхньої роботи. Згідно з цією інструкцією, залежно від якості роботи вчителя зарплату могли збільшувати або зменшувати [277]. Ця спроба поєднати рівень оплати праці вчителя з його результатом зустріла спротив педагогів. Їм було вигідніше отримувати рівну для всіх зарплату й особливо не переживати за результати своєї праці. Інструкцію відмінили. Оплату підвищили всім працівникам однаково. У 1934–1935 н.р. учителі 1–4 класів у середньому отримували за місяць 90 руб., проти 53 руб. у 1928–1929 н.р., а вчителі 5/7 класів – 130 руб., проти 78 крб. 1930 року [278, с. 71].

На початку 30-х рр. часто виникали перебої у постачанні продуктів для вчителів, виплату зарплати затримували. 13 травня 1934 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про затримку виплати зарплати і перебої у постачанні вчителів”, якою суворо попереджав секретарів обкомів партії, голів облвиконкомів, секретарів райкомів і голів райвиконкомів про особисту відповідальність за своєчасну видачу зарплати вчителям і за нормальне постачання їх продуктами та продтоварами [279]. У випадкові затримання виплати заробітної плати вчителям більше, ніж на 5 днів, голову райвиконкому і заврайвно віддавали під суд. Було заборонено безпідставне звільнення вчителів, переведення їх без до-

зволу на іншу роботу.

Більше уваги звертали на забезпечення всім необхідним сільських учителів. Їм першочергово виділяли квартири і будинки, вони мали пільги на комунальні послуги, санаторно-курортне лікування. 9 квітня 1936 р. вийшла ще одна постанова РНК і ЦВК СРСР “Про підвищення зарплати вчителям та іншим шкільним працівникам”. Рівень заробітної плати вчителям тепер визначали освіта, педстаж і кваліфікація. Наприклад, учитель 1–4 класів, який мав середню педагогічну освіту зі стажем менше ніж 5 років, отримував у середньому 271 руб.; а вчитель без цієї освіти – 240 руб.; учителі 8-10 класів СШ отримували, відповідно, 360 і 310 руб. [280, с. 161]

Річна зарплата працівників освіти України зроста, однак із врахуванням інфляції рубля на кінець 1930-х рр. це збільшення не було таким значним. Сільським учителям за їхнім бажанням виділяли землю під город і необхідну кількість насіння для сівби, надавали кредити для придбання худоби і птиці. У м. Одесі відкрили санаторій-профілакторій профспілки Робос на 300 місць [281]. Виділяли кошти для індивідуального кредитування терміном на 4–6 місяців на придбання меблів, взуття, інших товарів першої необхідності. Щороку зростала кількість учителів, які відпочивали в санаторіях і брали участь у туристичних екскурсіях. 1935 року цими заходами було охоплено в республіці 24 644 особи; 1936 року – 36 810, 1938 року – 48 158 осіб [228, ф. 348, оп. 1, спр. 1339, арк. 64].

Парторганізації залучали найкращих учителів до своїх лав. Розгляньмо, наприклад, Ворошиловградську та Сталінську області. Упродовж 1937 р. тільки у Ворошиловградському та Ровенківському райкомі Компартії (більшовиків) України було прийнято кандидатами у члени ВКП(б) 46, в Олександрівському – 208, Старобешівському райкомі – 46 учителів [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1889, арк. 70–73]. Однак не усі педагоги вступали до ВКП(б) за ідейними переконаннями. Вироблена на той час політика недопущення на командні пости всіх, хто був

хазяйновитим, підприємливим, самостійно мислив, тих, чия соціальна і політична активність могла скласти конкуренцію членам партії, змушувала деяких учителів пов'язати свою долю з партією, не поділяючи її ідей, за кар'єристськими мотивами.

Чи не основним напрямом кадрової політики було вдосконалення масово-політичної роботи серед вчителів. Для цього, наприклад, проводили політбої за матеріалами XVII з'їзду ВКП(б) у Чернігівській, Київській, Харківській областях [228, ф. 5, оп. 1, спр. 1812, арк. 5]. Для перевірки роботи системи марксистсько-ленінської освіти організовували декадники марксистсько-ленінської освіти. Зокрема 1935 року в Кадіївському районі на Донеччині під час декадника з перевірки системи марксистської освіти серед учителів району працювали 60 комісій [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1889, арк. 84].

Партійні організації вважали, що найважливішою формою активізації вчительства в той час, як і всіх трудівників країни, є організація в їхніх рядах соціалістичного змагання. Коли у вересні 1935 р. в СРСР став поширюватися стахановський рух, багато шкіл почали механічно переносити його на роботу вчителів. Майже у всіх соцзобов'язаннях визначали який-небудь відсоток успішності, за який повинні були боротися всі вчителі-стахановці. Скажімо, у рішеннях партзборів Краматорського райвно Донбасу від 25 жовтня і 25 листопада 1935 р. відзначали, що у школах мало уваги надають стахановським методам роботи, погано висвітлюють змагання стахановців. У зв'язку із цим комуністам пропонували очолити цей рух і сприяти переведенню роботи всіх вчителів на стахановські методи [248, ф. 2552, оп. 1, спр. 2, арк. 41]. Однак ЦК КП(б)У засудив такі недоліки в роботі. Під впливом ЦК партії НКО республіки переглянуто соцзобов'язання вчителів. Змагання між школами і районами тепер були спрямовані на поліпшення організації навчально-виховного процесу, на підвищення кваліфікації вчителів, встановлення зразкового порядку у школах, посилення масово-політичної роботи серед населення [225, ф. 1, оп. 20, спр. 49, арк. 84–96].

Із другої половини 30-х рр. вчителів, які досягли найкращих результатів у роботі, стали нагороджувати грамотами, присвоювати звання “заслужений учитель”. Але ця система стимулів була спрямована на відзначення не найкращих фахівців, а найкращих виконавців, яких десятки разів перевіряли, щоб потім зробити “живим прикладом для наслідування” [225, ф. 1, оп. 34, спр. 2716, арк. 6]. Проходячи всі щаблі партійно-адміністративного контролю (на нарадах у школах обговорювали кандидатури на районні конференції, де рекомендували на обласні і т.ін.), учителі поступово ставали “постійно залежними” від цієї системи. Зокрема, нагороджені вчителі Полянського району брали зобов’язання “нещадно викорчувувати залишки ворогів-контрреволюціонерів, націонал-фашистської ідеології у свідомості дитинства і в рядах вчительства” [225, ф. 1, оп. 34, спр. 2716, арк. 17]. Окрім цього, обов’язковою умовою для нагородження було членство в партії або в комсомолі. Та ж система нагород була поставлена на службу партійно-бюрократичному апаратові і виконувала ідеологічно-примусові функції. Увесь процес неухильно спрямовано в одне русло – посилення командної системи, росту бюрократизації всього життя, зміцнення авторитарної форми правління як на місцях, так і в усій країні.

Усупереч допущеним недоліком, у цей час спостерігаємо деяке покращення умов життя вчителів. Це сприяло зростанню кількості працівників цієї професії в роки другої п’ятирічки: в УРСР було підготовлено 48 тис. учителів. У кінці другої п’ятирічки на селі працювало 128 115 педагогів [282, с. 34].

Варто зауважити, що престиж учительської праці тоді був достатньо високим і вона була популярна серед чоловіків. Жінки серед вчителів у 1939 р. становили всього 53,4%, а серед директорів шкіл – 9,2% [283, с. 90].

Органи народної освіти в Україні провели роботу з удосконалення самого навчального процесу у школі, з упорядкування структури школи, зміцнення ролі вчителя. Зокрема з 1 вересня 1935 року в усіх класах ввели посади класних

керівників, а після постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про структуру початкових і середніх шкіл” (15 травня 1934 р.) групи учнів перейменували у класи, нульову групу – у підготовчу групу [284].

Після неповної середньої школи учень міг вступити до технікуму, після середньої школи – у вищий навчальний заклад. Завідувачів неповних середніх шкіл і середніх шкіл називали директорами шкіл. У початковій школі залишалася посада завідувача школи. За цією постановою заборонено призначати на іншу, не за спеціальністю роботу осіб, які мали спеціальну педагогічну освіту [284].

Так у середовищі вчителів в умовах жорстких утисків держави утверджували ставлення до праці, визначальними ознаками якого були колективізм, віра у високу соціально-політичну значущість своєї праці, ентузіазм і самовідданість. Проте самі тільки ентузіазм та ідейна свідомість не сприяли повному розкриттю творчого потенціалу вчительства, не викликали зацікавленості в кінцевих результатах праці. Проголошене стирання границь між розумовою і фізичною працею спричинило падіння морального авторитету вчителя, виникнення зневажливо ставлення до інтелігенції загалом.

Усупереч заходам щодо покращення становища сільських учителів (підвищення зарплати, надання пільг, продовження відпусток тощо), вирішити кадрову проблему в сільській школі не вдалося. Рівень педагогів залишався низький, їхня професійна підготовка була слабкою. Учителі сільських шкіл України дуже постраждали від репресій та голодомору 1932–1933 рр.

2.2 Підготовка кадрів для культурно-освітніх закладів

Як указано в попередньому параграфі, найвразливішим місцем в організації культосвітньої роботи на селі був дефіцит кадрів. 1929 року в сільських культустановах республіки працювало 6 925 осіб. Через низьку оплату праці вони здебільшого мали інші посади і в культосвітніх установах були на додатковій роботі. Через це їхній авторитет серед населення був невисокий. Поганим було забезпечення культустанов штатними працівниками. Скажімо, у Першотравневому районі із 297 працівників культустанов села тільки 50 осіб перебували на утриманні місцевої кооперації, а 207 – працювали без оплати. У Маріупольській окрузі із 161 особи 100 працювали безплатно. Завідувач сільбуду отримував 30–45 руб., бібліотекар – 25–45 руб., завідувач хати-читальні 8–50 руб. Для порівняння: у сільського священика оклад від церковної громади дорівнював 100-120 руб. [225, ф. 1, оп. 220, спр. 30, арк. 8].

Низьким був освітній і кваліфікаційний рівень культпрацівників. Про це свідчать, наприклад, такі дані [263, ф. 29, оп. 1, спр. 38, арк. 45]:

Таблиця 2.3

Рівень освіти культпрацівників Вінницької округи 1929 р. (в %)

Заклади культури	Рівень освіти культпрацівників						Стаж			
	домаш.	серед.	нижча	вища	проф.-тех.	спец.	до 1 р.	1–3 р.	3–6 р.	від бр.
Хати-читальні	9	6	134	4	4	1	103	52	1	1
Сільбуду	3	3	83	2	2	6	62	30	6	1

Із таблиці стає зрозуміло, що здебільшого культпрацівники округи (майже 90%) мали початкову освіту і працювали в культустанові недавно (до 3 р.). Штатні працівники змінювалися в сільських культосвітніх закладах 6–8 разів на рік. 1929 року відділ народної освіти Ніжинської округи повідомив у НКО УСРР, що справа кадрів політосвіти перебуває в катастрофічному стані. Кваліфікованих культпрацівників на селі не було, у сільбуду працювали люди без спеціальної

освіти, виконуючи цю роботу як додаткове навантаження або як покарання за порушення трудової дисципліни. Довго на цьому місці вони не працювали і переходили на престижні місця [228, ф. 2, оп. 1, спр. 100, арк. 35].

Загалом, якщо порівняти кадрову забезпеченість сільських культустанов і, скажімо, церков, то різниця відчутна. У сільських клубних закладах та бібліотеках республіки на кінець 1920-х рр. працювало всього: 6 925 осіб., тоді як священників і взагалі церковних працівників було 19 203, тобто утричі більше [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2688, арк. 69]. Починаючи кампанію суцільної колективізації, компартійно-радянське керівництво не могло допустити такого співвідношення сил в сфері ідеології. Ставало зрозумілим, що не можна обмежуватися переслідуванням священників, яке не вимагало коштів, а треба зміцнювати установи. Переломною для культосвітньої роботи, яка розумілася суто граматично – як спосіб переконування селян в ефективності колективної праці, стала постанова ЦК ВКП(б) від 10 грудня 1929 р. “Про хати-читальні”. Вона передбачала послілку на роботу у сільські хати-читальні і клуби не менше 10 тис. комуністів і комсомольців зі складу окружних і районних працівників, а також із випускників радпартшкіл, педтехнікумів і робітфаків. Відповідно до цього рішення ЦК КП(б)У постановою від 7 лютого 1930 р. зобов’язав культпросвітвідділ ЦК і окружками партії відібрати із районних та окружних працівників, випускників радпартшкіл і педтехнікумів 2,5 тис. комуністів і комсомольців, щоб послати їх на село для забезпечення постійної політико-масової роботи [196, с. 429].

Виконуючи ці рішення, НКО УСРР згідно з планом на першу п’ятирічку запропонував нереальне – направити в села для роботи в культзакладах із відділів народосвіти 12 тис. працівників, із комсомольських органів – 10 тис., із Союзу цукроварних підприємств – 2 тис. і т. д., а всього – 93 тис. осіб [228, ф. 166, оп. 17, спр. 9983, арк. 81]. Держплан УСРР затвердив іншу цифру – 31,6 тис. осіб [228, ф. 2, оп. 1, спр. 610, арк. 68-70].

Ці заходи суттєво не змінили ситуації, тому що рівень спрямовуваних на село працівників був низьким. Наприкінці 1934 р. із 5 684 завідувачів хат-читалень в УСРР середню освіту мали 12%, а початкову – 86,2% [196, с. 174]. Великою залишалася плінність кадрів культзакладів. На 1 січня 1935 р. серед завідувачів хат-читалень зі стажем до одного року було 58,2%; від одного до трьох років – 35,3%, від трьох до десяти років – 6,2%, від десяти і більше років – 0,3% [196, с. 175]. Понад тисяча сіл з сільрадами, узагалі не мала своїх фахівців [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 988, арк. 14]. Тогочасну ситуацію описала в листі до П.Постишева Н.Крупська: “Перше-бібліотечна справа. Таких кричущих неподобств, як на цьому фронті, ніде немає. Матеріальний стан бібліотекарів абсолютно нестерпний. Усі кваліфіковані працівники тікають з бібліотечного фронту” [285, с. 63].

Здебільшого підготовку кадрів культосвітніх працівників здійснювали у вищих та середніх навчальних закладах, радпартшколах. 1925 року виник єдиний в УСРР факультет політпросвіти при Харківському інституті народосвіти. Перший випуск у 1929 р. дав тільки 80 спеціалістів. 1930 року цей факультет було реорганізовано в Харківський інститут політпросвіти, а на його факультети прийняли вже 300 осіб, 1931 р. — 500. У 1932–1933 рр. у цьому навчальному закладі навчалось 1 378 студентів [225, ф. 166, оп. 17, спр. 73, арк. 14].

1930 року для підготовки низової ланки культпрацівників НКО УСРР відкрив 13 технікумів комуністичної освіти, а також відділення політпросвіти при шести педтехнікумах [286, с. 30]. Із 840 учнів, прийнятих на перший курс технікумів, робітники склали 224 особи, наймити – 75 осіб, колгоспники – 265, селяни-одноосібники – 109 [228, ф. 166, оп. 17, спр. 78, арк. 46].

Підготовка кадрів культосвітніх закладів здійснювалася також через радпартшколи. 1932 року працювала 31 радпартшкола, де навчалось 7 815 слухачів. Школи такого типу мали три відділення: партійного будівництва, радянського будівництва і політосвіти. Саме на останньому готували кадри для культ-

освітніх закладів. У Черкаській радпартшколі кількість слухачів політпросвітнього відділення складала чверть контингенту, в Уманській, Житомирській – третину [257, ф. 1, оп. 2706, спр. 2808, арк. 20].

Як свідчать матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, на початку 30-х рр. деякі радпартшколи скеровували на роботу в села більшість або й усіх своїх випускників. Зокрема з Полтавської школи направили на село 69% випускників, Сумської – 100% [228, ф. 166, оп. 17, спр. 78, арк. 46]. Зауважимо, однак, що на підготовку культосвітніх кадрів для сіл ці заходи майже не вплинули. На місцях, які і раніше, на ці посади приймалися люди без спеціальної підготовки. Для підвищення їхньої кваліфікації у багатьох районах почали створювати різноманітні курси. Наприклад, в Іванівському районі на Херсонщині було створено короткотермінові курси із навчальним планом, розрахованим на 139 годин. На курси прийняли 34 особи [286, с. 30]. 1932 року курси підготовки кадрів культпрацівників для села були створені у м. Києві, Умані, Білій Церкві [225, ф. 1, оп. 164, спр. 2967, арк. 67].

Для виховання нових працівників та підвищення їхньої кваліфікації Київський облвідділ народної освіти в першій половині 1936 р. організував у Коростені, Житомирі, Умані, Білій Церкві конференції завідувачів будинків колективіста, а також семінари інспекторів політосвіти [228, ф. 166, оп. 17, спр. 184, арк. 4]. 1937 року Вінницький облвно й обком комсомолу провели обласні курси завідувачів зразкових будинків колективіста, де навчалось 50 осіб. Організовано місячні курси керівників гуртків художньої самодіяльності, у яких проходили підготовку 52 особи. Усього в області різними курсами охопили 268 осіб [263, ф. 4297, оп. 1, спр. 611, арк. 22].

На 1935 р. через обласні та районні курси підготували для села 6 500 культпрацівників, із них 1 271 – завідуючих сільбудами і будинками колективіста. Крім цього, було підготовлено 12 394 культбригадирів [228, ф. 166, оп. 17, спр. 169, арк. 7]. Розгортання курсової системи навчання кадрів культосвітньої

роботи для села дало змогу зменшити їх дефіцит.

З середини 30-х рр. короткотермінові курси (від одного тижня до 10 днів) замінили постійними однорічними курсами, тримісячними курсами, а також курсами-нарадами, які проводила Головополітосвіта і обласні відділи наросвіти. Програма цих курсів передбачала такі розділи, як: політика партії і радянської влади на селі, чергові завдання політосвіти, організація художньої самодіяльності тощо. Були організовані Всеукраїнські курси підготовки й перепідготовки працівників обласних та районних будинків колективіста [228, ф. 166, оп. 4, спр. 856, арк. 45].

Удосконалення системи курсової підготовки культосвітніх працівників дало змогу 1935 року охопити навчанням в Україні понад 15 тис. осіб, серед яких – 500 бібліотечних працівників [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2967, арк. 47]. 2 вересня 1937 р. уряд УРСР ухвалив постанову “Про організацію політикоосвітніх шкіл”, згідно з якою, крім шкіл в м. Києві, у містах Харківської і Дніпропетровської областей, створювалися трирічні політпросвітні школи в Одесі, Київській і Донецькій областях, розраховані на 280 осіб кожна. Харківський, Черкаський та Олександрійський політпросвітні технікуми перейменували в політпросвітні школи [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2844, арк. 13].

До 1939 р. ці школи підготували майже 1 500 культосвітніх працівників. Проте вони не були закріплені за відповідними установами, і багато фахівців, як і інші випускники культпросвітніх шкіл і семінарів, працювали не за спеціальністю, осідали в різноманітних міських і районних установах, організаціях. У кінці 30-х рр. у республіці ніхто не займався підготовкою культпрацівників вищої кваліфікації. Харківський політосвітній інститут було закрито [228, ф. 166, оп. 4, спр. 132, арк. 14].

Час від часу на село відправляли по мобілізації для роботи в культзакладах комуністів і комсомольців, безпартійний актив міста. Наприклад, 1935 року ЦК ЛКСМУ відправив для роботи на селі 630 комсомольців, зокрема в бібліотеки

— 430 осіб, у клуби – 200 осіб. Київський обком комсомолу впродовж квітня 1937 р. скерував у п'ятнадцять районів області 84 комсомольських працівників для роботи завідувачами сільбудів і будинків колективіста [257, ф. 144, оп. 1, спр. 119, арк. 15].

Для закріплення працівників клубів у селах велике значення мала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 2 липня 1930 р. “Про покращення політико-освітньої роботи на селі”, згідно з якою розміри зарплати завідувачів культосвітніх закладів прирівнювали до зарплати вчителів початкових класів і на них поширювалися пільги, надані вчителям [287, с. 91]. Зарплата культосвітніх працівників зросла із 28–35 руб. до 49 руб. У 1939 р. в сільських клубах УРСР працювало 17 490 платних працівників [196, с. 168].

Аналіз складу культосвітніх працівників на селі в Українській РСР показує, що наприкінці 30-х рр. суттєвих змін все-таки не відбулося. Стаж роботи 93,9% цих спеціалістів не перевищував 5 років; від 5 до 10 років працювали всього 0,5% фахівців [196, с. 173]. Плинність культосвітніх кадрів залишалася гострою проблемою.

Чи не найважчим було становище працівників сільських бібліотек України: низьким залишався їхній освітній рівень. 1932 року 47,3% із них мали початкову освіту, 14% – середню, 38,7% – домашню [288, с. 62].

Щоб виправити ситуацію, розпочали створювати курси і школи для підготовки бібліотечних працівників. 1928 року при політосвітньому факультеті Харківського Інституту народної освіти відкрито перший в УСРР бібліотечний відділ. Такі ж відділи було створено в одинадцяти технікумах комуністичної освіти [289]. 1929 року на курсах бібліотекарів по Україні навчалось 500 осіб [290, с. 68]. Від 1930 р. розпочали роботу школи з підготовки бібліотекарів у містах Артемівську, Харкові, Житомирі. При Всеукраїнському інституті комуністичного виховання було організовано курси перепідготовки завідувачів сільських районних бібліотек, на яких навчалось 100 осіб [291, с. 6]. Більш ніж по-

ловина бібліотечних працівників республіки пройшли перепідготовку через три–п'ятиденні семінари [228, ф. 24, оп. 3, спр. 3084, арк. 4].

1934 року у результаті перевірки 1 200 бібліотек НКО УСРР виявив: з 1 913 працівників 70% не мали жодної освіти, 28% — мали спеціальну освіту. Ситуацію ще більше ускладнювали постійні репресії серед бібліотечних працівників. Газета “Комуніст” 8 серпня 1934 р. заявляла: “На селі парторганізації, борючись з націоналістичною контрреволюцією, виявили величезну засміченість бібліотечних кадрів класово ворожим елементом, який проводить свою підривну шкідливу роботу. Викрито і вигнано багато ворожих чужаків. Але цю очисну роботу ніяк не можна вважати за закінчену” [289].

1934 року в республіці перереєстрували всі сільські бібліотеки. Усі працівники, котрі не мали освіти, зобов'язані були пройти відповідну перепідготовку. Для цього 1935 року при обласних бібліотеках створили тримісячні курси для працівників районних бібліотек, бібліотек МТС і сільських бібліотек. Сільські бібліотекарі навчалися також на одномісячних курсах, де вони вивчали бібліотекарський техмінімум для масових книгозбірень.

У довоєнні роки була закладена база для підготовки висококваліфікованих бібліотечних працівників: відкрито бібліотечний факультет Всеукраїнського інституту народної освіти, на який прийнято 400 осіб, Харківський бібліотечний інститут, у Києві й Одесі – його філіали. Готувати бібліотечних спеціалістів почали три нових бібліотечних технікуми (Донецьк, Одеса, Харків). Було реорганізовано Ніжинський, Мелітопольський, Тульчинський, Київський і Кременчуцький технікуми комуністичної освіти в бібліотечні технікуми [292, с. 58].

Важливого значення компартійні комітети і органи ДПУ надавали сількорівському рухові. Адже сількори були агентурою цих органів. Про все, що діялося в селах, вони описували у листах до редакції газет, а вже в редакції за ними складали спеціальні доповідні записки в партійні органи й органи ДПУ [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3108, арк. 35-65].

Сількори здебільшого працювали під спеціальними номерами або псевдо-німами. Надаючи велику допомогу відповідним органам у проведенні “соцперетворень на селі”, вони повинні були діяти таємно. Обурені селяни переносили свій гнів на сількорів як агентуру влади. На селі почастишали випадки розправ над сількорами. Наприклад, у с. Головчинці Межирівського р-ну на Вінниччині 1929 року було вбито сількора В. Короля [232, оп. 20, спр. 3108, арк. 69]. Така ж подія трапилася в с. Гончиці Погребиського р-ну, де було вбито сількора М. Прилуцького [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3108, арк. 76].

Влада активно працювала над поширенням “сількорівського руху”. Численність сількорів постійно зростала. У Кам'янець-Подільській окрузі 1927 року було 176 сількорів, а 1930 року – вже 380 [225, ф. 1, оп. 328, спр. 2845, арк. 16]. 1934 року в робітничо-сількорівському русі нараховувалось майже мільйон осіб [293, с. 452].

Чимале значення для формування інтелігенції в українському селі мав розвиток соціально-побутової сфери. Серед першочергових проблем – охорона здоров'я. У дореволюційній Україні майже не існувало державної організації охорони здоров'я. Медичним обслуговуванням населення фактично займалися земства, міські управи та приватні особи. Бракувало лікарів та амбулаторій, а ті, що були, розміщувалися нерівномірно. На 10 тис. населення припадало два лікарі [294, с. 84].

В грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про медичне обслуговування робітників і селян”, яка передбачала значне збільшення мережі сільських лікувальних закладів [294, с. 104]. Щороку зростало асигнування на поліпшення медичного обслуговування населення. 1932 року витрати на охорону здоров'я населення України зросли порівняно з 1926/27 р. утричі і дійшли до 126 млн. руб. У міських і сільських медичних закладах було створено 50 тис. ліжок проти 30 тис. у 1928 р. [295, с. 96]. Упродовж першої п'ятирічки кількість медичних закладів на селі зросла в республіці удвічі. Однак медичне обслугову-

вання відставало від потреб. На селі працювала тільки третина лікарів і середнього медичного персоналу [296].

Щоб покращити медичне обслуговування сільського населення, міські органи охорони здоров'я створювали бригади медпрацівників, які виїздили в села на час сільськогосподарських кампаній. У комплектуванні бригад брали участь шефські товариства, комітети Червоного Хреста, спілка “Медсанпраця”, медичні навчальні заклади. Упродовж 1931 р. в село виїздили 618 медпрацівників, 1932 року – 2 тис. [232, ф. 1, оп. 1-13, спр. 131, арк. 241]. Члени бригад надавали допомогу колгоспникам і працівникам МТС, створювали пункти невідкладної допомоги в польових бригадах, організовували курси для підготовки працівників сільських дитячих ясел, готували санітарний актив, пересувні санітарно-освітні виставки. Міські органи охорони здоров'я щороку створювали в селах 5 тис. сезонних пунктів першої допомоги у польових бригадах, консультували фахівців у сільських лікарнях [225, ф. 1, оп. 1-13, спр. 144, арк. 243].

Виникли перші бригади санітарної авіації. Зокрема, в першій половині 1937 р. було здійснено понад 300 вильотів у села. У Київській, Чернігівській, Вінницькій областях за допомогою авіації 236 лікарів, переважно доцентів та асистентів великих клінік, 26 професорів надали медичну допомогу сільському населенню [225, ф. 1, оп. 1-13, спр. 131, арк. 241].

У 1938–1939 рр. у селах України працювали 2 844 лікарсько-амбулаторні дільниці і 3 400 пологових будинків. Сільські медзаклади мали 161 тис. лікарняних ліжок та 33,6 тис. лікарів. Було узяті під контроль хронічні хвороби і епідемії. Захворюваність на черевний тиф в республіці порівняно з 1913 р. знизилася в 5 разів, на дизентерію – у 4 рази, на кір, скарлатину, коклюш – у 2–3 рази, на дифтерію — у 17–18 разів. Дитяча смертність зменшилася на 40,5% [225, ф. 1, оп. 1-13, спр. 131, арк. 244].

Ще однією гострою проблемою була охорона материнства і дитинства. На початок 1929 р. витрати на ці потреби в республіці становили 5% загального бю-

джету охорони здоров'я, а 1932 року – 19,5%. Упродовж першої п'ятирічки вперше на селі були створені дитячі дошкільні заклади. 1928 року сезонні ясла охопили 43 тис. дітей, а на кінець п'ятирічки – уже 1,5 млн. дітей [281]. Жінки-колгоспниці повинні були працювати в колгоспі, а не сидіти вдома з дітьми і займатися тільки присадибною ділянкою.

У ці роки створюють стаціонарні дитячі дошкільні заклади. Зокрема 1929 року з'явилося 13 садків на 445 дітей, 1932 року відповідно уже 601 садок на 27 712 дітей, 1938 року 1 100 садків – 29 063 дітей. Окрім цього, на селі швидко зростала кількість дитячих майданчиків. Якщо 1928 року їх було 303 (на 13 096 дітей), то в 1938 році – 6 873 (на 215 280 дітей). Зростала кількість сільських дитячих будинків (системи НКО УСРР). 1928 року їх було 111, у них проживало 14 992 дітей, 1938 року – 188 (на 28 763 дітей). Для роботи в дитячих дошкільних установах на міжрайонних курсах із числа колгоспниць було перекваліфіковано 24 416 осіб і підготовлено їх на вихователів [257, ф. 710, оп. 1, спр. 283, арк. 70].

Деяку допомогу у створенні сільських дошкільних закладів надавали шефи. Наприклад, жіноча бригада водників з Одеси в підшефному Березанському районі організувала дитячі ясла; бригада одного із шефкомбінатів м. Києва відкрила ясла в с. Шубівка Кагарлицького району Дніпропетровської області; завод ім. Петровського – у підшефних селах 7 ясел і восени 1930 року призначили на це 1 тис. руб. тощо [257, ф. 710, оп. 1, спр. 283, арк. 79]. Згідно із звітом профспілки працівників “Медсанпраці”, до збиральної кампанії 1930 р. медпрацівники міст створили в селах України 1 098 сезонних ясел, 400 дитмайданчиків [257, ф. 710, оп. 1, спр. 1283, арк. 7].

Звичайно, що вірогідність всіх цифрових даних важко перевірити, адже йшла рапортоманія, цифри завищувалися. Але очевидно, що робота розпочиналася. Держава мало допомагала, а слабосильні колгоспи (незважаючи на те, що в роки другої п'ятирічки в них створювали спеціальні фонди для допомоги сад-

кам і яслам) не могли своїми силами вирішити ці питання. Незначною була й допомога шефів міста. Проблема дитячих дошкільних установ залишилася майже не розв'язаною.

Проведене 1924 року обстеження жител і санітарного стану села засвідчило, що 60% сільського населення проживало в хатах, які мали одне приміщення, де часто утримували й худобу. Покрівля майже половини селянських хат була солом'яною [297]. У 30-х рр. будівлі селян стали більшими. З'явилися ліжка, шафи для одягу, етажерки. В селах були побудовані громадські центри зі школами, клубами, амбулаторіями. У роки другої п'ятирічки на селі за допомогою держави й колгоспів було побудовано житла загальною площею 4 858 тис. м², що на третину більше, ніж за першу п'ятирічку [298, с. 214].

Однак саме в цей період почалася кампанія ліквідації хуторів. Невеликі села були оголошені неперспективними. Почалося переселення на центральні садиби колгоспів.

Зселення хуторів частково було пов'язане з обезлюдненням їх після голодомору. На початку 1939 р. в Україні було 227 тис. хутірських дворів, а в середині цього року залишилася половина. У 1940 р. зселення завершилось.

У передвоєнному селі розпочалася електрифікація, передусім колгоспів і МТС. На початку 1941 р. в Україні було 3 265 сільських електростанцій загальною потужністю 61,5 тис. кВт·год. Школи села отримували електроенергію від державних електромереж. Загалом у республіці було електрифіковано 792 МТС, 251 радгосп, 1 311 колгоспів, із них майже половина припадає на Дніпропетровську, Запорізьку, Київську області, тобто на області, де була міцна промислова база [221, с. 150].

На початку першої п'ятирічки обсяг сільської торгівлі досяг по республіці майже 800 млн. руб. [228, ф. 30, оп. 1, спр. 805, арк. 24]. Однак упродовж голодних років сільська торгівля занепала. Інформація про її розвиток з'являється знову після 1933 року. 1934 року товарооборот у селах республіки дорівнював

327,4 млн. руб. (у поточних цінах) [299]. Від грудня 1934 р. до грудня 1935 р. колгоспники збільшили купівлю взуття на 18%, тканин – на 20%, готового одягу – на 36%, меблів – на 45%, культтоварів – на 21% [299]. Наприкінці другої п'ятирічки (1937 р.) обсяг сільської торгівлі по Україні зріс до 555,1 млн. руб., що майже в 1,7 раза більше, ніж на початку п'ятирічки [299].

Починаючи з 1938 р., у зв'язку зі збільшенням асигнувань на озброєння постачання села товарами, особливо промисловими, помітно знижується, і сільські жителі змушені дедалі частіше їздити по необхідні товари в місто. 1940 року сільське населення закупило в місті товарів на суму 26,7 млн. руб., або 38% всього придбаного в торгівлі майна [225, ф. 1, оп. 2, спр. 189, арк. 67].

Із проаналізованих матеріалів робимо висновок, що сільська торгівля все ж таки розвивалася. Однак від 1938 р. розпочинається її помітний спад, це було зумовлено скороченням асигнувань на соціальні потреби.

Із сільською торгівлею тісно розвивалася мережа громадського харчування села. У досліджуваний період ця галузь тільки зароджувалася, розвивалася ще фрагментарно і відомості про неї неповні. У 1929/30 р. в Україні було створено перші 106 їдалень [225, ф. 1, оп. 2, спр. 189, арк. 76].

25 лютого 1931 р. Укрколгоспцентр повідомив народного комісара РКІ УСРР В.Затонського про те, що в колгоспах буде організовано 30 тис. сезонних пунктів громадського харчування і 4 тис. постійних їдалень. У багатьох районах, однак, організацію громадського харчування було зірвано. До збиральної кампанії за інформацією, що надійшла із 212 районів, було створено 17 160 тимчасових їдалень [228, ф. 559, оп. 1, спр. 169, арк. 46]. 1932 року для системи громадського харчування села підготували 15 709 кухарів постійних їдалень. Цього ж року, зокрема, у Київській області колгоспні кухні та їдальні були повністю забезпечені кадрами [228, ф. 559, оп. 1, спр. 707, арк. 7].

Така увага партійних органів до громадського харчування в колгоспах була не випадковою. Коли Сталін розпорядився вилучити з села всі продовольчі запаси, внаслідок чого розпочався голодомор, були виділені спеціально для кол-

госпних їдалень продукти. Ті, хто працював у полі, забезпечуючи весняну сівбу у 1933 р., мали можливість рятуватися від голодної смерті. Колгоспників навчали добросовісно працювати в громадському господарстві колгоспів таким незвичайним і страхітливим способом.

Поліпшилося забезпечення колгоспних їдалень посудом, зауважимо, що він був тоді дефіцитним товаром, обладнанням. Наприклад, Житомирська райспоживспілка тільки до весняної кампанії 1934 р. закупила для колгоспів 3 пересувні кухні, 100 казанків, 90 комплектів металевого посуду, 4 тис. ложок, 3 тис. чайних ложок, 1 500 мисок, 1 500 глибоких тарілок [228, ф. 559, оп. 1, спр. 169, арк. 187].

Український державний Інститут харчування розробив проекти типової стаціонарної колгоспної, а також польової їдалень. За цими проектами розгорталася будівництво таких їдалень. Незабаром деякі області вже мали відповідну мережу колгоспних їдалень. Фонд Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України зберігає справи, у яких зафіксовано, що 1935 року в Київській області працювало 567 постійних їдалень, у Дніпропетровській – 714, Ворошиловоградській – 432, Запорізькій – 503 [228, ф. 559, оп. 1, спр. 169, арк. 196].

Отже, із кінця 20-х рр. у радянській Україні компартійні органи влади, створюючи нові соціалістичні сільські культосвітні заклади, були змушені вирішувати й кадрові питання для їх забезпечення. Можна зробити висновок, що ця проблема набула якогось вирішення тільки під кінець досліджуваного періоду. Сільські культпрацівники мали низьку професійну підготовку (більшість не мали її взагалі), високою була плинність кадрів. Звичайно, що такі спеціалісти істотно впливати на сільську культуру радянської України не могли.

2.3 Формування фахівців сільського господарства

Масова колективізація супроводжувалась небаченою ломкою селянських господарств, традицій села, ліквідацією господаря землі. На зміну індивідуальним господарствам і кооперації прийшов колгосп, який за своєю суттю став державною організацією.

Запровадження машинної техніки вимагало підготовки фахівців – трактористів, комбайнерів, шоферів, слюсарів та інших спеціалістів масових професій. 1930 року на селі в Україні комбайни налічувалися одиницями, а 1932 року їх уже було 1 800 [300, с. 304]. Першочерговим завданням стала підготовка комбайнерів і механіків. Велике сільськогосподарське виробництво не могло обійтися й без керівних кадрів, кадрів спеціалістів, бригадирів тракторних і польових бригад, спеціалістів тваринницьких ферм.

Основною формою обслуговування сільського господарства в доколгоспний період були агрономічні ділянки. На кожну із них в 1926/27 р. припадала територія радіусом 35 км, в середньому із більш ніж 82 поселеннями і 4 000 селянськими господарствами. На одного агронома припадало в середньому 25–30 колгоспів і приблизно стільки ж більш простіших сільськогосподарських об'єднань, які володіли 20,6 тис. десятин землі [301].

1928 року було обстежено 18 колгоспів і ТСОЗів Лубенської, Зінов'ївської, Мелітопольської округ [16, с. 12]. У жодному господарстві не було свого агронома. Бракувало спеціалістів з обліку. Із перевірених господарств вони були виявлені тільки в чотирьох [16, с. 13]. Голови колгоспів і ТСОЗів працювали здебільшого на громадських засадах і цілком не розуміли фінансової справи [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 127, арк. 1-458].

1928 року в республіці працювало 604 районні агрономи, 260 осіб окружного агроперсоналу, 200 райколективізаторів, 330 спеціалістів з полеводства, 230 спеціалістів із тваринництва, 240 спеціалістів з інтенсивного вирощування,

102 агротехніки [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 128, арк. 15].

З переходом до суцільної колективізації виникла потреба в організаторах “великого соціалістичного сільського господарства”. Навіть у радгоспах, де кожному господарству за штатом виділялися свої фахівці, один спеціаліст сільського господарства припадав на 10 радгоспів [302, с. 19]. За даними НКЗС УСРР, на 1928 р. тільки 25–35% голів колгоспів відповідали своєму призначенню, решту необхідно було замінити. Низьким був рівень підготовки й серед агрономів. 1928 року вищу освіту мали 32,9% від загальної кількості, середню або незакінчену вищу – 44,3%, початкову освіту і взагалі без освіти – 22,8% [16, с. 19]. Такою була реальна картина забезпеченості сільського господарства фаховими працівниками.

НКО УСРР розрахував загальну цифру про потребу сільського господарства в спеціалістах із вищою освітою на першу п’ятирічку – 14 648 осіб. За профілями вони були розподілені так: агрономів – 2 817, агрономів–полеводів – 2 112, зоотехніків – 1 436, інтенсивників – 1 018, культуртехніків – 232 тощо [303, с. 302]. В ЦК КП(б)У цей план піддали критиці. Занижено потребу в механізаторах і насіннєвиках, не передбачено потреби у підготовці галузевих агрономів і агрономів сировинних культур тощо. XI з’їзд КП(б)У у червні 1930 р. інакше оцінив потребу в спеціалістах сільського господарства: фахівці із вищою освітою – 39 тис. осіб, а із спеціальною середньою освітою – 68 тис. Наявні вузи могли покрити ці потреби тільки наполовину, а технікуми – на 62-68 % [303, с. 303]. Програма підготовки фахівців була затверджена на листопадovому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Пленум ЦК ухвалив спеціальну резолюцію “Про сільське господарство України і про роботу на селі” [256], у якій зазначив: “Для підготовки кадрів керівних працівників для колгоспів і радгоспів необхідно розширити у названому році існуючі курси, із залученням на ці курси активу з промислових робітників колгоспів і сільськогосподарських робітників. Необхідно також посилити висування та підготовку організаторів і працівників для

колективів радгоспів, керівників тракторних загонів, завідувачів машинними прокатними пунктами. Щодо підготовки агротехнічного персоналу, ЦК КП(б)У повинен так перебудувати роботу сільськогосподарських вузів і технікумів України, щоб готувати в них спеціалістів, які здатні будувати “велике громадське сільськогосподарське виробництво” [256].

За постановою ЦК ВКП(б) на навчання було відправлено в 1929 р. 1 100 робітників-комуністів, з яких майже 1/5 послано в сільськогосподарські вищі навчальні заклади [304, с. 137]. ЦВК СРСР збільшив асигнування на вищу освіту. В інститутах стипендіями тепер забезпечували 70% студентів, у технікумах – 50%. Було збільшено зарплату професорсько-викладацькому складові навчальних закладів вищої освіти [305, с. 137].

Молодь, однак, не цікавилася сільськогосподарською спеціалізацією. 1929 року до Харківського сільськогосподарського інституту на 240 місць було подано тільки 173 заяви, до зоотехнічного інституту на 120 вакансій – лише 28 заяв [306]. Дещо покращили ситуацію в сільськогосподарських вузах робітничі факультети. У наборі 200 осіб до Київського гідромеліоративного інституту 1933 р. було прийнято 166 робітфаківців, серед них – 46 колгоспників. За допомогою робітфаку в Київській агроінженерний інститут цукрової промисловості 1932 року із 200 осіб було зараховано 96 колгоспників [307].

За роки першої п’ятирічки значно розширилася мережа сільськогосподарських вищих навчальних закладів і технікумів. Якщо 1929 року в Україні було 8 таких інститутів і 17 технікумів, у яких загалом навчалось 8,8 тис. осіб, то на початок 1933 р. – 21 інститут, де навчалось 17,6 тис. студентів і 208 технікумів із 30 тис. учнів [257, ф. 5, оп. 20, спр. 40, арк. 30]. Набір у сільськогосподарські інститути за цей час зріс майже утричі. Змінився й соціальний склад студентів. Якщо 1929 року дітей селян було у ВНЗ 27,7%, у технікумах – 32,7%, то 1938 року діти робітників і колгоспників становили у вищих навчальних закладах понад 40% [213, с. 578].

Із завершенням суцільної колективізації сільських жителів перетворили в новітніх кріпаків. Через відсутність паспортів виїхати із села було дуже важко. Тільки деяким батькам удавалося влаштувати своїх дітей на навчання в місто, тоді вони могли врятуватись від роботи в колгоспі, бо одержували паспорти. Наприкінці 30-х рр. серед студентів ВНЗ більшість становили діти робітників. Порівняно з кінцем 20-х рр., кількість селян скоротилася [211, с. 56]. Щоби приховати цю тенденцію, офіційна статистика сукупно подавала кількість студентів – вихідців із селян і робітників.

У 1929–1930 н.р. гуртожитками було забезпечено тільки 42% студентів. Деякі приміщення не були пристосовані навіть під тимчасове житло. Наприклад, у Києві студенти мешкали в бараках колишніх військовополонених, у пожежних приміщеннях. Важкі умови проживання, погане харчування посилили незадоволення серед студентів. Тому зросла їхня агресивність, збільшився потік скарг, зокрема, у Київській міськвиконком. Масові виступи студентів відбулися в серпні–вересні 1930 р. в Харківському ветеринарному інституті [211, с. 49].

Такий розвиток подій змусив ЦК КП(б)У створити спеціальну комісію для перевірки навчальної бази вищих навчальних закладів України. Комісія прийшла до висновку, що багато з них не були належного рівня. Було виявлено факти, коли лабораторія одного вищого закладу була розміщена в колишньому курнику, а гуртожиток – у колишній лазні [308, с. 87].

Матеріали комісії розглянули в НКО республіки, який у вересні 1929 р. ухвалив постанову “Про вищу і середню сільськогосподарську освіту” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 99, арк. 65]. Було відзначено, що ані кількісно, ані якісно підготовка кадрів вищої кваліфікації не відповідає перспективам розгортання та реконструкції народного господарства. Особливу увагу звертали на посилення підготовки фахівців для великих механізованих господарств. Були ліквідовані всі факультети організації дрібного селянського господарства, натомість організовані факультети великих усуспільнених господарств [225, ф. 1, оп. 20, спр. 99, арк.

66].

У листопаді 1931 р. в НКЗС УСРР відбулася нарада з питань підготовки сільськогосподарських кадрів у технікумах. Було зазначено, що основна частина сільськогосподарських технікумів не забезпечена навчальними програмами, або ж має програми тільки з основних дисциплін. Зокрема жодних навчальних програм не було в Черкаському технікумі ветеринарії, Криворізькому технікумі великої рогатої худоби, Зінов'ївському і Звенигородському сільськогосподарських технікумах тощо. Погано була поставлена методична робота, найбільша проблема методичного забезпечення – брак підручників. На цій нараді вперше було вирішено оцінювати знання студентів за п'ятибальною системою. Зросла роль викладача як керівника процесу підготовки студентів [228, ф. 2, оп. 1, спр. 1628, арк. 19].

Важливі зміни відбулися в системі сільськогосподарської освіти. Липневий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б) запропонував “приступити з 1928–1929 н.р. до уніфікації системи технічної освіти в СРСР”. 11 вересня 1930 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили відповідну постанову [309, с. 108]. У країні була введена єдина система індустріально-технічної освіти і єдині типи навчальних закладів. 1933 року для керівництва вищою технічною освітою в СРСР створили Комітет з вищої технічної школи при ЦВК, а 1936 року – Всесоюзний комітет із вищої школи при РНК СРСР. На нього покладали керівництво всіма вищими навчальними закладами незалежно від їхньої відомчої належності (окрім художніх і військових) [266].

Однак ВНЗ і технікуми України не справлялися з підготовкою керівних кадрів для села. 1929 року за заявками господарств потреби у фахівцях сільського господарства складали 10 865 осіб. Вища школа могла випустити тільки 4 960 спеціалістів, тобто 46% від необхідної кількості. Фахівців середньої ланки потрібно було 18 000 осіб, а технікуми могли випустити 14 781 спеціаліста (82 %) [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 99, арк. 2].

Одна із основних причин браку кадрів у тому, що 1929 року, не закінчивши навчання, вибували із сільгоспінститутів зі 100 осіб – 26. Така ж ситуація склалася й у технікумах. Вчасно навчання закінчували в сільгоспінститутах тільки 23% студентів. Ця ситуація у вищих навчальних закладах сільськогосподарського напрямку не змінилася до кінця першої п'ятирічки. 1933 року план випуску кадрів вищої кваліфікації було виконано тільки на 3,5% (заплановано 1 095 осіб, а випущено – 35 [228, спр. 656, арк. 9]). Як свідчить статистика, відсоток відсіву студентів був великий. НКО УСРР вважав нормальним явищем в ті роки відрахування з навчання понад 70% до загального їх числа [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 99, арк. 70]. Серед поважних причин – важке матеріальне становище більшості студентів України.

У роки першої п'ятирічки у вищих навчальних закладах і технікумах активно попрацювала сталінська репресивна машина. 1929 року, виступаючи на Першій Всесоюзній нараді працівників вищої школи, В.Молотов наголосив: “В 1929 р. питання про вищу освіту стало перед нами як одне із важливих політичних завдань. Тоді виявилось з особливою силою, яка ще слабка Радянська країна технічними кадрами, який ще живучий буржуазний вплив, яка розгорнута робота іноземної агентури серед старих спеціалістів і студентів...” [310, с. 70].

У кінці 20-х – на початку 30-х рр. пройшли масові чистки викладацького і студентського складів Київського зоотехнічного інституту, Київського сільськогосподарського інституту та інших вищих навчальних закладів. Злочин репресованих у Київському сільськогосподарському інституті викладачів К.Веселовського та М.Войгана полягав у тому, що вони, викладаючи дисципліни, не згадували рішення партії стосовно колективізації, не готували студентів до її проведення. У цьому інституті було репресовано ректора – В.Мазуркевича, інших викладачів [311].

1932 року НКЗС УСРР розробляє спеціальну інструкцію “Виробничий профіль техника”, у якій як на обов'язкові вказав на такі вимоги до спеціалістів:

“...викривати та рішуче боротися з правими і лівими опортуністами, контрреволюційними троцькістами, гнилими лібералами, боротися з капіталістичними, ідеалістичними та всіма ін. ворожими марксизму-ленінізму теоріями. Викривати та рішуче боротися зі шкідливими теоріями М.Кондратьєва, О.Чаянова, М.Макарова” [312].

В Україні розгорнулася боротьба проти послідовників О.Чаянова – М.Філіповського, В.Бухановського та ін. З Одеського сільськогосподарського інституту вигнали професора М.Балашова; у Харківському сільськогосподарському інституті заарештували професора Х.Левицького, у Київському кооперативному інституті – професора М.Пажиткова тощо. Було знищено школу О.Чаянова, групу Л.Крицмана, яка займала протилежні позиції – аграрників-марксистів [228, ф. 5, оп. 1, спр. 1612, арк. 34].

Масова ідеологічна “обробка” студентів мала відповідні результати. Зокрема, більшість студентів сільськогосподарських ВНЗ України підтримала вирок під час процесу над СВУ. Серед них були й такі, які вважали ці рішення надто м’якими й вимагали найвищої міри покарання [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3194, арк. 98]. Однак загальна політизація навчального процесу в сільськогосподарських навчальних закладах, винищення прогресивних і обдарованих викладачів, “радянська” нових кадрів вищої кваліфікації негативно позначилися на рівні підготовки фахівців. Адже для радянського керівництва головним у підготовці сільськогосподарських спеціалістів була не їхня фахова готовність, а ідеологічне й політичне загартування. У руслі загальної боротьби проти “куркульства” розпочалося масове відрахування студентів із сільськогосподарських ВНЗ. У 1930 році секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив спеціальну постанову “Про дітей куркулів у початковій, середній і вищій школі: “Дітей куркулів до вищої школи не приймати. Всіх, хто приховав своє походження, виключати” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3195, арк. 10].

Водночас у вищій школі діяла інструкція, згідно з якою всі вступники були

розділені на чотири категорії: робітники, селяни, службовці та кустарі. Для членів ВКП(б) та кандидатів у члени партії, дітей робітників, наймитів і сільської бідноти робили виняток під час прийому: їх могли зарахувати на навчання навіть із нескладеними двома не основними для цього закладу предметами, якщо загальна підготовка гарантувала нормальне навчання. Окрім цього, членів і кандидатів у члени партії приймали на навчання поза нормою, встановленою для кожної соціальної групи, а членам ВЛКСМ надавали перевагу в межах соціальної групи [314, с. 116].

Норми набору в сільськогосподарські вищі навчальні заклади були такі: робітників – 29 % від загальної кількості зарахованих, селян – 60 %, службовців – 9 %; до сільськогосподарських технікумів відповідно – 20 %, 70 %, 8 % [225, ф. 1, оп. 328, спр. 3199, арк. 71].

Запроваджували плату за складання іспитів у таких розмірах: робітники від заробітку 60–100 руб. – 1 руб., службовці – 3 руб., кустарі – 5 руб.; від заробітку 100–150 руб. – відповідно 2 руб, 5 руб, 10 руб. Для селян, які сплачували податки в обсязі 15–50 руб., встановили розмір оплати 1 руб.; від 50 до 100 руб. – 2 руб.; 100–300 руб. – 5 руб.; 300 і більше – 10 руб. [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 3198, арк. 74].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. великого значення надавали підготовці кадрів для національних районів із місцевого населення. На кінець першої п'ятирічки в Україні працювало 18 сільськогосподарських технікумів для національних меншин, де навчалися 1 430 студентів, зокрема п'ять німецьких технікумів – (360 студентів), п'ять єврейських (320 осіб), три польських (230 осіб), два російських (127 осіб), один єврейський і один молдавський сільськогосподарські інститути по 140 студентів кожний. Працювало шість єврейських відділів при загальних сільськогосподарських технікумах [314, с. 131]. В другій половині 30-х рр. національні професійні заклади оголосили осередками націоналізму і закрили.

Для покращання підготовки спеціалістів вищої кваліфікації важливим стало рішення від 21 вересня 1932 року про реорганізацію комуністичних ВНЗ у вищі комуністичні сільськогосподарські школи (ВКСГШ) [315, с. 68]. Школи приймали комуністів і безпартійних, які мали стаж керівної роботи. ВКСГШ мали завданням готувати кваліфікованих керівних працівників для колгоспів, МТС, радгоспів і районних радянських організацій, які мали, окрім політичної освіти, достатні сільськогосподарські знання. 30% випускників цих шкіл направляли на роботу в колгоспи, а 70% — у МТС і радгоспи.

У роки першої п'ятирічки ВКСГШ підготували 417 керівних спеціалістів сільського господарства. Зауважимо, що в колгоспи з них потрапила тільки третина [315, с. 77].

Безпосередньо для колгоспів готували керівні кадри (голів колгоспів, бригадирів тощо) вищі колгоспні школи (ВКШ), створені 1930 року. Термін навчання в них – один рік. 1931 року в Україні працювало 7 таких шкіл, згодом – уже 19. Здебільшого ВКШ розташовували в містах і райцентрах, де для них була відповідна матеріальна база. Наприклад, Київська ВКШ проводила заняття зі спеціальних предметів у лабораторіях і кабінетах сільськогосподарського інституту, залучаючи до навчального процесу і її працівників [316].

ВКШ готували для колгоспного виробництва фахівців із середньою кваліфікацією, як-от: Червоногородська школа, що готувала організаторів-тваринників для колгоспів, Кам'янець-Подільська – організаторів-птахівників тощо [316].

У 1931–1932 н.р. ВКШ України мали й відповідний склад слухачів (табл. 2.4). Наведені дані свідчать, що у ВКШ переважав сільський актив. Серед слухачів було багато голів колгоспів, які підвищували свою кваліфікацію. Переважали члени КП(б)У та комсомольці. Навчальні плани ВКШ передбачали 1 258 год., з яких 68% було відведено на спеціалізацію, вивчення однієї з галузей колгоспного виробництва і планування, а також на виробничу практику. Один із початківців

колгоспного будівництва в Україні Ф.Дубковецький писав: “Школа дала мені багато. Я систематизував свої поспіхом напхані знання з агрономії, зоотехніки, підкувався політично” [317, с. 37]. ВКШ закінчили багато організаторів колгоспів 30-х рр. – Я.Дробот, М.Чуєнко та ін.

Таблиця 2.4

Склад слухачів ВКШ у 1931–1932 н.р.

Область	к-сть слух.	із них		
		колгосп.	члени ВПК(б)	комс.
Одеська	166	152	89	27
Київська	109	101	95	2
Сумська	68	66	31	16

[228, ф. 559, оп. 1, спр. 1608, арк. 8-9; спр. 1607, арк. 1-2].

1931 року почали створювати районні колгоспні школи (РКШ), у яких готували здебільшого голів колгоспів і рахівників. Термін навчання – 3–4 місяці. Для підготовки завідувачів колгоспних тваринницьких ферм створили міжрайонні колгоспні школи (МКШ), аналогічні РКШ, однак уже 1933 року їх ліквідували, а термін навчання у РКШ збільшили до шести місяців, потім до одного року. Від 1933 р. в них стали готувати і завідувачів ферм, а з 1934 р. — бригадирів. Давали ці школи як спеціальні, так і загальноосвітні знання. У той час розширилася мережа РКШ. Наприклад, у Вінницькій області за планом на 1932-1933 н.р. передбачали створити 15 шкіл на 900 осіб, у 1933-1934 н.р. тут працювало вже 48 РКШ, які випустили 5 130 слухачів, зокрема й бригадирів–полеводів – 1 200 осіб у 1933 р. і 17 231 особу (1934 р.); бригадирів-тваринників 750 (1933 р.) і 1 451 особу (1934 р.) [228, ф. 166, оп. 17, спр. 247, арк. 24].

Серйозну школу перевірки ділових і моральних якостей керівників колгоспів і радгоспів пройшли випускники цих шкіл у страхітливі роки голодомору. Зауважимо, що багато з них стали справжніми керівниками. Скажімо, у с. Великий Хутір на Черкащині в колгоспі, де головував Я.Дробот, голоду практич-

но не було. Колгосп виділяв кожній дитині хліб і молоко. Підготовували тих, хто приходив із сусідніх сіл. У цьому ж селі жив бригадир колгоспу І.Козоріз. Він ходив по селах і допомагав людям, узяв на утримання чужих одинадцятьох дітей, хоча в нього було шість своїх. Про це знали люди, але мовчали. Я.Дробот пережив 1937 рік. У 1941 р. за німців він загинув [318].

У с. Михайлівка Сумської області голова колгоспу М.Чуенко заявив селянам, що не буде віддавати зерна без згоди тих, хто його виростив. За такий бунт М.Чуенка розстріляли, 67 осіб заарештували. Офіційна преса нарікала на колгоспи, які “розподіляють все зерно, весь урожай серед місцевого населення” [319]. Наприклад, у Харківській області, щоб роздати голодним селянам зерно, багато колгоспів приховувало справжню врожайність: у колгоспі “Серп і молот” Балакліївського району управління колгоспу спеціально зафіксували зменшені показники врожаю. Те саме зробили в колгоспах “Червоний січень” цього району, “Переможець” Сахновищанського району тощо [320]. Спеціальна колегія обкому КП(б)У виявила у липні 1933 р. таких 7 господарств і розстріляла голів правлінь [320].

Із 1930 р. НКЗС республіки зробив спробу розгорнути при ВНЗ і технікумах прискорені курси для спеціалістів сільського господарства вищої та середньої кваліфікації. Майбутніх слухачів зараховували на навчання за скеруванням сільськогосподарських організацій, а тому після закінчення фахівці поверталися назад. Навчання було розраховане на 6–7 місяців теоретичної підготовки і 5 місяців – практичної. Через 1,5 року після закінчення курсів із місця роботи курсанта подавали характеристику, на підставі якої спеціальна комісія вищого навчального закладу, при якому працювали курси, присвоювала кваліфікацію. До мережі закладів прискореної підготовки було зараховано 97 технікумів і 21 інститут.

Перші практичні заходи щодо реалізації плану підготовки спеціалістів засвідчили нездатність сільськогосподарських організацій комплектувати курса-

нтів та їх фінансувати. Плани набору курсантів було зірвано. Станом на 1 грудня 1932 р. в системі Укрколгоспцентру план відрядження курсантів до середніх сільськогосподарських навчальних закладів було виконано на 2,5% (замість 11 850 осіб скеровано 227), до інститутів – на 20% (відповідно 1 095 — 25 осіб) [316].

У липні 1934 р. в УСРР працювало 26 434 колгоспи. Отже, необхідно було підготувати тільки одних голів колгоспів декілька тисяч, окрім цього, десятки тисяч їхніх заступників, інших фахівців. Тому для підготовки кадрів вводили прискорені курси. Наприкінці 1929 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У ухвалило створити в округах не менш ніж 50 курсів із двомісячним терміном навчання для підготовки 35 тис. голів колгоспів [321]. Для підготовки керівних колгоспних кадрів у багатьох містах республіки – Одесі, Новомосковську, Каховці, Довганівці та інших – було створено колгоспні університети (так називались курси з ускладненою програмою). При робітничих університетах у Кіровограді, Проскурові, Вінниці, Полтаві працювали колгоспні факультети. Одеський університет і сільськогосподарський факультет Кіровоградського університету мали готувати впродовж двох років керівників й організаторів колгоспного виробництва. Полтавський, Каховський факультети впродовж трьох-шести місяців готували для колгоспів працівників середньої ланки [262].

На початок 1932 р. в Україні діяв 41 колгоспний університет, де навчалось 11 700 осіб. Зазначимо, що найбільше університетів було в Дніпропетровській та Одеській областях, у них навчалось — 2,5 тис. осіб у Дніпропетровській обл. і 5,3 тис. осіб у Одеській обл. Курсова система давала змогу швидко готувати спеціалістів, але якість їхньої підготовки при цьому надзвичайно знижувалася. На жаль, саме ця система була головною в підготовці кадрів для сільського господарства в довоєнний період.

Таблиця 2.5

Колгоспні університети по областях України в 1932 р.

Назва області	К-ть університетів	К-ть слухачів
Харківська	3	390
Дніпропетровська	10	2560
Одеська	16	5330
Київська	3	800
Вінницька	6	1240
Донецька	2	880
Молдавська АРСР	1	500
Разом:	41	11700

[228, ф. 559, оп. 1, спр. 1603, арк. 84-90].

Наведені вище цифри свідчать, що колективізація абсолютно не була підготовлена не тільки матеріально, а й кадрово. Прискорена і поверхнева підготовка не давала ні глибоких професійних знань, ні загальноосвітньої, ні культурної підготовки. Такі керівні кадри в селі довго не затримувались. Постійно відбувалося їх переміщення, гострою була плінність кадрів. Звичайно, що від керівників колгоспів багато в чому залежав розвиток культури села, проте вони мали невеликий вплив на неї. Підкреслимо, що тільки в 70-і рр. почали розширювати підготовку керівних колгоспних кадрів у вищих навчальних закладах і технікумів, і цих спеціалістів на селі була більшість.

Водночас виникала нагальна проблема забезпечення колгоспів рахівниками. Скажімо у березні 1930 р. із 70 колгоспів Шевченківської округи тільки в половині працювали рахівники, серед яких значна частина – без спеціальної підготовки. Така картина була характерна для більшості округ України. Колгоспи зони діяльності Калинівської МТС були забезпечені рахівниками тільки 57%, Гайсинської – на 21%, Летичівської – на 29% тощо [322]. МТС і райкооп-

спілки не дбали про підготовку кадрів рахівників. За матеріалами обстеження Укртрактороцентру у тридцять одній МТС Одеської, Київської, Дніпропетровської і Вінницької областей підготували 2 629 рахівників, тоді як потрібно було 3 434 [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 109, арк. 72]. Отже, майже третина колгоспів цих областей не була забезпечена рахівниками, і це не давало змоги налагодити облік, запровадити відрядність, ліквідувати зрівнялівку.

Безконтрольність у фінансових справах колективних господарств на початку 30-х рр. особливо боляче позначилася на розвиткові культури українського села, адже основний відсоток фінансування будівництва об'єктів культури, утримання кадрів культпрацівників здійснювали тоді саме колгоспи. Їхня фінансова безпомічність спричиняла культурний занепад.

Щоби виправити цю ситуацію, НКО УСРР організував місячні курси для підготовки рахівників. Але, як виявилося, у підготовці таких курсів було багато недоліків. На курси скеровували навіть неписьменних. Узагалі умови навчання були складні. Наприклад, у Кам'янці на Вінниччині вчилися в роздгальні цукрозаводу, умови проживання та харчування були дуже погані. Як наслідок – із 40 слухачів 25 захворіли і залишили навчання. У Городищах ні зошитів, ні підручників не було, багато слухачів просто утекли з такого навчання. У Шевченківській окрузі було витрачено на навчання 20 тис. руб., але із 450 слухачів курсів тільки 150 були спроможні працювати як рахівники тощо [323].

Узагалі в Україні в курсовій системі навчання було зірвано план підготовки сільськогосподарських кадрів, зокрема, до весняної посівної кампанії 1930 р. Зокрема в Харківській області запланували підготувати тисячу завідувачів ферм, натомість підготували 166 осіб, рахівників 814 (замість запланованих 1 635), ветсанітарів 39 зі 175; у Донецькій області замість 200 завідувачів ферм підготували 4, замість 712 рахівників – 491 тощо. Аналогічно склалося й у Київській області, у селах Молдавії тощо [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 657, арк. 23].

Розглянемо причини недоліків курсової підготовки. У цей час посилено за-

вершувався процес усезагального одержавлення всіх галузей життя країни. Держава взяла повністю під свій контроль сільськогосподарське виробництво. Однак уже перший період продемонстрував безсилля радянської держави у плановому керівництві сільським господарством, зокрема в підготовці кадрів. Господарства занепадали разом з усім сільським господарством. Не тільки погана зорієнтованість навчального процесу, слабка його матеріальна база були причинами зриву планів підготовки колгоспних кадрів. Від самого початку 30-х рр. відбувалися постійні чистки в рядах слухачів. Як наслідок – багатьох було відраховано як “класововорожих елементів” [324]. Так тільки 1932 року в Макіївському районі Донецької області було звільнено 15 курсантів, у Васильківському районі Київської області – 19, у Покровському й Акимівському районах Вінницької області – також по 19 осіб тощо [324].

Дещо покращенню забезпеченості сільського господарства України керівними кадрами і фахівцями сприяли часті набори в різних міських установах і організаціях. Тут осідала значна частина спеціалістів сільського господарства. Поза сільськогосподарським виробництвом 1930 року, наприклад, опинилося 47,7% зоотехніків, 28,8% землевпорядників, 58,4% меліораторів, 24,5% спеціалістів з організації сільського господарства, 27,2% ветеринарів, майже 30% рахівників тощо [325, с. 116].

Ще 1928 року економічна нарада при ЦК КП(б)У вирішила виділити додатково для села із різних організацій міст України 100 агрономів [306]. 1929 року для організації весняної засівкампанії в республіці було проведено набір 120 спеціалістів сільського господарства. Окрім цього, було ухвалено рішення мобілізувати в рахунок “100” і “600” [305, с. 140], тобто залучити до роботи на селі фахівців сільського господарства з різних міських організацій, такі набори проводили додатково до уже складених планів. Наприклад, у Харківській окрузі в рахунок “600” було мобілізовано 120 спеціалістів сільського господарства, по Київській – 99, Дніпропетровській – 50. У рахунок “100” від Харківського ін-

ституту зернових культур було залучено на роботу в село п'ятьох викладачів тощо [228, ф. 348, оп. 1, спр. 807, арк. 2–11].

У вересні 1929 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР дають директиву Наркомпраці повернути всіх кваліфікованих працівників, які свого часу пішли із сільського господарства і працювали в інших організаціях [305, с. 151]. У квітні 1930 року оргбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, згідно з якою на профспілку радянських торгівельних службовців було покладено завдання – виділити і підготувати до травня 1930 р. на постійну роботу в колгоспи районів суцільної колективізації 4 тис. рахівників [325, с. 116]. У село на три місяці надіслали досвідчених працівників з організації обліку і налагодження роботи в колгоспах доти, поки не прибудуть слухачі курсів [256].

На початку 1930 р. ЦК ВКП(б) вирішив, зобов'язати комсомол виділити на постійну роботу в сільське господарство 20 тис. письменних рахівників [16, с. 98]. Надзвичайні заходи дали змогу підготувати в Україні упродовж 1930–1933 рр. 81 тис. рахівників та обліковців [225, ф. 1, оп. 1, спр. 427, арк. 463]. Проблема формування для села кадрів обліку була здебільшого вирішена до закінчення другої п'ятирічки. В УРСР підготували фахівців утричі більше, ніж було необхідно. Зауважимо, однак, що велика плінність кадрів зменшувала ці результати, і за даними на 1 січня 1938 р. 57% рахівників працювали на цій посаді менш ніж два роки, тільки 13% з них – понад 5 років [326, с. 632].

Узагалі термінові та надзвичайні заходи щодо набору та підготовки кадрів для сільського господарства часто зривалися. Наприклад, у березні 1930 р. Укрнасіллясоюз замість 20 спеціалістів сільського господарства відправив на село тільки 3 особи, Центронасілля контрольна станція відповідно замість 19 — тільки 3, Укрзерноцентр замість 26 — 2 особи тощо [262].

У зв'язку із цим у грудні 1930 р. НКЗС УСРР був змушений зробити висновок, що найбільше недоліків у роботі колгоспів є у “відсутності керівництва колгоспами; “відриві від колгоспної маси керівних органів колгоспів і цілком

невдалому та неавторитетному їх керівництві”. Далі говорилося: “Неавторитетність та випадковість у багатьох колгоспах складу їх керівних органів ні в якому разі не забезпечує зміцнення та подальший розвиток колгоспів” [228, ф. 166, оп. 1, спр. 3159, арк. 38].

Змінюється соціальний склад керівників і фахівців. 1930 року серед них робітники становили 58,1%, а 1933 року – лише 24,8 %. 1930 року майже всі МТС очолювали робітники, а на 1 грудня 1933 р. робітники склали тільки 28,4% керівного складу МТС. Однак проблема залишалася дуже гострою і в період другої п’ятирічки.

Наприкінці 1932 р. в колгоспах потреба у спеціалістах вищої кваліфікації так задовольнялася: у тваринництві працювало 440 (49,7% від норми), необхідно було 1 300 осіб; у галузі зернових культур – відповідно 570 замість 790 (72%); у технічних культурах – відповідно 320 замість 380 (82%) тощо. Фахівці середньої ланки: у тваринництві – 1 710 замість 10 825 (29,8%); у галузі зернових культур – 1 480 замість 2 400 (60%); у галузі технічних культур – 440 замість 1 760 (67,1%) тощо [225, ф. 1, оп. 1, спр. 3043, арк. 2]. Загалом потреба у спеціалістах вищої кваліфікації так задовольнялася: 1 310 осіб (майже 50%), у спеціалістах середньої кваліфікації – 11 685 осіб (30%). У радгоспах відповідно: 4 295 (50%), 15 698 (30%) [225, ф. 1, оп. 1, спр. 3043, арк. 3-5]. У МТС потреба у фахівцях вищої кваліфікації – 1 343 особи, натомість працювало 1 238, середньої кваліфікації 5 612, а було 4 662 [225, ф. 1, оп. 1, спр. 431, арк. 2-3].

Упродовж другої п’ятирічки деякі зміни відбулися в системі підготовки спеціалістів із вищою і середньою спеціальною освітою. Від 1934 р. встановили безплатне навчання у вищих навчальних закладах і технікумах, з 1935 р. скасували соціальні обмеження під час вступу в ці заклади [262]. У 30-х рр. почали проводити спеціальні набори в сільськогосподарські навчальні заклади представників робітників і селян. 1934 року вирішили скерувати у ВНЗ 10 тис. колгоспників. Зокрема, довідник “Труд в ССРСР” інформував про бригадира

Я.Шамоту із села Кобилинці Кременчуцького району, І.Вовк із села Довге Кременчуцького району, яка “нещадно боролася, викриваючи куркулів, що пролізли в колгоспи” [327]. За іншими джерелами, відзначилися Г.Шкорина, Г.Голин із колгоспу “Нове життя” с. Чекилівки цього ж району тощо [327]. Станом на 8 травня 1934 р. по Україні було направлено 5 276 осіб, зокрема по Київській області – 1 356 осіб (за планом – 1 600), по Вінницькій – 296 (за планом – 1 400), по Чернігівській – 514 осіб (за планом – 850) тощо [322].

Для покращення підготовки фахівців у Харкові у приміщенні НКЗС УСРР було організовано навчальний комбінат на 1,5 тис. осіб; при Кам’янецькому зоотехнічному інституті, Глухівському сільськогосподарському інституті, Полтавському сільськогосподарському технікумі створені курси на 400 слухачів в кожному навчальному закладі [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 19, арк. 222].

Такий набір змінив соціальний склад студентів. У роки другої п’ятирічки серед студентів сільськогосподарських вищих навчальних закладів і технікумів було тільки 18,4% дітей робітників і наймитів, 59,4% – колгоспників і 13,9% – селян-одноосібників [228, ф. 166, оп. 17, спр. 16, арк. 92–93]. Значно зросла кількість стипендіатів. 1937 року стипендії отримували в сільськогосподарських вузах 95%, а в технікумах – 82,5% тих, хто навчався [211, с. 53].

Змінилася мережа сільськогосподарських вузів і технікумів. Наприклад, Полтавський сільськогосподарський технікум об’єднали з Полтавським сільськогосподарським інститутом на правах факультету індустріалізації сільського господарства. Було ліквідовано Дніпропетровський землевпорядний технікум. Полеводні технікуми України об’єднали із сільськогосподарськими інститутами. Водночас створили Волинський сільськогосподарський політехнікум, Запорізький сільськогосподарський інститут, Дніпропетровський ветеринарний інститут. Було відкрито шість нових факультетів колективного землеробства при сільськогосподарських інститутах республіки тощо [262]. Поліпшилося фінансування сільськогосподарських вищих навчальних закладів. 1934 року на обла-

днання лабораторій цих ВНЗ виділили 1 412 тис. руб., на обладнання гурто-житків – 1 058 тис. руб., на придбання навчального обладнання – 338 тис. руб. [228, ф. 348, оп. 1, спр. 633, арк. 1] тощо. У результаті значно зросла вартість навчання студентів сільськогосподарських вищих навчальних закладів і технікумів; наприклад, 1934 року вартість навчання студента сільгоспінституту досягла 229,55 руб. на рік, а в технікумі – 209,5 руб. [228, ф. 166, оп. 17, спр. 651, арк. 14].

Зазначимо, що позитивна робота постійно підірвалася терористичними аспектами в управлінні компартійно-радянського керівництва. 1935 року постановою парткому Одеського сільськогосподарського інституту “за потурання класово-ворожим елементам в інституті і відсутність наполегливої боротьби з їх антирадянськими підступами” [266] було усунуто від роботи 18 викладачів інституту; відбулися арешти в Київському сільськогосподарському інституті, Харківському інституті соціалістичного землеробства, а також майже у всіх сільськогосподарських навчальних закладах [266].

1933 року з восьми наукових інститутів Всеукраїнської сільськогосподарської академії було звільнено 165 осіб, з них 130 наукових співробітників. Кожного звільненого характеризували так: “до роботи придатний, але куркуль, брав участь в гетьманщині”: “старший науковий співробітник, старанно приховує дрібнобуржуазну ідеологію”; “син землевласника”; “донька попа” [328].

Для багатьох установ академії звільнення мали згубні наслідки. Склад наукових співробітників в інституті колгоспного будівництва скоротився на 35%, у Південному інституті молочного господарства – на 30%, ветеринарному – на 30%, рослинництва – на 42%, захисту рослин – на 40% тощо [329]. У Харківському сільськогосподарському інституті викладачів звинуватили в тому, що вони “під виглядом новаторських заходів і наукових відкриттів прагнули викликати в країні голод і зруйнувати взагалі сільське господарство” [162, с. 150]. Так “знайшли” тих, хто був винний у голодоморі 1933 р. Серед них відомі вчені – аграрники А.Сліпанський, О.Яната, А.Мізерницький та ін. З бібліотек терміно-

во вилучали “шкідницьку” літературу цих авторів [330, с. 11–12]. Періодичними “чистками” і погромами тоталітарна система формувала цілком відданих і безініціативних виконавців волі ВКП(б). Такі працівники ставали вірними носіями радянської політики на селі.

Незважаючи на репресії в сільськогосподарських інститутах і технікумах, їх колективи в обстановці страху і підозри підготували за роки другої п’ятирічки 6 963 інженерів-механізаторів сільського господарства, агрономів і ветеринарних лікарів; 6 109 осіб закінчили вищі комуністичні школи, 21 730 осіб – сільськогосподарські технікуми [211, с. 40–41].

Про деякі позитивні зрушення у підготовці дипломованих кадрів сільського господарства свідчать ті факти, що впродовж першої й другої п’ятирічок (1928-1937 рр.) кількість студентів у сільськогосподарських вищих навчальних закладах України зросла більше ніж утричі (із 4 402 осіб до 13 643), а в технікумах і середніх спеціальних школах — у 8 разів (з 4 033 осіб до 32 317). Було підготовлено 47,6 тис. дипломованих фахівців сільського господарства [211, с. 51].

У досліджуваній період змінився керівний склад колгоспів і радгоспів. 1937 року в республіці працювали 27,3 тис. агрономів, зоотехніків, ветеринарів та інших спеціалістів [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 492, арк. 12]. Більшість (понад 20 тис.) працювала в МТС і радгоспах [212, с. 460]. У колгоспах їх було дуже мало. Особливо бракувало агрономів – усього 3 890 осіб [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 565, арк. 42]. Тільки фахівців з ветеринарної галузі по Україні потрібно було 3,5 тис. спеціалістів. У середньому один агроном обслуговував 7 колгоспів, а один зоотехнік – 35 [315, с. 50]. Бракувало голів колгоспів, хоча щороку їх готували понад 2 тис. осіб [213, с. 443]. Низьким залишався професійний рівень колгоспних кадрів. Зокрема серед голів колгоспів спеціальну підготовку мали тільки 22,1%, серед завідувачів тваринницькими фермами – 46%, серед бригадирів-рослинників – 17,2%, серед бригадирів-тваринників – 17,5% тощо [315, с. 76].

На наш погляд, причиною такого гострого дефіциту керівних працівників та фахівців сільського господарства України 1938 року були масові репресії, чистки й арешти на всіх рівнях, серед усіх керівників і спеціалістів сільського господарства України – від НКЗС аж до бригад колгоспів.

Перші масові репресії серед керівного складу працівників сільського господарства провели політвідділи МТС. “За зрив хлібоздачі” було арештовано всіх керівників П’ятихатського зернорадгоспу, радгоспу ім. Г.Петровського, директорів Одесько-Миколаївського, Близнецького, Арбузинського і ще чотирьох зернорадгоспів республіки [328]. У Чернігівській області політвідділи вичистили з МТС “недобитків куркульства, ворожих куркулоелементів” – 27 завдільниць, 35 механіків, 59 агровиків, 44 рахівників, 44 бригадирів тракторних бригад, 41 тракториста; із колгоспів було вичищено 161 завгоспів, 419 членів правління, 150 комірників тощо [328]. У Харківській області з 91 МТС заарештували 1 739 осіб (у середньому по 20 осіб на одну МТС). Першу в СРСР МТС – Шевченківську в Одеській області – оголосили “гніздом, де організовувалось шкідництво тракторного центру” [328]. У результаті більше половини керівників і фахівців репресували [328].

Політвідділи “працювали” і в колгоспах України. Тільки в Харківській області було репресовано 8 787 осіб, з них 312 голів колгоспів, 329 завгоспів, 293 члени правлінь, 230 бухгалтерів і рахівників, 225 комірників [329]. Упродовж п’яти місяців 1932 р. майже 30% керівників середньої ланки сільського господарства України було заарештовано [228, ф. 24, оп. 3, спр. 119, арк. 6]. На Соловках знищили відомих українських агрономів О.Навроцького, І.Бойка, В.Сапожникова, М.Арсененка, Р. Лашкевича [331, с. 85].

Зауважимо, що самі політвідділи встановили порядок, згідно з яким без згоди загальних або бригадних зборів колгоспників ніхто не мав права усунути керівника від роботи. Узагалі 1933 року політвідділи звільнили з партії, зняли з роботи 36% голів колгоспів, 25,6% бригадирів, 31,3% завідувачів тваринниць-

ких ферм [332, с. 28]. Працівники ОДПУ, яких ввели 1933 року в штат політвідділів, були поза контролем парторганізацій [332, с. 10]. Саме в цей період встановили обмеження, щоби не допустити в МТС на роботу вихідців з “класововорожих елементів”. Зокрема у договорі між профспілкою МТС і наймитства та Тракторцентром передбачалося, що на роботу в МТС (навіть тимчасово) “ні в якому випадку не будуть допускатися нетрудові, куркульські елементи і колишні поміщики” [332, с. 12].

Для того щоб забезпечити умови праці працівників політвідділів МТС і радгоспів, московське керівництво розіслало в усі політуправління телеграми з вимогою дати конкретні пояснення, як забезпечені продуктами і промтоварами працівники та їхні сім'ї [228, ф. 348, оп. 1, спр. 120, арк. 7]. Усім працівникам політвідділів разом із сім'ями виділити через апарати ДПУ посилені пайки [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 3185, арк. 8].

Ще більші погроми розпочалися в кадровій системі сільського господарства після приїзду в січні 1933 р. в республіку особистого посланця Й.Сталіна П.Постишева. Перш за все, заарештували 27 агрономів з органів НКЗС УСРР “за пропаганду теорії М.Кондратьєва” [333]. Це був своєрідний пробний камінь. Дуже швидко розкрили “шкідницькі організації, які працювали в НКЗС УСРР, Держплані, Укрсільбанку, Наркомпраці”. Було звинувачено в “диверсійній діяльності, використанні службового становища для створення голоду в Україні” і розстріляно 75 осіб. Саме їх і згаданих уже викладачів Харківського сільськогосподарського інституту (А.Сліпанський, О.Яната, А.Мізерницький та ін.) звинуватили в організації голоду в Україні. На ці події відгукнулася президія ВУК “Робземліс”, яка у привітанні ДПУ УСРР “засудила і заплямувала шкідницькі організації” [334], привітала славні органи ДПУ і запропонувала нагородити їх орденом Червоного прапора [334].

Хвиля репресій прокотилася всією республікою. У лютому 1933 року за невиконання плану хлібоздачі було репресовано директорів Велико-бурлуцької,

Гайсинської, Носівської та низки інших МТС [333]. У липні цього ж року відбувся суд над керівництвом Одеського зернорадгоспу. За “приховування врожаю” розстріляли директора радгоспу, старшого агронома, агронома-плановика, агронома-інспектора, головного бухгалтера [там само].

Узагалі репресували 49,2% голів колгоспів Одеської області, 44,1% – Донецької, керівників нижчих ланок відповідно 33,2% в Одеській та 33,8% у Донецькій обл. [139, с. 276]. У грудні 1933 р. – січні 1934 р. у колгоспах України було ліквідовано 85 різних “контрреволюційних організацій”, репресовано понад 400 осіб [139, с. 279]. Їм на зміну на село надіслали 10 тис. активістів із міста, ще 3 тис. отримали призначення на посади голів колгоспів, секретарів парторганізацій та уповноважених. Таким чином, у села України направили 40–50 тисяч осіб [335]. Звичайно, це мало негативні наслідки. Наприклад, станом на 1 листопада 1933 р. серед працівників сільського господарства 50,7% були практиками. Наприкінці 30-х рр. їхня кількість зменшилася до 42,1%, але все-таки залишалася винятково великою [280, с. 154].

Арешти й розстріли продовжувалися і в роки другої п’ятирічки. Щоб схарактеризувати тогочасну ситуацію, згадаймо хоча б Чернігівську область. З перевірених на 2 серпня 1934 р. 52 комуністів — голів колгоспів тільки у Прилуцькому районі було виключено з партії та заарештовано 10 осіб. Загалом в області із перевірених 5 020 комуністів було звільнено з партії та заарештовано 1 302 (25,9%), переведено до кандидатів у члени партії і знято з роботи – 280 осіб, переведено до категорії співчуваючих – 39 осіб. Серед сільських комуністів, здебільшого керівників, потерпіло того року 1 997 осіб, що склало третину обласної парторганізації [336]. За всі ці “справи” в Україні і за “турботу” про українські сільські кадри дякувала рідній партії і особисто Сталінові у своєму виступі на II Всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників (лютий 1935 р.) відома ударниця П.Ангеліна [337].

Особливо масові погроми і репресії серед працівників сільського господарства прокотилися 1937 року. Насамперед було “очищено” НКЗС УСРР. У

липні серед його працівників було викрито семеро “ворогів народу” [335]. Після цього у серпні–вересні репресували багатьох керівних працівників і фахівців сільського господарства в 17 районах України. Наприклад, розстріляли секретаря Гайсинського райкому партії на Вінниччині, завідувача райземуправління, держагронома району, трьох агрономів МТС, голову колгоспу “Більшовик” [335].

В усіх провалах і недоліках у роботі сільського господарства звинувачували “ворогів народу”. Скажімо, коли 1936 року у Шалигінському районі Чернігівської області через погані умови утримання загинуло 1 411 свиней, а 1937 року впродовж 9 місяців загинуло 350 корів і 29 коней, причину їх загибелі знайшли не у браку кормів і відповідно обладнаних приміщень, а у шкідництві керівників і фахівців сільського господарства району. У зв’язку із цим було розстріляно 4 ветеринарних лікарів, 3 фельдшерів, 5 голів колгоспів [338].

Негативну функцію в ті роки виконали сількори. У республіканських газетах друкували багато повідомлень із колгоспів (переважно під псевдонімами чи номерами), у яких причиною всіх негативних явищ називали шкідницьку діяльність конкретних осіб. За цими фактами порушували кримінальні справи. Так було репресовано голову колгоспу ім. Леніна Новогеоргіївського району на Харківщині, голову артлі “Більшовик” Охтирського району на Харківщині, багатьох інших керівників і спеціалістів сільського господарства республіки [338].

Щоб виправити становище із керівними кадрами, парторганізації села залучали до керівної роботи в колгоспах жінок. У роки першої п’ятирічки серед голів колгоспів та їхніх заступників жінок було одиниці. У другій п’ятирічці спостерігаємо деякі зміни. За статистикою 1936 р. із 440 районів України головами колгоспів та їхніми заступниками працювало 2 823 (2,7% від загальної кількості), бригадирами тракторних бригад 4 206 жінок (15%) і т.ін. Особливо зростає кількість жінок – бригадирів тваринницьких бригад — до 66,8% від загальної кількості [339, с. 108].

Не принесла значних результатів робота парторганізацій над зміцненням

партійно-комсомольського прошарку серед керівників та фахівців сільського господарства України. 1936 року серед голів колгоспів комуністи становили 45,3%, серед бухгалтерів-рахівників – тільки 1%, завідувачів тваринницьких ферм – 3,2%, бригадирів рільничих бригад – 2,2%, серед бригадирів тваринницьких ферм – 1,6% [280, с. 157].

Як бачимо, комуністів було найбільше серед керівників колгоспів. Доступ безпартійним до керівництва колгоспів був обмежений. Відзначимо низьку активність вступу в ряди ВКП(б) середнього керівного персоналу. Причина в тому, що безпартійні керівники несли менше відповідальності за доручену ділянку роботи. Окрім цього, вплив Компартії на селі був ще слабкий.

На кінець другої п'ятирічки освітній рівень колгоспних кадрів ще значно відставав від потреб виробництва. Зокрема в кінці 1937 р. із загальної кількості голів колгоспів тільки 7,5% закінчили районні колгоспні школи, 22,8% – закінчили курси, 9,6% працювали без спеціальності, колгоспні школи закінчили 2,5% голів ревізійних комісій, курси – 2,8%, а решту 92% не мали спеціальної підготовки [225, ф. 1, оп. 164, спр. 23, арк. 38]. Без спеціальної підготовки були 43% бухгалтерів і рахівників, 75,5% бригадирів рослинництва, 62% завідувачів ферм, 72,3% бригадирів-тваринників тощо [225, ор. 1, оп. 164, спр. 23, арк. 40]. Річ у тому що значний відсоток підготовлених у роки другої п'ятирічки фахівців сільського господарства або був репресований, або ж не прижився на селі. Працівники осідали в різних управлінських конторах. Наприклад, наприкінці 1938 р. з усіх підготовлених спеціалістів 18,5% працювали в науково-дослідних організаціях, 21,8% – у навчальних закладах, 33,6% – в апараті центральних та земельних органів. Значна частина (понад 12%) працювала в інших організаціях. Отже, спеціалістів із закінченою вищою освітою безпосередньо в сільському господарстві було всього 14%. Причому багато з них також були зайняті не на виробництві, а мали справу з плануванням, статистикою тощо. У всій системі наркомзему УРСР зоотехніків на виробництві було

тільки 15%, а інженерів – 3,2% [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 739, арк. 64]. 1939 року в колгоспах, радгоспах, МТС було зайнято не більше десятої частини всіх спеціалістів із закінченою вищою освітою.

Спроба ЦК ВКП(б) і РНК СРСР в 1939 р. перерозподілити фахівців сільського господарства результатів не дала, тому на місцях значна частина керівних працівників галузі не мала відповідної освіти. У кінці 30-х рр. спеціальну підготовку в колгоспах мали тільки 59,2% агрономів, 72,0% – зоотехніків, 74,8% – ветфельдшерів [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 826, арк. 71].

Плинність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою склала за роки першої п'ятирічки 22,3%. У колгоспі “Радянське село” на Харківщині упродовж 1930–1932 рр. голови правління змінювалися 4 рази, у колгоспі “Червоний сівач” – 3 рази, у колгоспі ім. В.Чубаря – 3 рази, у колгоспі ім. І.Франка – 6 разів тощо [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 826, арк. 79].

1932 року 60% директорів МТС працювали менше року. ЦК КП(б)У проаналізував стан 24 зернорадгоспів України [311]. Було виявлено велику плинність кадрів – директорів господарств через “ненормальні відносини з місцевими органами, райкомами партії, органами ДПУ” [311]. На практиці це означало дуже часті рішення місцевих партійних і політичних органів про зняття з роботи керівників радгоспів. У березні 1933 р. ЦК був змушений ухвалити спеціальну постанову, якою забороняв місцевим органам самостійно знімати директорів радгоспів та їхніх заступників із роботи.

У березні 1935 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про плинність директорів МТС”, у якій відзначалось, що за 1935 р. із 873 директорів було змінено 377 (43%); по МАСРР було змінено 60% директорів МТС [225, ф. 1, оп. 20, спр. 833, арк. 84].

У зв'язку із цим особливо гострою проблемою для сільського господарства України в довоєнні роки була плинність спеціалістів та керівників, які довго на одному місці роботи в селі не затримувалися. Відпрацювавши деякий час,

вони або виїжджали взагалі, або влаштовувалися на іншу роботу, яка не була пов'язана із сільськогосподарським виробництвом. Деяку допомогу селу в підготовці кадрів надавали промислові робітники, студенти та інші шефи з міста.

Без робітників як “керівного класу” тут обійтися не можна було. П.Постишев відверто говорив: “Потрібно перед міськими промисловими організаціями, перед виробничими ячейками поставити питання таким чином, що вони відповідають за сільське господарство нарівні з сільськими парторганізаціями і навіть більше за них” [340].

Промислові робітники підтримали за вказівкою своїх партійних організацій шефський рух. Робітники стали захисниками масової колективізації, яку вони ототожнювали з будівництвом соціалізму на селі. Ухвалу про делегування їх на село визначив листопадовий (1929 р.) пленум ЦК партії [341, с. 63].

Усією організаційною роботою щодо виїзду робітників на село керував ЦК ВКП(б). 19 грудня 1929 р. ЦК надіслав усім ЦК нацкомпартій, крайкомам, обкомам і окружкомам лист, у якому підкреслив особливу відповідальність парторганізацій за реалізацію рішень листопадового пленуму ЦК [225, ф. 1, оп. 164, спр. 3159, арк. 108].

Для робітників, скерованих у село, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР передбачили ряд пільг: для них зберігали упродовж року заводські грошові ставки з відповідною доплатою з коштів підприємств або місцевих виконкомів, їм надавали відпустки, оплачуваний проїзд із сім'ями до місця роботи, видавали добові, за ними зберігали права на житло в місті тощо [342, с. 7–12].

25-тисячників готували на підставі двотижневої програми, розрахованої на 120 годин лекційних і практичних занять. Робітників направляли тільки у великі колгоспи і в ті райони, де була найскладніша обстановка.

Згідно із планом, розробленим ВЦРПС СРСР, Україна мала скерувати на роботу в село 7,5 тис робітників [314, с. 73]. Заяви подали 16 526 осіб [225, ф. 1, оп. 20, спр. 866, арк. 101], однак спеціальна комісія відібрала з них лише

8 618. Із цієї кількості робітників у села України було послано 6 тис. осіб, на Північний Кавказ – 1 300, у Казахстан – 505, Крим – 150, на Середню Волгу – 31 особу [225, ф. 1, оп. 20, спр. 831, арк.14].

Серед скерованих в колгоспи більш ніж половину (59%) склали члени ВКП(б) і кандидати у члени партії, понад 10% — комсомольці. Було вирішено надсилати їх в Україну саме в ті округи, де почалася масова колективізація. Зокрема в Миколаївську округу було скеровано 448 осіб, в Одеську – 355, Херсонську – 240, Мелітопольську – 312, Харківську – 243, Кіровоградську – 164 особи [343, с. 18].

За даними Укрколгоспцентру, на 15 лютого 1930 р. із 5 579 осіб 25-тисячників було таким чином розміщено на різних ділянках роботи. Як видно з таблиці з 5 579 робітників працювали на керівних посадах 4 160 осіб: 1 851 – головами і заступниками голів колгоспів, 1 087 – членами правління колгоспів тощо [257, ф. 510, спр. 1, оп. 97, арк. 16-21].

Таблиця 2.6

25-тисячники в українських селах 1930 року

Назва роботи	Кількість працівників
Голови й заступники голів колгоспів	1851
Члени правлінь колгоспів	1087
Члени й заступники голів правлінь кущів	690
Члени правлінь кущів і МТС	317
Зав. підприємств у колгоспах і кущах	215
Культурно-побутові працівники	250
Партійні та комсомольські працівники	262
Решта	907

Із поглибленням масової колективізації обстановка в селі різко загострилася. Із районів надходили прохання про необхідність нових робітників. ЦК КП(б)У 11 лютого 1930 р. вирішив додатково набрати у 18 округах України ще

3 тис. робітників для роботи на керівних посадах у колгоспах [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 63, арк. 31].

Особливо багато приїхало в радгоспи робітників у перший період колективізації. 1930 року 30% постійних працівників радгоспів – вихідці із промислових робітників, серед керівних кадрів вихідці з міста склали 58% [16, с. 90]. Лише із другої половини 30-х рр. кадри почали комплектувати з вихідців із села.

В МТС 25-тисячників розподілили так: 40% стали директорами і заступниками директорів, головами робіткомів, 31% – механіками, завідувачами дільниць, завідувачами майстерень, 29% – робітниками, трактористами. Так керували заступником директора Мегетнянської МТС члена парткому Запорізького заводу “Комунар” М.Рибалка, директорами МТС стали комуністи цього заводу С.Думов, Л.Денисов, І.Ліщина. Сталінський окружком КП(б)У призначив заступником директора МТС робітника І. Ковальова, механіками – комуністів Л.Бичкова, П.Каладія [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 19, арк. 2].

На 15 жовтня 1931 р. серед директорів 348 МТС промислові робітники становили 70%. Вони працювали в кожному третьому колгоспі, 80% з них входили до складу правлінь колгоспів [79, с. 232]. Однак у використанні 25-тисячників на місцях було багато плутанини. Місцеві організації просили прийняти робітників, а потім не знали, як їх залучити до роботи. Адже приїжджали люди, незнайомі з селом.

У деяких районах для робітників не було створено необхідних побутових умов. Наприклад, у Тульчинській окрузі в селах Ялинець, Крїївка Шниківського району, у Вільшанах М’ясковського району робітників не забезпечили житлом, погано організували постачання продуктів харчування [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 896, арк. 64]. Такі недоліки були допущені в Кириківському районі Харківської округи, в Амбросіївському, Старобешевському, Маріївському районах Донецької округи, в Обухівському, Чорнобильському районах Київщини. Із вини

профспілок багато робітників не отримало різниці в зарплаті тощо [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 896, арк. 166].

Непідготовленість робітників до постійного проживання на селі призвела до того, що вже 1931 року кількість їх на селі почала скорочуватися. У колгоспах залишалось тільки 65% робітників, а взагалі в селах – 67% [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 890, арк. 31].

Після завершення масової колективізації в селах України залишилося мало робітників. Серед них слюсар заводу ім. Комінтерну Г.Литовченко, який став організатором першого колгоспу в с. Новогригорівці Генічеського району на Херсонщині, харківський робітник С.Денисов – голова колгоспу “Радянське село” в Лозівському районі, робітники М.Винарський, І.Гаврющенко, П.Приходько, М.Подольський, Е.Редькова, С.Шостяк [79, с. 215-216] та ін.

У проведенні суцільної колективізації уряд і ЦК ВКП(б) в першу чергу поклалися на сільських комуністів, комсомольців, актив. Зауважимо, що на початок колективізації партійна мережа села була дуже слабкою. В серпні 1930 р. ЦК ВКП(б) оприлюднив “Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах”, згідно з яким сільські парторганізації перебудовували за виробничим принципом. На 1 квітня 1930 р. в республіці налічували 2 416 колгоспних партосередків (56,7% усіх сільських партосередків), у яких на обліку перебувало майже 36 тис. комуністів [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 3189, арк. 184]. Цього було замало, тому ЦК партії вирішує постійно відряджати в села комуністів із міст [344]. За перший квартал 1930 р. Харківська окружна парторганізація скерувала на село 620 комуністів [345], Херсонська – 300 [346], Полтавська – 250 [347], Одеська – 1 300 [258, ф. 7, оп. 1, спр. 2445, арк. 6], Вінницька – 400 осіб [348]. По всіх округах на “фронт боротьби за колективізацію” було забрано до 20 березня 1930 р. (найскладніший період на селі) 4 905 окружних і 15 474 районних партпрацівників. Вони склали майже половину членів усіх сільських парторганізацій республіки [225, ф. 1, оп. 1, спр. 3179, арк. 12].

Для проведення колективізації на допомогу комуністам і комсомольцям на селі із бідноти створили численний актив. Щоб заохотити, їм виділяли частину

майна розкуркулених. Восени 1932 р. з ініціативи редакції “Крестьянской газети” разом із редакцією газети “Соціалістичний наступ” в Україні вперше було проведено “День активу”, під час якого складено списки активістів (з них тільки 1933 року на керівну роботу запропоновано 58 017 осіб) [225, ф. 1, оп. 1, спр. 4189, арк. 14]. З активу здебільшого формували керівні колгоспні кадри на місцях. У зв’язку з цим такі фахівці часто мали низьку професійну підготовку в сільському господарстві.

Неоднозначною була в 1930-х рр. функція активістів у селах України. Більшість очевидців тих часів дають їм різко негативну оцінку: малограмотні, низькокультурні, кар’єристи, які жорстоко ставились до односельців. Саме із активу створювали керівництво сіл, яке, не працюючи на землі, формувало все життя села і керувало ним.

Для посилення впливу парторганізацій на селі, необхідно було збільшити кількість комуністів і комсомольців серед майбутніх фахівців сільського господарства. На кінець першої п’ятирічки в сільськогосподарських вищих навчальних закладах республіки було тільки 1,6% комуністів серед студентів і 37,6% комсомольців [225, ф. 1, оп. 328, спр. 7198, арк. 79]. Така ситуація не влаштувала компартійне керівництво УСРР. Секретаріат Київського райкому КП(б)У, розглянувши питання про набір у вищі навчальні заклади і технікуми області 1933 року, у постанові “Про підсумки осіннього набору до вузів та технікумів по Київській області на 1933 р.” звернув особливу увагу на потребу приймати до сільськогосподарських навчальних закладів комуністів і комсомольців [257, ф. 144, оп. 1, спр. 6-а, арк. 135]. Для цього в районах області при радгоспах і МТС необхідно було створювати мережу робітфаків і курсів підготовки до вступу у ВНЗ [257, ф. 144, оп. 1, спр. 6-а, арк. 137].

Такі ж рішення були ухвалені й у деяких інших областях УСРР. Комуністам і комсомольцям надавали значну перевагу під час вступу у ВНЗ і технікуми. У партію намагалися вступити в гонитві за освітою і зручним місцем роботи. У

1935–1936 н.р. у Київському гідромеліоративному інституті серед 474 студентів 2/3 частини були членами партії та комсомолу, у Полтавському сільськогосподарському інституті – близько 50% тощо [228, ф. 166, оп. 17, спр. 104, арк. 6].

Так закладався ґрунт майбутніх бід у сільському господарстві України. У Калинівському районі на Вінниччині 1932/33 р. нараховували 400 комуністів [349], із них у сільських партосередках було 136 осіб, у колгоспах працювало 72 особи, зокрема в польових бригадах тільки 23 комуністи. На весь район (а це район із сільськогосподарським профілем – Я.М.) тільки два десятки комуністів працювали безпосередньо на виробництві [311]. Решта зосередилася в управлінському апараті, на адміністративних посадах. У цьому ж районі із 744 комсомольців у виробничих бригадах було зайнято тільки 160 осіб [311]. У сотнях колгоспів і радгоспів не було жодного комуніста і комсомольця. Однак створені адміністративно-наси́льницьким способом колгоспи необхідно було зміцнювати й упорядковувати.

15 червня 1933 р. ЦК ВКП(б) ухвалює постанову “Про створення політвідділів МТС і радгоспів”. Політвідділи створювали як надзвичайні партійні органи для зміцнення колгоспів і для остаточного завершення колективізації. Упродовж 1933-1934 рр. в Україні було створено 646 політвідділів при МТС і близько 200 політвідділів радгоспів. Для роботи в них за ці роки було скеровано 3,2 тис. відповідальних працівників. Окрім цього, на керівну партійну роботу в районні органи було скеровано 1,3 тисячі досвідчених працівників, приблизно 10 тисяч комуністів – у село [225, ф. 1, оп. 17, спр. 20, арк. 31]. Із них 3 тисячі мали постійно працювати головами колгоспів, секретарями парторганізацій [228, ф. 1, оп. 17, спр. 6789, арк. 34].

Політвідділи взяли під свій контроль призначення всіх сільських кадрів. За інформацією політуправління МТС, упродовж 1933 р. кожний політвідділ у середньому висунув на керівну роботу в колгоспах понад 50 активістів. Перш за все політвідділи активно працювали в Донецькій та Одеській областях. В Оде-

ській області, наприклад, вони рекомендували головами колгоспів 49,2%, завгоспами – 44,3%, бригадирами – 33,2% від загальної кількості працівників кожної категорії. У Донецькій області було запропоновано голів колгоспів – 44,1%, завгоспів – 59,5%, бригадирів – 33,8%, завідувачів ферм – 28,1% [258, ф. 11, оп. 1, спр. 453, арк. 87].

У кадровій роботі політвідділів у 1933–1934 рр. простежуємо дві тенденції: з одного боку — підбір, висунення “своїх” кадрів сільського господарства, з іншого – підготовка фахівців та кадрів масових професій. Розгляньмо один із прикладів такої роботи політвідділу Веселокутської МТС у колгоспі “Красный котовец” Одеської області. З ініціативи політвідділу колгоспника І.Якуба призначили старшим конюхом, а потім його колгоспники “обрали” головою правління [294, с. 113]. У колгоспі “Веселый путь” колгоспника-ударника В.Твердохлібенка рекомендували на посаду завгоспа, а 1934 року “обрали” до правління колгоспу [350, с. 264]. Тільки 1933 року політвідділом Веселокутської МТС з рядових колгоспників висунуто 17 голів колгоспів, 45 бригадирів [280, с. 289].

Узагалі 1933 року політвідділи УСРР висунули у відношенні до загальні кількості працівників кожної групи голів колгоспів – 36%, завгоспів – 40%, завідувачів ферм – 31,3%, бригадирів – 25,6%. Стаж роботи на останній посаді керівних працівників і спеціалістів колгоспів у відсотках на 1 січня 1938 р. подано в таблиці (табл. 2.7). Голови колгоспів до 1 року – 46%, 1–2 роки – майже 20%, голови ревкомісій відповідно 46% і 24,6% тощо.

Як бачимо, основна кількість керівників і фахівців сільського господарства (понад третина) працювала на своїх місцях на кінець досліджуваного періоду до 2-х років, отже, це були недосвідчені працівники.

Важливою галуззю, у якій політвідділи почали наводити “порядок”, був розподіл партійних сил на селі. Як ішлося раніше, найбільша потреба була перш за все на виробництві.

Таблиця 2.7

**Стаж роботи на останній посаді керівних працівників
на 1 січня 1938 року (%)**

Посада	До 1 р.	Від 1 до 2 р.	Від 2 до 5 р.	Понад 5 р.
Голови колгоспів	46	19,6	25,2	9,2
Голови ревкомісій	46,1	24,6	22,3	6
Завферми	43,6	23,8	24,6	8
Бригадири	41,4	34,1	25,6	8,9
Зоотехніки	54,6	23,7	15,5	6,2
Ветфельдшери	34	28,5	28,7	8,8
Техніки-полеводи	44,2	23,9	22,8	9,1

[315, с. 60, 62, 63, 65].

1936 року серед керівних і технічних кадрів МТС комуністи складали: серед директорів – 97,2%, агрономів – 5,4%, бригадирів тракторних бригад – 1,7%, механіків – 14,7%, комбайнерів – 1,9%, шоферів – 4,5%, трактористів – 0,5%; серед рядових колгоспників цей показник дорівнював 5,5% [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 392, арк. 35]. У наступні роки прийом до ВКП(б) колгоспників зростав. Зокрема за 1938 р. і перший квартал 1939 р. в партію було прийнято 37 261 працівників сільського господарства. Кількість колгоспних парторганізацій за цей час зросла з 1 059 до 3 154, тобто майже утричі, а кількість партійно-комсомольських груп – майже в 10 разів [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 384, арк. 34]. Однак якщо порівняти кількість парторганізацій – 3 154 – і кількість колгоспів перед Другою світовою війною – 27,1 тисяч, то бачимо, що більшість колгоспів України ще не мала своїх парторганізацій. Тому в них створювали партійно-комсомольські групи, групи активу, групи прихильників тощо. Узагалі, аналіз роботи парторганізацій серед керівних колгоспних кадрів та спеціалістів у 30-х роках свідчить про те, що їх вплив був незначний. Партійні організації не мали реального впливу на формування сільськогосподарських кадрів на місцях, на

розвиток їхньої свідомості та культури.

Можна зробити висновок: тоталітарна система не вирішила проблеми підготовки фахівців та керівних кадрів сільського господарства. Цього не могло статися, адже планованість та жорсткий розподіл такої проблеми не вирішували. Десятки ухвалених партійних рішень свідчили про загострення дефіциту спеціалістів. На долі спеціалістів та керівних працівників згубно позначилися всі негативні політичні процеси 30-х рр.: пролетаризація, ідеологізація підготовки, масові репресії, тобто те, що готувало “нового радянського спеціаліста”, виконавця волі партії, безмовного та безініціативного.

Опір насильницькій колективізації фактично першими організували студенти сільськогосподарських вищих навчальних закладів України. Зокрема, на об'єднаних зборах Київського сільськогосподарського інституту наприкінці 1929 р. багато студентів подали в президію записки із протестами проти насилля на селі [225, ф. 1, оп. 1, спр. 434, арк. 32]. 1930 року комісія Київського окружного КП(б)У за “примиренське ставлення до протестів студентів” проти насильницького проведення колективізації ухвалила змінити керівництво Київського ветеринарного інституту, з роботи було звільнено багатьох викладачів [225, ф. 1, оп. 164, спр. 462, арк. 131].

Відкрито виступити із протестом проти насильницької колективізації в той час було справжнім героїзмом, це робили тільки одиниці. Масовий набір в кінці 20-х рр. у ВНЗ дітей робітників і селян дав покоління нових керівників сільських господарств країни, які в багатьох випадках витіснили старих фахівців, а в кінці 30-х рр. зайняли багато посад в партії та й у державі взагалі. Незважаючи на те що це покоління зачепили репресії, нові керівники віддано підтримували керівництво країни на чолі зі Й.Сталіним.

Як уже зазначено вище, зміни на селі в кінці 20-х рр. відкривали можливості для широкого використання техніки. Без механізації як індивідуальний, так і колективний обробіток землі неможливий. Однак ця проблема не виріше-

на і до сьогодні. Масова колективізація (ще один її недолік) розпочалася без відповідної технічної підготовки. Не було створено матеріальної бази для колективізації, а недоліки виправляли вже під час перетворень на селі.

Схожою була проблема забезпечення села механізаторськими кадрами. У 1926–1927 рр. на селі бракувало фахівців. Підбиваючи підсумки весняної посівної 1928 р. Спілка союзів сільськогосподарської кооперації була змушена констатувати: “Трактористів і рульових тракторних колон приходилось комплектувати і підготовлювати в процесі роботи на ходу, замінюючи один одного. Кваліфікація більшості трактористів зовсім недостатня” [228, ф. 2605, оп. 1, спр. 21, арк. 16]. Це підтверджує і такий факт: на уже згадуваній економічній нараді в березні 1928 р., на якій заслухали доповідь О.Шліхтера з розробки питань колективізації, ні слова не сказали про підготовку кадрів масових професій для села. Недоліки довелося терміново виправляти, і вже в постанові РНК УСРР на доповідь НКЗС республіки “Про стан і форми усупільнення сільського господарства” (вересень 1928 р.) ішлося про розширення різних курсів і пристосування їх до підготовки масових фахівців для колективних господарств [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 141, арк. 22].

Невисоким був і загальноосвітній рівень трактористів. 1928 року серед них було 1,2% неписьменних, 96,8% мали початкову освіту і тільки 2% – неповну середню. Були серйозні недоліки й у спеціальній підготовці. На курсах трактористів навчали тільки керувати машиною, а технічного огляду, прийомів ефективного використання тракторів майже не вивчали [295, с. 89].

Ще більше загострилася проблема кадрів масових професій у перший період суцільної колективізації. У жовтні 1929 р. відділ роботи на селі ЦК ВКП(б) і Колгоспцентр СРСР підготували “Проект пропозицій по підготовці масових кадрів колгоспної системи” [228, ф. 348, оп. 1, спр. 62, арк. 24–26]. У цьому документі відзначали великий розрив між потребою в підготовлених масових кадрах і фактичною підготовкою. “Виникло завдання, яке вимагає виключно на-

пруженої роботи по негайному вирішенню – підготувати в найкоротший період величезну кількість кваліфікованих працівників, опираючись на яких можна здійснити перетворення бідняцько-середняцьких господарств у велике колективне виробництво” [228, ф. 348, оп. 1, спр. 62, арк. 24], – ішлося у “Проекті”.

Стаціонарна навчальна мережа, тим паче сільськогосподарська школа того часу, не могли виконати цих завдань. У таких умовах тільки короткотермінові курси могли забезпечити підготовку відповідних працівників. На це націлювала й відома постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” [349, с. 666].

До 1929 р. трактористів кооперативної системи готували безпосередньо із селян. Зі створенням МТС джерела комплектування основних механізаторських кадрів не змінилися. У типовому договорі МТС із колгоспами (1929 р.) вказували: “Всю роботу, в тому числі роботу на тракторах, виконують самі селяни без права найму робочої сили зі сторони” [295, с. 85].

З перепису робітників МТС, проведеного за завданням Держплану СРСР в 1930 р., маємо свідчення, що майже 50% ремонтних працівників до вступу в МТС працювали у промисловості [329, с. 61]. Ремонтних робітників зараховували перш за все до штату МТС. Зважаючи на їх важливість, держава від самого початку зосередила в своїх руках підготовку цих кадрів. Державні органи взяли на себе оплату їхньої праці і навчання. Ремонтників готували безпосередньо в ремонтних майстернях і тракторно-механічних школах. На початок 1933 р. в СРСР працювало таких 42 школи. Робітники інших, менш складних і в той час масових професій – трактористи, машиністи, комбайнери – майже повністю формувалися із селян [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 3].

Основними базовими установами, при яких створювали курси для підготовки кадрів масових професій для села, стали МТС, радгоспи, великі колгоспи, райкоопспілки. Усі, хто проходив курсову підготовку, залишалися членами колгоспів, їм нараховували зарплату у трудоводнях, навчання проводилося кош-

ТОМ КОЛГОСПІВ.

1929 року у Дніпропетровській, Запорізькій, Мелітопольській округах організували курси, де навчалося 400 трактористів, 150 старших трактористів. Того ж року Трактороцентр створює курси старших механіків МТС в Одесі. До весни 1930 р. в Україні вже працювало 312 різних курсів із терміном навчання від 1 тижня до 6 місяців [225, ф. 1, оп. 164, спр. 1307, арк. 104]. Узагалі упродовж 1929–1930 рр. на курсах було підготовлено 4 400 трактористів, 270 бригадирів тракторних бригад, 1 530 рільників [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 25, арк. 9].

Стосовно державних заходів, зауважимо, що XI з'їзд КП(б)У (1930 р.) ухвалив у 1930–1931 рр. підготувати в УСРР 200 тис. кваліфікованих працівників сільського господарства [225, ф. 1, оп. 2623, спр. 790, арк. 72]. Виконуючи цю програму, НКЗС УСРР розгорнув мережу різноманітних курсів, вечірніх шкіл колгоспної молоді, виробничих гуртків, семінарів.

У 1930–1931 рр. КНС направили на різні курси 29 139 осіб, із них 1,1% жінок [225, ф. 1, оп. 220, спр. 790, арк. 22] по лінії Укрколгоспцентру, Трактороцентру, Укрзерноцентру та спеціальних центрів сільгоспкооперації. На цих курсах навчалося приблизно 140 тис. осіб, зокрема по лінії Української військової округи – 11,2 тис. і по лінії Союзцукру – 7,5 тис. осіб [225, ф. 1, оп. 161, спр. 553, арк. 34]. Згідно із даними 261 МТС на кінець 1930 р. на міжрайонних курсах навчалося 3 986 бригадирів тракторних бригад, а при 25 машинотракторних майстернях – 290 механіків МТС [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 1676, арк. 30] тощо. Отже, рішення XI з'їзду КП(б)У про підготовку 200 тис. спеціалістів для села виконували досить успішно.

Якщо аналізувати за роками, то здається, що через систему короткотермінових курсів в Україні було підготовлено значну кількість різних спеціалістів масових професій для села. Зокрема 1930 р. – 229 тис. осіб, 1931 року – 365 тис. осіб, 1932 р. – 303 тис. [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 553, арк. 34]. Однак аналіз забезпеченості кадрами масових професій сільського господарства без-

посередньо на місцях роботи, фактична організація їх підготовки на курсах, цілком змінює картину. Зокрема у грудні 1931 р. президія Черкаської районної контрольної комісії РСІ розглянула питання про стан підготовки колгоспних кадрів і відзначила серйозні недоліки: вчасно не було укомплектовано навчальних груп, на всіх курсах зірвано термін навчання (заняття розпочалися тільки двома групами (42 особи замість 300 осіб), побутові умови слухачам не було забезпечено: у гуртожитку не було ліжок. Грошей на створення курсів зовсім не виділили [228, ф. 166, оп. 17, спр. 174, арк. 2]. Така організація навчання була майже типовою для всієї республіки. Наприклад, у лютому 1932 р. комісія виконання при РНК УСРР змушена була визнати, що внаслідок недостатньої оперативності НКЗС та його обласних органів розгортання мережі курсів проходить зі значним запізненням, терміни і плани навчання, які визначив уряд, зірвано [350].

Особливо незадовільно розгорталося навчання кадрів у Донецькій області, де план виконали тільки на 72,5%, у Київській – на 75,9%, в Укрколгоспцентрі – на 79,6% [301]. Абсолютно не вирішували питання забезпечення підручниками, навчальними програмами, була слабкою матеріальна база курсів, незадовільне харчування. Тому курсанти масово залишали курси [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 7389, арк. 38].

Розвал сільського господарства, до чого спричинила масова колективізація, позначився на системі підготовки кадрів масових професій. Спроба навалюю атакою цілком змінити ситуацію на селі провалилася. На початку 30-х рр. ні рівнем підготовки, ні своєю позицією у громадському і культурному житті села кадри масових професій в Україні особливо не виділялись. Це призвело до глибоких недоліків у роботі курсів, і відповідна підготовка низько-кваліфікованих кадрів тільки компрометувала механізаторів в очах сільських жителів.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. для підготовки масових кадрів у селах республіки було створено мережу різноманітних шкіл. У 1926–1927 рр.

згідно з рішенням НКО УСРР було створено так звані інтегральні школи, які вивчали індивідуальні господарства селян, шляхи їхнього розвитку. Навчання тривало 3 роки, після чого учневі присвоювали звання “культурний хлібороб” [476]. На 1930 р. у таких школах навчалось 7 267 юнаків [350]. Але в січні 1930 р. в республіці розпочалась кампанія, спрямована на перетворення цих шкіл у школи колективного хлібороба, колгоспного учнівства, де учні отримували б відповідну кваліфікацію в галузі “великого колективного господарства” [350].

У процесі кампанії проти організаторів інтегральних шкіл висунули різкі політичні звинувачення. 1930 року школи індивідуального селянського господарства було закрито [225, ф. 1, оп. 164, спр. 432, арк. 31].

Школи колгоспного учнівства (ШКУ) були створені безпосередньо в колгоспах за принципом “школа – виробництво”. Їх комплектували з осіб, які мали загальноосвітню семирічну освіту. Тимчасово, щоб залучити бідняків і наймитів, дозволяли приймати на навчання осіб із чотирирічною освітою. Учнів утримували колгоспи, разом із колгоспниками вони отримували зарплату за працю в господарстві. Комплектували також групи з учнів школи – членів господарства або сусідніх колгоспів [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1743, арк. 3–6].

У зв’язку з важким станом колгоспів, таким же було становище ШКУ. 1930 року, наприклад, у Дніпропетровській області було створено таких чотири школи, де навчалось 4 690 учнів [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1769, арк. 2]. Розташовані вони були невдало; 20 районів області зовсім не мали шкіл, а в Новотроїцькому районі їх було аж 6; у Божедарівському, П’ятихатському, Чубарівському районах – по 5. Власну виробничу базу мали тільки деякі школи. Навчальні приміщення були у 30% шкіл. Фінансували їх із коштів культфондів колгоспів. Це спричинило занепад ШКУ. Для недопущення повного розвалу 1933 року ці школи були взяті на утримання держбюджету. На Україну для фінансування ШКУ було виділено 1 млн. руб. [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1769, арк. 3-6].

Одночасно із ШКУ існували школи радгоспного учнівства (ШРУ). Такі на-

вчальні заклади створювали із дітей і працівників господарства або сусіднього радгоспу. Незважаючи на те, що їх з дня заснування утримувала держава, їхнє становище було також важким. Скажімо, 1932 року набір до ШРУ пройшов дуже не організовано, лише три трести виконали плани набору. У школах не було навчальних виробничих планів, незадовільним було забезпечення підручниками, бракувало викладачів, а ті, які були, мали низьку кваліфікацію. Погано було організовано харчування. Як наслідок – слухачі залишали ШРУ. Наприклад, по Зернотресту із 630 осіб залишили навчання 225 осіб [228, ф. 166, оп. 1, спр. 661, арк. 11].

Для підготовки середніх техніків в Україні створили сільськогосподарські професійні чотирирічні школи. 1929 року таких шкіл нараховували 239. Працювали вони згідно з типовими навчальними планами і програмами. Характерно, що саме учні профшкіл потерпіли під час чисток кінця 1920 початку 1930 рр. найбільше. Наприклад, 1929 року в селах Березанського району комісія НКО УСРР проаналізувала склад учнів, які навчалися у профшколах. Серед них було виявлено дітей “куркулів” – 52,3% від загальної кількості, дітей середняків – 33,4% і лише 14,3% — дітей бідноти [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2704, арк. 10]. Як виявилось, батьки одного з учнів – “куркуля” мали 4 десятини землі (щоправда, до революції – 120 десятин); батьки іншого мали 12 десятин (до революції – 80), ще одного – 11 десятин (до революції – 60); двоє учнів були із сім’ї священників. Найбільший розмір землі батьків цих “куркулів” дорівнював 14,5 – 18 десятин, решта мали від 4 до 8 десятин. Тобто, відраховуючи цих учнів із профшкіл, контролери звинувачували їх за багатство їхніх батьків ще дореволюційного періоду, яке вони вже давно втратили [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2704, арк. 14-15].

У ці роки виникли сільськогосподарські школи для національних меншин. За першу п’ятирічку було відкрито 6 польських, 1 болгарську, 3 грецьких, 3 молдавських, 5 німецьких, 5 єврейських сільськогосподарських шкіл [225, ф. 1,

оп. 17, спр. 2688, арк. 3].

Узагалі за роки першої п'ятирічки в селах республіки було підготовлено приблизно 1 млн. фахівців масових професій, зокрема 100 тис. трактористів (потрібно було 70 тис. осіб), 4 210 бригадирів (потрібно 3 тис.), понад 16 тис. рільників (потрібно 13 686 осіб) [228, ф. 166, оп. 17, спр. 25, арк. 8] тощо. Статистика свідчить, що потреба в них задовольнялася, але насправді все було зовсім по-іншому.

На кінець п'ятирічки потреба у фахівцях масових професій була така: група тваринництва: потрібно 120 тис. осіб – було 68 990 (майже 50%); по зернових культурах відповідно – 32 тис. – 29,6 тис.; по технічних культурах, відповідно, 19 тисяч – 10,4 тисяч і т.д. [225, ф. 1, оп. 221, спр. 3092, арк. 33]. Названі цифри дають змогу зрозуміти, чому у квітні 1932 р. в радгоспах Правобережжя України працювало 3 104 сезонних робітників, на Лівобережжі – 1 896, а у Степовій Україні – 7 750 осіб, багато працювало й тимчасових робітників [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 3118, арк. 34].

Наприкінці першої п'ятирічки в сільському господарстві України виявився не лише кількісний дефіцит кадрів масових професій, а й якісний. Причина цього – у самій системі підготовки механізаторів. Зокрема, неправильно була складена навчальна програма: на практичні заняття відводили тільки 20% навчального часу, причому основну увагу звертали на теоретичні аспекти [228, ф. 166, оп. 17, спр. 718, арк. 294]. Бракувало машин і не завжди вдавалось дати курсантам навіть мінімальні практичні знання. У Трактороцентрі частину витрат на утримання курсів переклали на колгоспи, які й так здебільшого були безприбутковими [228, ф. 5, оп. 1, спр. 9, арк. 5]. Уважали, що механізаторові взагалі не потрібно високої кваліфікації; зауважимо, що орган НКЗС СРСР “Сельськохозяйственная газета” 17 червня 1929 року надрукував статтю, у якій стверджував, що в МТС трактором може керувати “звичайний чорноробочий, який знає тільки, як запустити і як зупинити машину...” [228, ф. 5, оп. 1, спр.

137, арк. 407]. Така “дешева” підготовка механізаторів мала трагічні наслідки – знищення 7 тисяч тракторів, які опинилися в некомпетентних руках [228, ф. 5, оп. 1, спр. 137, арк. 59]. Тільки впродовж 1929 року в зернорадгоспах України були виведені з ладу до 40% усіх тракторів. Прості машин склали 25% робочого часу [228, ф. 5, оп. 1, спр. 63, арк. 61]. Управління Зернотресту пояснювало це дуже низькою кваліфікацією механізаторів, особливо трактористів [228, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 26]. В Донецькій області трактори простоювали 60–65% робочого часу. У 25 МТС Київської області станом на 30 вересня 1933 р. тракторний парк використовували на 18,7%, а в деяких МТС, як, наприклад, Жашківській, – на 9,3%. Норму виробітку у названих МТС виконали на 63,5%, а використання пального становило 138 % [257, ф. 5, оп. 20, спр. 6-а, арк. 75].

На початок 1933 р. комісія НКЗС України перевірила соціальний склад і рівень підготовки трактористів в Одеській області. Із 11 943 перевірених було звільнено 631 особу як “класово ворожі елементи”, 695 осіб, як ледарів, 498 осіб, як технічно неграмотних. Узагалі було звільнено з роботи 1 824 осіб, на перепідготовку через низьку кваліфікацію скеровано 2 615 осіб [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 841, арк. 25].

1933 року було проведено перевірку всіх трактористів Укртракторцентру. Усього в Україні перевірили 627 МТС і радгоспів (78% їх загальної кількості), 56 209 осіб; із них допустили до роботи 49 602 особи (88,2%), допустили до роботи з умовою проходження перепідготовки 4 148 осіб (8,4%), не допустили до роботи 6 607 осіб (11,8%), зокрема як “класово ворожих елементів” – 2 078 осіб (33%), ледарів, рвачів – 1 124 особи (17,5%), через низьку кваліфікацію – 3 249 осіб (49,1%) [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 13, арк. 54]. Як бачимо, кількість допущених до роботи з умовою перепідготовки і кількість звільнених через низьку кваліфікацію становила 7 397 осіб, тобто більш ніж 12% від загальної кількості перевірених трактористів. Це надто велика кількість, якщо взяти до уваги,

що не всіх МТС і радгоспів перевірили.

До 1930 р. радгоспні курси часто не були спеціалізовані, готували працівників не для конкретної роботи, а “взагалі”; наприклад у номенклатурі курсів Колгоспцентру на 1930–1931 рр. зазначалося понад 100 назв тематики курсової підготовки, де спеціальні предмети становили менш ніж 20% [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 86, арк. 37-40]. Одні й ті ж категорії працівників у різних системах навчалися упродовж різних термінів, за різними програмами. 1930 року трактористів готували в колгоспах і радгоспах, Хлібцентрі, Тракторцентрі, в органах Наркомпраці та в інших організаціях, оскільки тракторним парком у той час відало кілька відомств, а найменше тракторів було якраз у колгоспах і радгоспах. Поступово техніку передають державі, тобто МТС, яка концентрує підготовку кадрів. Село стає одержавленим, ліквідують будь-яку власність селянства.

30-і рр. – найскладніший період у розвитку сільського господарства радянської України – глибокий занепад виробництва, розвал сільського життя і культури. Для новостворених господарств поспіхом масово готувалися низькокваліфіковані кадри. 1931 року, коли гостру необхідність у кадрах до деякої міри зменшили, Колгоспцентр доходить висновку про необхідність продовжити курсове навчання до 3-х місяців. До цього часу співвідношення між видами курсів за їх тривалістю в 1929 р. були наступними: [228, ф. 166, оп. 17, спр. 66, арк. 5]:

Таблиця 2.8

Тривалість курсів	Усього курсів, (%)	Усього курсантів, (%)
до 2 міс.	96,8	91,6
понад 2 міс.	3,2	8,4

Показники свідчать, що 1929 року основна маса слухачів (96,8%) навчалася на курсах менш ніж 2 місяці, тобто отримувала недостатню фахову підготовку.

Великого значення в роки першої п’ятирічки надавали такій формі стаціо-

нарної підготовки масових колгоспних кадрів, як школа селянської, а потім – школа колгоспної молоді (ШКМ). Початок створення цих шкіл припадає ще на період до 1923 р., коли перебудову сільської школи мали здійснювати в напрямі зміцнення зв'язків із “соціалістичним будівництвом на селі” [351, с. 51]. Спочатку в Україні розпочалася агрономізація сільських шкіл. До 1929 р. було агрономізовано 215 сільських семирічних навчальних закладів. У кінці 20-х років, виконуючи вказівку з Москви, за прикладом РРФСР на базі цих семирічок створили школи селянської молоді (ШСМ) [343, с. 18]. НКО республіки розробив програму про поступове переведення всіх сільських семирічок на статус ШСМ.

З початком масової колективізації школи селянської молоді перетворили у школи колгоспної молоді (ШКМ). Кожна зі шкіл набувала конкретної спеціалізації в підготовці спеціалістів [314, с. 140].

Для прискорення підготовки масових кадрів створюють, окрім звичайних, прискорені, а також вечірні ШКМ. Такі школи створювали і в радгоспах. Колгоспцентр активно підтримував ШКМ. Керівництво цих шкіл розглядало їх як одну із форм підготовки масових колгоспних кадрів. Уважали, що “поступово вся справа підготовки колгоспних кадрів масової кваліфікації повинна бути зосереджена в ШКМ, витіснивши короткотермінову форму підготовки” [228, ф. 166, оп. 17, спр. 76, арк. 38].

Поступово у ШКМ почали зневажливо ставитися до загальнонавчальних предметів, ліквідували нормальний навчальний процес, урешті, замінивши його “методом проектів” [314, с. 142]. 1932 року в результаті різкої критики таких лівацьких помилок з боку керівництва НКО УСРР, ШКМ реорганізували у звичайні семирічні школи.

Зауважимо, що у ШКМ готували механізаторів для колгоспів без відриву від виробництва, а також давали мінімальну загальну освіту. Тому із п'яти мі-

сяців, які виділяли на підготовку тракториста-рульового, три місяці вивчали спеціальні предмети [346]. Витрати на навчання у ШКМ розділяли між собою колгоспи, МТС і райвно. МТС організовували виробниче навчання, райвно – загальноосвітнє навчання, а колгоспи – виділяли слухачів, призначали їм під час навчання трудовні, забезпечували харчуванням, опаленням шкіл тощо. Станом на 1931 р. НКЗС України не прийняв від НКО республіки жодної ШКМ, НКО не знав, навіть, скільки в нього фактично шкіл, не знали в наркоматі, за якими навчальними програмами і планами вони працюють. На 1931–1933 рр. було складено контрольну кількість створення ШКМ: трирічних – 500, дворічних – 1 200, і однорічних – 1 515 шкіл (усього 3 215) [228, ф. 166, оп. 17, спр. 84, арк. 4]. Досі більшість шкіл не мала навчальних планів і програм. Наприклад, у ШКМ старшого віку в Обухівському районі на Київщині не було не лише навчальних планів і програм, а й жодна районна організація не знала, якою має бути ця школа. Поганим було забезпечення підручниками, бракувало педперсоналу. Недостатнє фінансування спричинило розвал навчального процесу в цих школах та великого відсіву учнів. На місцях керівництва цих шкіл зовсім не було. Це призвело до того, що ШКМ узагалі опинилися у складній ситуації [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1672, арк. 1-4]. Зокрема в Риківському районі ШКМ мала 60 учнів, учителя не було жодного, лише один завідувач. Забезпеченість підручниками – 5 примірників підручника на всіх учнів. Кошторис не було затверджено, тому, погано забезпечені учні, поступово залишали школу. Як свідчать документи, ні в колгоспі, ні самі учні не знали, які в них перспективи, тому й не хотіли працювати в сільському господарстві. Аналогічна ситуація склалася в Решетилівському, Валківському, Чорно-баївському, Прилуцькому районах тощо [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1721, арк. 24]. Узагалі за матеріалами, поданими з 98 районів УСРР, була 181 школа, де навчалось 9 628 учнів, і для всіх ШКМ така ситуація типова [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1721, арк. 30].

Проаналізувавши наслідки курсової підготовки, можемо стверджувати, що вона була спрямована на загальний випуск кадрів масових професій. Це спричиняло в подальшому низьку продуктивність, недбайливе ставлення до техніки. Радянський трудівник не відчував за такої системи господарського відношення ні до землі, ні до знарядь праці.

Для років другої п'ятирічки властиві деяке посилення тракторизації сільського господарства, закінчення процесу колективізації, повне знищення індивідуальних господарств. На селі панує колгосп.

Деякі зміни в цей період спостерігаємо в оснащенні сільського господарства технікою. У роки першої п'ятирічки близько половини тракторів, що надійшли в сільське господарство, були імпортними. 1933 року МТС і радгоспи отримали всі сільськогосподарські машини тільки вітчизняного виробництва. За роки другої п'ятирічки кількість тракторів у МТС збільшилася на 41,5 тис. і досягла 83,7 тис. одиниць, комбайнів – на 21,8 тис. і досягла 22,1 тис. одиниць [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1721, арк. 14].

Колгоспи і МТС мали, звичайно, й іншу сільськогосподарську техніку, зокрема 220,2 тис. жниварок, 56,9 тис. молотарок, 402,8 тис. сівалок (тракторні та кінні), 10,8 тис. машин для збирання технічних культур, 54,5 тис. тракторних плугів [216, с. 96]. Однак візьмімо до уваги, де здебільшого зосереджувалася основна техніка – трактори: 1937 року із 83,7 тис. машин у колгоспах було тільки 700 одиниць, основна маса – 67,6 тис. – була в руках держави і розміщувалася в МТС, а 15,3 тис. – у радгоспах [216, с. 100]. У такий спосіб держава “прив’язала” до себе слабкі колгоспи і отримувала від них надприбуток додатково ще за використання техніки.

Покращення оснащення сільськогосподарською технікою дало змогу на закінчення другої п'ятирічки розпочати механізацію основних виробничих процесів. 1933 року загальний обсяг усіх тракторних робіт у колгоспах України зріс до 11 млн. га, а уже через 5 років, він становив 46,4 млн. га умовної оранки.

1937 року понад 4/5 загальної площі всіх видів оранки виконували на тракторах, близько 40% площі ярих і озимих культур обробляли тракторними сівалками, а комбайни збирали 40% площі зернових колосових культур. Про використання машин і механізмів на польових роботах у колгоспах України в 1934–1937 рр. можна судити з таблиці. Отже, якщо 1933 року тракторами під ярові було виорано 22 тис. га, то 1938 року – уже 747 тис. га, посів ярових культур, відповідно, 6,8 тис. га і 43,9 тис. га тощо [258, ф. 559, оп. 2453, спр. 3, арк. 43–51].

Таблиця 2.9

**Використання машин і механізмів під час польових робіт
у колгоспах УРСР (тис. га):**

Види робіт	1933 р.	1938 р.
Оранка під ярові	22	747
Посів ярових культур	6,8	43,9
Посів цукрового буряка	—	95
Посів озимих	7	50,3
Збирання комбайнами зернових культур	0,7	71,9
Збирання цукрового буряка	—	79,5

До 1935 року тяглові сили сільського господарства були механізовані тільки на 22%. Механічна тяглова сила зрівнялася з кінною тільки 1935 року. Напередодні радянсько-німецької війни вона складала 77,7% енергетичної потужності сільського господарства [228, ф. 5, оп. 1, спр. 7989, арк. 84], тобто основний обсяг робіт продовжували виконувати вручну. Важка фізична праця забирала в колгоспників здоров'я і час, не давала їм змоги приділяти належної уваги своєму культурному розвитку, негативно позначалася на розвитку українського села узагалі.

Посилення механізації сільського господарства вимагало постійного зростання кількості фахівців масових професій. Ідеться, звичайно, не тільки про кількісне зростання. Поступово, зі зростанням впливу техніки в сільському господарстві, зростало і значення механізаторів. Змінювалося їхнє становище, місце в системі суспільних відносин на селі, вплив на його культурний розвиток. Механізатори дедалі більше виокремлювалися в особливу категорію колгоспників – працівників МТС. Водночас, перебуваючи на роботі у держави, вони відривалися від землі і вже не могли до неї ставитися по-господарськи.

Основною формою підготовки масових кадрів і далі залишалася курсова підготовка. Але в її організації з'явилися деякі особливості. 1933 року Рада праці та оборони випустила дві важливі постанови: 4-го вересня – “Про організацію використання тракторного парку” і 21-го вересня – “Положення про тракториста”, якими ліквідовано короткотермінову підготовку механізаторів [352]. Указувалося на необхідність організувати постійні школи для навчання бригадирів тракторних бригад і механіків [294, с. 100]. Об'єднаний листопадовий (1933 р.) пленум ЦК, ЦКК КП(б)У визначив завдання – змінити терміни навчання на курсах, організувати на базі деяких курсів школи механізаторів. З реорганізацією шкіл колгоспної молоді підготовку механізаторських кадрів передали безпосередньо у підпорядкування МТС, які стали основною ланкою в цьому процесі [341, с. 56].

До деякої міри це був крок вперед. Насамперед, навчання при МТС не було відірване від виробництва. Це давало змогу курсантам краще вивчати техніку і виробничі процеси. Водночас навчання трактористів було продовжено до 4-х місяців. Було важко поєднувати працю і навчання, здебільшого останнє часто ставало другорядним. Окрім цього, курси при МТС не мали спеціальної навчальної бази, приміщення і обладнання. Курси зовсім не були підготовленими для навчання механізаторів широкого профілю, вони готували вузьких фахівців (трактористів відповідно до марки тракторів), із кожним новим типом машини

з'являлася нова спеціальність. Це, звичайно, вимагало додаткових коштів і часу на підготовку. Перешкодою для організації курсів в Україні став голод. До 15 лютого 1933 р. мали набрати на навчання 800 осіб, а фактично було набрано до 15 березня (місяць після початку занять) тільки 248 осіб. Головна причина – голод. Ця ж причина завадила роботі курсів слухачів в Білоцерківському та Коростенському районах Київської обл.: незабаром їх узагалі розпустили; така ж доля курсів при Кутинському веттехнікумі. НКЗС УСРР просив включити цих 800 курсантів, які повинні бути набрані на навчання, до централізованого фонду постачання і забезпечити їх стипендіями. Через брак продуктів, прохання НКЗС республіки так і не було виконано [228, ф. 166, оп. 17, спр. 736, арк. 4].

У лютому 1934 року було ухвалено постанову ЦК КП(б)У “Про реорганізацію курсів підготовки комбайнерів у стаціонарні школи з 6-ти місячним строком навчання”, згідно з якою підготовку комбайнерів переводили з курсової на стаціонарну [232, ф. 1, оп. 2702, спр. 4567, арк. 60]. ЦК КП(б)У запропонував у стислі терміни укомплектувати курси трактористів, комбайнерів, механіків молотарок; а спеціалістів випускати тільки після екзаменаційної перевірки. Відтоді в Україні розпочалася докорінна перебудова системи підготовки масових кадрів для радгоспів. Мережа тривалих курсів збереглася, але одно-часно виникли постійні школи з навчально-виробничими майстернями. Вони й стали основною формою підготовки кадрів механізаторів для радгоспів.

Було збільшено терміни навчання з усіх інших спеціальностей. 1936 року трактористів готували на чотиримісячних курсах, шоферів – у механізаторських школах із терміном навчання 6 місяців, школи бригадирів тракторних бригад були розраховані на 8 місяців, а школи механіків комбайнів і автомеханіків — на 12 місяців. Це, звичайно, поліпшувало якість підготовки фахівців.

Створено стаціонарні школи підготовки шоферів, механіків, бригадирів тракторних бригад. 1936 року у Чернігівській області працювало 8 стаціонарних шкіл, 5 із них готували комбайнерів, 2 – механіків, 1 – шоферів [228,

ф. 2623, оп. 1, спр. 2547, арк. 499].

Упродовж 1934–1936 рр. для радгоспів підготували 22,8 тис. кадрів масових професій [228, ф. 166, оп. 17, спр. 842, арк. 14]. У 1937 р. була запроваджена нова система підготовки колгоспних кадрів. На базі найкращих районних колгоспних шкіл (РКШ) створювалися однорічні школи колгоспних практикумів для підготовки агротехніків, ветеринарів, бухгалтерів і шестимісячні школи для підготовки бригадирів та ланкових. У решті РКШ різноманітнішими стали спеціальності випускників. Якщо в першій п'ятирічці ці школи здебільшого готували голів колгоспів і бригадирів, тобто керівників господарств, то тепер у них навчалися техніки-рільники, зоотехніки-практики, колгоспні ветфельдшери та інші спеціалісти масових професій.

Було зміцнено базу курсів. Зокрема, 1934 року у 20 школах механізації Донецької обл. нараховували 52 комбайни, 25 тракторів, 31 автомашину [225, ф. 1, оп. 221, спр. 459, арк. 34]. Згідно з рішенням НКЗС СРСР від 24 вересня 1934 р., заборонялося відкривати школи без певної матеріально-технічної бази для навчання.

Змінився склад викладачів курсів. Обласні парторганізації посиляли з заводів, інститутів, технікумів фахівців для роботи викладачами на курсах механізаторів. Скажімо, 1934 року Харківський обком КП(б)У направив у школи механізаторів 45 спеціалістів для роботи викладачами. Всього в Україні за вказаний рік для роботи викладачами було направлено на різні курси й у школи 430 осіб, із них 100 – із центральних органів, 200 – із вищих навчальних закладів і технікумів, 130 – із обласних організацій [225, ф. 1, оп. 164, спр. 434, арк. 123].

У роки другої п'ятирічки зросли вимоги до загальноосвітньої підготовки курсантів. Для вступу на курси трактористів вимагалася освіта не нижче 3-х класів, на курси комбайнерів — не нижче 4-х класів. Для вступу до школи бригадирів тракторних бригад, окрім загальної підготовки, від курсанта вимагали виробничий стаж не менше 2-х років. Приймали тільки ударників-трактористів

першої категорії і з освітою не менше ніж 4 класи [225, ф. 1, оп. 164, спр. 13, арк. 464].

На курсах і у школах механізації були створені спеціальні атестаційні комісії для перевірки знань випускників. Відповідно до рівня знань вони присвоювали кваліфікацію і розряди [352]. При обкомах КП(б)У були створені комісії, які стежили за набором курсантів, за умовами роботи шкіл і курсів. При Дніпропетровському обкомі партії до складу комісії входило 25 осіб. 1934 року комісія за результатами перевірки знань курсантів відрахувала із шкіл і курсів через низьку успішність 288 курсантів з 5 814 осіб (4,5% від загальної кількості). Ці заходи вплинули на якість підготовки механізаторів. Наприклад, Ольгопільську школу механізації Вінницької обл. в 1933-1937 рр. закінчило 1 513 водіїв, 418 комбайнерів. Атестаційна комісія визнала їх знання достатніми. Школа мала 11 навчальних аудиторій, майстерні для практичних занять, бібліотеку. У школі працювало 24 викладачі з вищою і середньою спеціальною освітою [263, ф. 256, оп. 1, спр. 1154, арк. 24]. 1936 року в республіканській Кіровській школі атестаційна комісія встановила у 86,2% випускників відмінні та добрі знання. Її роботу відзначив наркомзем СРСР. НКЗ України виділив для преміювання кращих викладачів 2,5 тисячі руб. і 800 руб. — для преміювання кращих учнів [228, ф. 166, оп. 16, спр. 1917, арк. 30-31].

Як бачимо, зрушення в роки другої п'ятирічки в підготовці масових колгоспних кадрів були. Удосконалювалася система навчання, поліпшувалася якість навчального процесу. Однак система курсової підготовки кадрів масових професій для сільського господарства України залишалася недосконалою. 23 лютого 1934 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про перебіг підготовки кваліфікованих кадрів для МТС”, у якій визнавав, що комплектування курсів проходило незадовільно. Наприклад, план комплектування курсів машиністів молотарок у республіці було виконано до 10 лютого (заняття розпочалися ще 1-го січня) тільки на 30%, а в деяких областях ще менше: наприклад, у Вінницькій області

– на 18%, у Харківській області – на 18% і т.ін. [281].

Рівень підготовки курсантів залишався ще дуже низьким. Саме тому ЦК партії категорично заборонив випускати з курсів і шкіл слухачів без старанної перевірки знань і присвоєння їм кваліфікації [281].

За завданням ЦК КП(б)У було перевірено деякі курси підготовки масових кадрів і виявлено, що, наприклад, курси комбайнерів при Мелітопольській МТС не мали навчальних класів; у гуртожитку не було світла; гуртожитки в лютому не опалювали, не прибирали, води не було. Бракувало підручників і зошитів. Курси для підготовки трактористів були в такому ж стані. Своїх фінансів курси не мали, хоча МТС отримувала для них 5 тис. руб., але їх витрачали на інше, зокрема, на ремонт тракторів [228, ф. 166, оп. 17, спр. 362, арк. 6]. Таку ж картину було виявлено на курсах трактористів при Троянівській МТС, на Літенських курсах на Вінниччині тощо [228, ф. 166, оп. 17, спр. 362, арк. 8-9].

Після роботи комісії і після виходу постанови ЦК КП(б)У від 23 лютого 1934 р. ситуація мало в чому змінилася. Тому 15 січня 1936 року ЦК КП(б)У ухвалив нову постанову “Про хід підготовки масових технічних та колгоспних кадрів по системі НКЗС УСРР”. Сільськогосподарський відділ ЦК перевіряв роботу багатьох шкіл, курсів, районних колгоспних шкіл, курсів при МТС в Одеській, Вінницькій, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській областях і в МАСРР. Він виявив, наприклад, у Володарській школі комбайнерів на Донеччині, що з перевірених 113 курсантів 35 осіб мали незадовільні знання (1/3 від загальної кількості), а офіційні відомості керівництва школи повідомляли тільки про 2,6%. Через погані побутові умови на курсах комбайнерів у цій області була дуже висока плинність слухачів, наприклад, у Новосвітлівській МТС залишило курси 17 слухачів із 30 осіб [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 419, арк. 3-5].

Таке ставлення до підготовки комбайнерів негативно позначилося й на рівні їхньої кваліфікації та на результатах праці. Зокрема у Вінницькій МТС 1936

року зібрали на один комбайн по 6 га зернових, у Багалійській – 17, у Хмельницькій – по 18, у Ямпільській – по 18 тощо. Важливо, що такий низький рівень роботи комбайнерів у МТС України був навіть нижчим від рівня 1933 року, коли в республіці вперше було застосовано на полі комбайн [353].

Незадовільним був стан інших шкіл та курсів. Погано були обладнані Перещепинська школа комбайнерів у Дніпропетровській області, Березівська школа трактористів в Одеській обл., Балтська школа комбайнерів і трактористів у Молдавії. Дуже низькою була навчальна дисципліна в Ольгопільській школі трактористів на Вінниччині, Володарській школі трактористів на Донеччині тощо. Багато шкіл не були забезпечені підручниками, зошитами, у більшості не було гуртожитків. Там, де вони існували, умови проживання в кімнатах були надзвичайно поганими [353].

У зв'язку з цим відразу після виходу постанови від 1 квітня 1936 р. вийшла нова, тепер уже спільна постанова ЦК КП(б)У і РНК УСРР “Про організацію в областях постійних шестимісячних агрозоотехнічних курсів”. Цей документ інформував про створення на базі РКШ стаціонарних курсів на 3,5 тис. осіб. Всього було організовано 37 курсів для підготовки кваліфікованих агрозоотехнічних кадрів з колгоспної молоді. Кошти виділяли облвиконкоми, наркомфін України і лише частина – колгоспи. Тобто ці курси переходили фактично на державне утримання, що значно покращувало їхню роботу [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 24, арк. 14].

Дещо покращено було роботу, пов'язану з відбором молодих працівників на курси. Передусім на навчання посилали комуністів і комсомольців. Посилювалася роз'яснювальна робота, слухачам почали надавати матеріальну допомогу. Витрати держави на їхнє навчання збільшувалися. Зокрема, 1934 року вартість навчання одного слухача тракторних курсів зросла до 194 руб. на рік, на курсах трактористів-бригадирів – до 108 руб., на курсах комбайнерів – до 194 руб. [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 7986, арк. 43]. Зросли асигнування з держбюджету

на утримання курсів і шкіл. Усього в Україні в 1936 р. на організацію курсів було виділено 7,5 млн. руб., що становило п'яту частину всіх витрат із бюджету республіки для підготовки кадрів [228, ф. 5, оп. 1, спр. 633, арк. 12].

Упродовж другої п'ятирічки в Україні підготували 644,5 тис. спеціалістів масових професій, зокрема 210,2 тис. механізаторів. Наприкінці 1937 р. в МТС працювало 170 тис. трактористів, машиністів та фахівців інших масових професій [228, ф. 5, оп. 1, спр. 2039, арк. 43]. Динаміка підготовки масових кадрів для сільського господарства України по роках другої п'ятирічки відбита на табл. 2.10. 1934 року для МТС підготували 9 057 трактористів і 7 272 комбайнерів; 1938 року – 32 920 трактористів і 44 521 комбайнерів.

Механізаторами ставала молодь села, обслуговували машини та механізми й жінки. 1936 року молодь у віці від 16 до 25 років складала серед комбайнерів 46,5%, серед трактористів – 55,9%, серед водіїв – 30,9%, серед ланкових – 30,7% [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 749, арк. 8]. Активна участь жінок у підготовці кадрів масових професій була важливою внаслідок послаблення механізаторських кадрів масовими репресіями. У середині 1938 р. частка жінок серед трактористів і комбайнерів дорівнювала 8%, а серед помічників комбайнерів – 17%, механіків – 2% [228, ф. 166, оп. 1, спр. 143, арк. 78]. У записці до Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) (жовтень 1938 р.) НКЗС СРСР відзначив значну плінність жінок-механізаторів. Вона пояснювалася здебільшого тим, що жінки, які навчалися в механізаторських школах, не були пов'язані з роботою в колгоспі. Вони працювали в селі учителями, бібліотекарями, рахівниками. Повернувшись у колгосп, вони надавали перевагу своїй роботі, тому що вона забезпечувала стабільний заробіток і кращі умови праці тощо [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 4522, арк. 6].

Таблиця 2.10

Підготовка масових кадрів для радгоспів, МТС і колгоспів: Для МТС:

	1934 р.	1935 р.	1936 р.	1938 р.
Тракторні механіки та бригадири тракторних бригад	5353	5197	3603	2508
Трактористи	39057	42525	70387	32920
Комбайнери, помічники комбайнерів, механіки комбайнів	7272	8799	27767	44321
Машиністи на складних молотарках	9293	7429	—	—

Для радгоспів:

	1934 р.	1935 р.	1936 р.	1938 р.
Бригадири тракторних бригад	380	147	115	—
Трактористи	9397	3856	1657	293
Комбайнери, помічники комбайнерів, механіки	2024	2067	2155	283
Шофери	400	472	159	158

Для колгоспів

	1934 р.	1935 р.	1936 р.	1938 р.
Голови колгоспів	1917	2189	1128	2113
Бригадири рільничих бригад	29000	10062	12356	13120
Ланкові-п'ятисотенниці цукрового буряку	—	69333	124580	129161
Робітники тваринницьких ферм і ветсанітари	10270	19240	19137	21214
Яровизатори	—	—	16736	—
Завідувачі хат-лабораторій	—	—	2557	4121
Рахівники	14200	10067	8023	12113

[197, с. 584-591].

1937 року в Україні було створено 130 жіночих тракторних бригад [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 4522, арк. 20], у сільському господарстві працювали 5 481 трактористка, 563 комбайнерки, 554 жінок-водіїв [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 8342,

арк. 39].

Підготовка масових колгоспних кадрів здійснювалася й на промислових підприємствах, у військових частинах. На миколаївському суднобудівному заводі на початку другої п'ятирічки здобуло кваліфікацію 400 колгоспників, на кіровоградському заводі “Червона зірка” – 33 особи [228, ф. 5, оп. 1, спр. 860, арк. 10]. Впродовж 1934 року підприємства підготували 15 тис. слюсарів, ковалів, теслярів, рахівників із колгоспників, а військові частини – 20 тис. механізаторів [228, ф. 2, оп. 1, спр. 220, арк. 13].

До цієї акції були залучені комсомольські організації. Ще у квітні 1930 р. ЦК ЛКСМУ оголосив Всеукраїнський похід молоді за технізацію і механізацію сільського господарства. 1932 року серед трактористів комсомольці склали 24% [354, с. 27]. Узагалі серед механізаторів молодь становила 73%. Комсомол підготував понад 60 тис. трактористів [354, с. 28].

На наш погляд, найбільшим недоліком у підготовці кадрів масових професій була плинність. 1931 року для роботи на одному тракторі готували чотирьох трактористів. Цього було достатньо для забезпечення потреби в механізаторах у 1931-1932 рр. Але в 1932 р. трактористів знову довелося готувати і знову із запасом (по три особи на машину) [228, ф. 2, оп. 1, спр. 9, арк. 214]. З одного боку, витрачалися для підготовки фахівців великі суми, а з іншого – щороку МТС комплектувалися новими кадрами, які не мали змоги здобути досвіду роботи. 1930 року плинність серед трактористів досягла 44,4 % [355]. Кадри зернорадгоспів цього року довелося поновлювати на 75% [325, с. 268]. Загалом у радгоспах 1934 року прийняли постійними робітниками 91,3%, а звільнено – 84,7% працівників тощо [228, ф. 2, оп. 1, спр. 664, арк. 33].

Особливо великою була плинність серед трактористів. У Скадовській МТС на 1 січня 1932 р. працювало 84 трактористи. Упродовж 1932 року підготували ще 135 трактористів. Але на початку 1933 р. працювали тільки 182

трактористи, із них із дворічним стажем – 35 осіб. З початком сівби залишили роботу ще 49 трактористів [228, ф. 2605, оп. 1, спр. 104, арк. 28-31].

Станом на 1 липня 1931 р. в сільському господарстві працювало взагалі 60 030 трактористів, а через 2 місяці – лише 34 630 (трохи більш ніж половина). У 1931–1933 рр. в Україні було підготовлено 174 тис. трактористів, але працювало з них 1933 року тільки 81,79 тис., тобто майже половина [228, ф. 2, оп. 1, спр. 108, арк. 8]. Ці показники не змінювалися і в наступні роки. Тому на початок 1939 р. кількість трактористів МТС можна розподілити за стажем роботи таким чином (у відсотках): до 1-го року – 30,2%, від 1 до 3 років – 44,4%, від 3 до 5 років – 19,8%, 5, 5 і більше – 5,6%, тобто більшість (76%) трактористів працювала до 3-х років, була малодосвідчена. Це вело до зривів планів посіву зернових, до зниження якості обробітку землі, до частих поломок і простоїв техніки [225, ф. 1, оп. 20, спр. 8479, арк. 70].

У червні 1933 р. Укрзернотрактороцентр перевірів наскільки підготовлені трактористи. Було перевірено 21 446 осіб, із них звільнено у зв'язку з технічною неграмотністю 1 521 особу. В системі Укрбурякотрактороцентру із 16 049 перевірених не було допущено до роботи із цієї ж причини 1 057 осіб [225, ф. 1, оп. 20, спр. 8479, арк. 76]. Узагалі в Україні було перевірено 55 644 трактористів, із них через технічну неграмотність не допустили до роботи 3 100 осіб [225, ф. 1, оп. 20, спр. 8479, арк. 84]. Низька кваліфікація механізаторів, їхня плинність негативно позначилися не тільки на виробництві, але й на розвиткові культури колгоспного села.

Однією з найпоширеніших форм підвищення кваліфікації колгоспних кадрів стали короткотермінові курси. Вони діяли здебільшого в час завершення посіву або косовиці, узимку. Деякі курси діяли з відривом від виробництва (переважно для перепідготовки спеціалістів), інші — без відриву від виробництва,

скажімо, для навчання передових методів праці доярок, колгоспних конюхів, пташниць тощо. Курси з відривом від виробництва створювалися переважно при МТС, курси без відриву від виробництва – безпосередньо в колгоспах. Терміни підготовки слухачів дорівнювали від 5-10 днів до 2–3 місяців [301]. Було збільшено фінансування на перекваліфікацію. Зокрема, 1932 року підвищення кваліфікації низових кадрів обходилося державі в 275 руб. на кожну особу, навчання у школі бригадирів (без відриву від виробництва) – 70, у школі механізаторів – 60 [228, ф. 2, оп. 1, спр. 664, арк. 46]. 1934 року вартість навчання на курсах у школі підвищення кваліфікації зросла удвічі і досягла 148 руб. [228, ф. 2, оп. 1, спр. 633, арк. 12]. Було збільшено мережу курсів і шкіл перепідготовки механізаторських кадрів. 1935 року пройшли перепідготовку 3 520 комбайнерів і 3 530 помічників комбайнерів, а 1936 року – 8 650 трактористів для роботи на тракторах ХТЗ, 4 тис. трактористів для роботи на інших марках тракторів, 400 водіїв [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 4569, арк. 308].

1936 року Радомишльська МТС Київської області уперше організувала кущові навчальні пункти по селах, де навчанням керували бригадири тракторних бригад. Добре було організовано навчання в селах Заболоття, Пилиповичі, Борщівка. У с. Заболотті, наприклад, заняття проводилися двічі на тиждень, що давало змогу трактористам за місяць роботи гуртка вивчити будову трактора, причини перебоїв у роботі двигуна, методики їх усунення [352].

Розпочалася перевірка роботи механізаторів з присвоєнням кваліфікаційного класу, категорії чи розряду. 1933 року таку перевірку уперше провели в усіх областях. У Дніпропетровській області із 12 034 трактористів, яких перевірила кваліфікаційна комісія, 2 914 отримали 1-шу категорію, 5382 — 2-у категорію, 3 318 були направлені на перепідготовку, а 238 механізаторів виявилися взагалі не готовими для роботи на тракторах [281]. В Одеській області 5,2% перевірених трактористів було усунуто від роботи через технічну непідготовленість [248, ф. 2552, оп. 1, спр. 1154, арк. 31]. По Україні із 74 тис. трактористів,

які пройшли перевірку, 6 400 було знято з роботи; із 5 820 перевірених шоферів — 765 [228, ф. 2, оп. 1, спр. 7139, арк. 14].

Беручи до уваги позитивний досвід роботи кваліфікаційних комісій, ЦК ВКП(б) 14 квітня 1934 року ухвалив постанови “Про підготовку механізаторів, трактористів до весняної сівби 1934 р.” і “Про підготовку комбайнерів до збиральної кампанії 1934 р.”. В них було передбачено процедуру перевірки кваліфікаційними комісіями трактористів і комбайнерів, категорично заборонено допускати до роботи механізаторів, які не пройшли перевірку і не отримали посвідчення на право керувати трактором [294, с. 73].

Ці заходи щодо підвищення кваліфікації механізаторів мали деякі позитивні результати. Покращився обробіток полів. Якщо впродовж 10 місяців 1932 р. виробіток на один трактор склав 1 601 год., то у 1933 р. за цей же час він зріс до 1 744 год [99, с. 13].

Оплата праці в колгоспах здійснювалася за трудовнями. Платили колгоспникам не за відпрацьований час, а за виконання встановленої норми за умови дотримання визначеної якості. Виконання норми ще не означало нарахування відповідної кількості трудовнів. Існувала ще і градація видів робіт. За постановою НКЗС СРСР від 28 лютого 1933 р. усі роботи в колгоспах поділили на 7 розрядів. До 1-ого розряду були віднесені робітники некваліфікованих робіт, їм нараховували за виконання роботи 0,5 трудовня. До 2-го розряду відносилися доярки, пташники, скотарі. Вони одержували 0,75 трудовня. З кожним розрядом оцінка у трудовнях зростала на 0,25. Ті, хто був віднесений до останнього 7-го розряду (голови колгоспів, машиністи складних машин, старші трактористи) за виконання норми отримували 2 трудовні [353].

Отже, сам по собі трудовень не був виміром навантаження працею. У 1937 р. один людино-день давав 1,28 трудовня [296, с. 61]; було вироблено відповідну норму — на одного працездатного 418 трудовнів, замість 280 в

1933 р. [296, с. 66]. Із загальної суми гуртового збору держава відібрала 47,2% зерна [294, с. 69]. На оплату робітників МТС пішло 17,6% хліба, на насіннєвий і резервний фонди – 15,6%, на фураж – 13,2%, до фонду допомоги – 2,3%, визначено до розподілу на трудодні – 23,5% [294, с. 181]. На ці 23,5% припадало тоді 34 088,4 ц хліба, а кількість усіх нарахованих трудоднів вимірювалася в 1 606 168. Отже, на оплату 1 трудодня призначали 2,1 кг хліба. Зауважимо, що в 15 784 колгоспів (57,6% від загальної кількості) цієї норми бракувало [352].

Отже, на один селянський двір припадало в середньому 880 кг хліба, на одну особу в день – 600 г, із яких ще треба було сплатити за помол, покрити відходи під час обмолоту, перевезення і виділити щось для власної худоби. 1938 року заборгованість колгоспів по хлібу становила 7 667 руб. Здебільшого це була заборгованість із видачею зерна [294, с. 116].

Упродовж 1933–1939 рр. Україна здала державі 353,7 млн ц – 45,6% гуртового збору хліба. Зазначимо, що решта республік СРСР із загальної суми гуртового збору (фактичного, а не біологічного) у 3 791 млн. ц здала державі 1 184 млн. – 31,3% [294, с. 174], тобто Україна здавала на 56% більше хліба, ніж решта республік Союзу, хоча й мала менше землезабезпечення на одиницю селянського населення. Тому в Україні видача зерна на трудодень була меншою, ніж загалом в СРСР, за винятком 1933 року, коли треба було підтримати виснажене населення і 1936 року, коли був неврожай у Сибіру і Середній Азії.

Навіть наведені показники свідчать, що селянство України опинилося у дуже складних умовах, особливо порівняно з іншими республіками СРСР. Денний раціон людини колгосп забезпечував у такій кількості: хліб і крупи – 600 г; олія – 3 г.; картопля – 170 г.; городинка – 2 г. [355, с. 190]. А офіційна оцінка ситуації була такою: “Характерною рисою оплати праці колгоспників в Україні в передвоєнні роки була висока натуральна оплата трудодня в розмірах, що значно перевищували споживчі потреби колгоспників і порівняно висока грошова оплата трудоднів” [294, с. 130].

1935 року було проведено бюджетне обслідування 37 колгоспів Київської, Дніпропетровської, Одеської областей. Це були спеціально відібрані найкращі господарства. Результати такі: одержані продукти з колгоспу порівняно з тим, що було витрачено на один колгоспний двір, склали: хліба – 80%, картоплі – 29%, городини – 17%; тобто селяни жили здебільшого завдяки підсобним господарствам, які перед Другою світовою війною було значно зменшено. Запас харчів на початок 1938 року на одне господарство порівняно з періодом непу в 1926 р. становив [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 419, арк. 8]:

Таблиця 2.10

	1926 (кг)	1938 (кг)
зернові та бобові	1769	331
картопля та городина	2432	979
масло та сало	33,3	...
яйця	34	...

Зауважимо, що 1933 року Й.Сталін заявив, що завдання колгоспів – задовільнити “громадські потреби”, а завдання присадибних господарств — “особисті потреби колгоспників” [117, с. 323], тобто присадибні господарства мали бути головним джерелом задоволення життєвих потреб селян, а працю в колгоспі визначали не як джерело здобуття життєвих засобів, а як обов’язок для забезпечення державних вимог.

Водночас із присадибних ділянок держава стягала грошовий і натуральний податки. Із засіву зернових та бобових культур встановили хлібоздачу на 5–10% вищу за колгоспну в районі, із засіву картоплі – обов’язкову здачу з розрахунку 11 ц/га. Окрім цього, із кожного двору незалежно від кількості худоби потрібно було віддати 25 кг м’яса, 110 л молока, 0,8 кг вовни тощо. Норми здачі встановлювали щороку, і щоразу їх збільшували. Стягуючи податки із присадибних ділянок, 1939 року Кремль отримав з українського села 37,5% м’яса, 34,5% молока і масла, 93,5% яєць [356]. Решту продукції давали нерентабельні колгоспи. Але, забираючи в селян за безцінь продукти сільського господарства, держава не хотіла за низькими цінами постачати їх місту, а отримувала величезні прибутки на різниці цін для розвитку промисловості, для утримання велетенського управлінського апарату, для оплати високих окладів та доплат партпарату.

Від 1935 року згідно із статутом сільськогосподарської артілі було визначено граничні розміри присадибних ділянок. Усі надлишки підлягали відчуженню. Було визначено обмежені розміри поголів’я худоби. Зазначимо, що особливо негативно ставилося до присадибних ділянок керівництво МТС і радгоспи.

Різниця між заготівельними і гуртовими цінами складала від 341% до 390%. Але й ці монополюно високі ціни були недосяжними. За рік радянська держава заробляла на різниці цін в Україні понад 11 млрд. руб. [117, с. 261].

Надзвичайно низька оплата праці селян у колгоспах хлібом жодною мірою не компенсувалася грошовою оплатою. Грошова частина доходів колгоспників була такою:

[225, ф. 1, оп. 2702, спр. 419, арк. 2073]

Таблиця 2.12

	1933	1934	1935	1936	1937	1938
грошовий дохід на один колгосп (в тис. руб.)	41,2	37,6	55,4	77,3	102,3	126,7
грошовий дохід на один двір (руб.)	307	307	297	413	580	748

грошовий дохід на одного працівника (руб.)	156	151	212	276	391	466
--	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Середню оплату трудодня можна простежити за такою таблицею: [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 401, арк. 4-6]

Таблиця 2.13

Роки	Серед. оплата трудодня	Колгоспники, які отримували гроші на 1 трудодень (%)			
		до 0,2 руб.	0,21-0,40	0,41-0,60	0,61-1
1935	0,52	10,4 %	32,5 %	23,5 %	17,4 %
1936	0,75	13,6 %	26,1 %	21,7 %	22,1 %
1937	0,93	9,5 %	21,2 %	20 %	24,6 %
1938	1,20	2,6 %	10,1 %	16,8 %	29,9 %

Навіть 1938 року в більшості колгоспів (59,4%) оплата трудодня була менша ніж 1 руб., а у 12,7% (3 500 господарств) вона не перевищувала 40 коп., або 5 коп. за дореволюційною вартістю грошей. Середній заробіток на одного працездатного за річну працю в колгоспі становив 232,8 руб. Сукупний (оплата грошми і хлібом) заробіток колгоспника складав на рік 740 руб., проти середнього заробітку робітника на промислових підприємствах 4054 руб. [117, с. 269]. Якщо порівняти річний заробіток колгоспника 30-х рр. із дореволюційним двомісячним заробітком наймита, (якого, ще й годував господар), то колгоспник за рік отримував двомісячний заробіток наймита. Але навіть цих мізерних сум, які були визначені до оплати, не сплачували. Зокрема 1939 року колгоспи заборгували колгоспникам 760 млн. руб. ще за 1938 р., до цієї суми додаймо ще 31 млн. руб. заборгованості за попередні роки. Отже, до кінця 1939 р. було отримано за трудодень по 72 коп. [117, с. 311]. Цих грошей, зароблених у колгоспі, ледве вистачало, а часто і не вистачало, для сплати грошових податків і обов'язкової передплати державної позики. 1939 року матеріальне становище селян був набагато нижчим, ніж до революції. Умовно чистий прибуток середнього селянського господарства України 1913 р. перевищував

прибутки колгоспної родини від її праці в колгоспі і на присадибній ділянці майже в 3 рази [117, с. 350].

Рівень культурного розвитку населення безпосередньо залежав від матеріального забезпечення селян. Жебрацький стан людей негативно позначається на розвиткові їхнього культурного рівня, вів до виродження, деградації. У роки панування радянської влади сільське населення постійно перебувало на такому рівні розвитку.

У 1937–1938 рр. середній прибуток у відсотках до прибутку 1913 р. склав тільки 34,6 [356]. У 30-х рр. ХХ ст. різко зменшився рівень забезпеченості сільського населення СРСР продуктивною худобою. На 100 осіб населення припадало (голів) [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 401, арк. 11]:

	1928 р.	1940 р.
Великої рогатої худоби	46,9	28
Свиней	17,3	14,1
Овець і кіз	97,5	47,1

Селяни виживали завдяки тому, що продавали продукти підсобних господарств за набагато вищими цінами, ніж у державній торгівлі, тому що продуктів не вистачало, і міське населення дещо компенсувало селянські кошти; укажімо, що й самі колгоспи підтримували своє існування продажем частини продуктів [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 401, арк. 11]. 1938 року було продано 0,2% зерна, 2% картоплі, 3,6% соняшника, а отримано 26,5% усіх грошових надходжень від продажу продуктів рослинництва. До того ж, продано 20% винограду, 42% садовини, за що одержано 5,6% від загальної вартості проданої продукції рослинництва [357, с. 231].

Наголосімо, що по УРСР, займаючи 3,9% засіяних площ, присадибні господарства давали 21,5% гуртового збору продуктів [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 411, арк. 31]. Натомість колгоспи, займаючи 85,6% засіяних площ, давали 62,9% продуктів, хоча колгоспник витрачав на присадибні ділянки тільки 19%

того часу, який відбирав у нього колгосп [350]. Отже, рентабельність присадибних ділянок була набагато вищою, ніж колгоспного поля.

Одною з основних причин плинності кадрів на селі була незадовільна оплата праці. Про це свідчать багато фактів. На початковому етапі діяльності МТС оплату праці механізаторів визначав принцип зрівнялівки: оплату праці здійснювали незалежно від її кількості та якості. Матеріальне забезпечення трактористів повністю залежало від колгоспів, а вони, будучи бідними, не виділяли механізаторів із загальної маси колгоспників і оплачували їхню працю на загальних підставах, тобто за трудовими днями [228, ф. 2, оп. 1, спр. 2, арк. 205]. Так працювати трактористам було не вигідно, тому вони масово звільнялися. 1929 року такі звільнення відбулися в багатьох округах УСРР, наприклад, у Білоцерківській окрузі звільнилося 29 осіб, у Вінницькій – 25, у Глухівській – 24, у Сумській – 29 тощо [225, ф. 1, оп. 164, спр. 2897, арк. 99].

Зерно, яке отримували МТС як натуральну оплату від колгоспів, потрібно було перш за все здавати державі. В МТС залишалося тільки 5%. Цей хліб виплачували трактористам за умови здачі зернопоставок державі. МТС, які не виконали плану, не виплачували трактористам зерна [228, ф. 2, оп. 1, спр. 14, арк. 20].

1931 року комісія НКЗС України, перевіривши зернорадгосп “Металіст” Укрзернотресту [228, ф. 2605, оп. 1, спр. 104, арк. 38], виявила, що під час весняної посівної кампанії сезонні робітники заробляли в день у середньому від 1,92 до 2,84 руб. Натомість за ці дні трактористи радгоспу заробили: механізатор-інструктор 140 руб. за місяць, а підлеглий йому старший тракторист – 175 руб., агроном-завідувач ділянки – 200 руб., а агроном-завідувач машинно-тракторної бригади – уже 250 руб. Про свій заробіток тракторист нічого не знав аж до дня зарплати. За економію мастила і пального жодної премії не виплачували, за перевитрату – не штрафували [228, ф. 2605, оп. 1, спр. 104, арк. 42-44].

1931 року пленум профспілки працівників МТС і наймитства відзначав у

своїй постанові, що у зв'язку із груповим бригадним обліком, а також поганою організацією праці та простоями значно зменшилися доходи трактористів порівняно з некваліфікованими колгоспниками [228, ф. 2, оп. 1, спр. 112, арк. 3]. За даними, які було подано в секцію організації праці та обліку Першої всесоюзної конференції трактористів-ударників, працю рульового-тракториста у 1930 р. в середньому оплачували на 21% нижче, ніж працю колгоспника. Зокрема в МТС Одеської області станом на 18 серпня 1932 року із зарплати 60 717 руб. трактористам було виплачено тільки 21 830 руб. У передовій Скадовській МТС колгоспники одержали в середньому по 40 кг хліба авансу, а трактористи — по 60 кг, натомість у Кіровській МТС трактористи отримали авансу на 10 кг менше, ніж колгоспники [358].

Відрядної оплати в МТС не використовували. Оплата трудодня тракториста складала в середньому 1 руб. 58 коп. За таких розцінок навіть якщо тракторист упродовж усього сезону щоденно виконував норми виробітку, він отримував в рік не більше ніж 300–375 трудоднів, що передбачало оплату 38–47 руб. в місяць, тобто удвічі менше, ніж, наприклад, ремонтник. Звичайно ж, це не задовольняло механізаторів.

Додаймо, що система зарплати не заохочувала підвищення кваліфікації механізатора. В МТС, згідно з поширеною до 1933 р. системою зрівнялівки, різниця в оплаті праці між висококваліфікованими та низькокваліфікованими робітниками була незначною (розрив між розрядами коливався від 15 до 25% в перших розрядах і різко зменшувався до 11–12 % у 5–7 розрядах) [228, ф. 2, оп. 1, спр. 10, арк. 2].

Для зацікавлення висококваліфікованих працівників МТС були змушені ігнорувати тарифну шкалу і вводити погодинну оплату праці. Робітник отримував завдання і міг витратити на його виконання необмежений час, адже кожну годину його праці оплачували. Звичайно, це негативно впливало на продуктивність праці. Норми виробітку були в кожній МТС різними [296, с. 200].

Водночас, у нарахуванні трудоднів спостерігалися значні зловживання. Наприклад, в Артемівському районі Донецької області 1933 року в колгоспах було нараховано зайвих 2 332 трудоднів, у Маріїнівському – 9 509, у Ровенському – 10 439 трудоднів і т.п. [228, ф. 2, оп. 1, спр. 835, арк. 25]. Це спричинило те, що продуктивність праці не зростала, а фонди зарплати були затрачені значні. Надмірні витрати фондів зарплати систематично викликали її заборгованість. Скажімо, в Одеській області заборгованість по зарплаті в МТС склала 1932 р. 134 тис. руб. Навіть 1937 року близько половини колгоспів не розраховувалися із своїми трактористами [228, ф. 348, оп. 1, спр. 16, арк. 80]. Щоб ліквідувати заборгованість, у багатьох МТС почали знижувати фонди оплати праці, а це викликало ще більше незадоволення механізаторів [355, с. 355].

Вихід із ситуації можна було знайти тільки у поєднанні двох основних принципів оплати праці, по-перше, диференційованого підходу до оплати праці, встановлення таких ставок, які б відповідали кількості та якості праці, затраченої під час виконання відповідної трудової операції, боротьби із системою зрівнялівки; по-друге, створення умов для постійного підвищення матеріального рівня життя всіх трудівників.

Перші спроби покращити оплату праці сільських механізаторів зробили двадцятип'ятитисячники. Вони почали вводити в колгоспах відрядну оплату праці. Для прикладу: 1929 року в колгоспі ім. 8 березня Розважівського району на Київщині, який очолив робітник – двадцятип'ятитисячник, було введено 5-розрядну тарифну шкалу [257, ф. 5, оп. 20, спр. 3665, арк. 30]. У Михайлівській артільі ім. Сільінтерну Київського району цієї області на пропозицію 25-тисячника ввели відрядну оплату праці, її бригадну організацію, шестирозрядну тарифну шкалу [257, ф. 5, оп. 20, спр. 3665, арк. 30].

Узагалі на Київщині навесні 1930 року відрядну оплату ввели у 32 колгоспах, що складало 14,2% від їхньої загальної кількості, а тарифну шкалу ви-

користували у 88 колгоспах (36,5% від їх загальної кількості) [257, ф. 5, оп. 20, спр. 3663, арк. 35]. Перехід на відрядні методи оплати праці навесні 1930 року висвітлено в таблиці.

Таблиця 2.14

Види колгоспів	Використання нових форм оплати праці, %	Не використані нові форми оплати праці, %
комуни	58,6	41,4
артілі	55,2	44,8

[359, с. 170]

1932 року було зроблено деякі спроби поліпшити матеріальне становище механізаторів, які працювали в полі. Перш за все із загальної маси трактористів виділили бригадирів тракторних бригад – старших рульових або старших трактористів. Виходить постанова НКЗС СРСР від 16 березня, відповідно до якої для старших трактористів як виняток встановили доплату із резервів МТС у розмірі 200-450 руб. за сільськогосподарський період [360, с. 5]. Окрім цього, старший тракторист отримував в МТС 50 руб. у місяць за участь у зимовому ремонті [360, с. 1].

Від 1932 року для трактористів встановили гарантований мінімум у розмірі 1 руб. 30 коп. за трудовень [361, с. 11]. Розцінки за виконання денної норми було збільшено з 1,5 до 2,25 трудовнів, передбачено й нарахування за нічну роботу (до 20%), за задовільний стан трактора тощо [361, с. 12].

Однак працю трактористів оплачували з бюджету щойно організованих, слабких колгоспів. Як наслідок – у більшості МТС трактористи нічого не отримували за посівні кампанії. Скарги на те, що колгоспи не мають грошей для зарплати трактористам, були звичними. Деякі колгоспи взагалі відмовилися оплачувати працю трактористів [362, с. 161].

Колгоспи не могли створювати для трактористів нормальних побутових умов і погано забезпечували їх продовольством та всім необхідним для праці

(особливо підчас польових робіт). 1929 року в Україні необхідно було організувати в полі 3 тис. польових кухонь, натомість організували всього 29, 1930 року – 86 тощо [340].

Обстеживши 1932 року 31 радгосп на предмет забезпечення соціально-побутових умов робітників, спеціальна комісія виявила, що з перевірених 19 327 осіб 1 386 не мали квартир, а у гуртожитках проживало 5 684 осіб. На 31 радгосп припадало тільки 7 лазень. Норми забезпечення продуктами на місяць були такі: 2 кг крупи, 2 кг м'яса чи риби, 1 кг цукру [228, ф. 2, оп. 1, спр. 956, арк. 27-29].

Як засвідчили матеріали обстеження комісії наркомату радгоспів, на 1 січня 1933 року забезпечення лазнями-пральнями радгоспів становило тільки 25,6% [228, ф. 2, оп. 1, спр. 692, арк. 48]. Стан санітарно-побутового обслуговування робітників визначили взагалі як недопустимий: у гуртожитках та їдальнях було брудно, холодно; бракувало медикаментів, аптечок [228, ф. 2, оп. 1, спр. 692, арк. 51].

На Першій Всесоюзній конференції трактористів-ударників у листопаді 1931 р. зазначалося, що в МТС трактористи увесь час були брудними, їм не давали мила і взагалі не створили жодних нормальних умов праці; навіть ніде було спати. Правління господарств заявили, що колгоспам не потрібні трактористи, які працюють не в них, а в МТС. “Якщо так буде продовжуватись і далі, – відзначали на конференції, – то ми будемо кожен рік готувати нових трактористів, а на трактор нікого буде посадити” [228, ф. 2, оп. 1, спр. 137, арк. 50].

Дещо змінилася ситуація у вересні 1933 року, коли НКЗС СРСР ухвалює збільшити на 50% відрядні розцінки на трудодні за всі роботи, які виконували трактористи, а також збільшити на 50% загальну кількість трудоднів кожного тракториста на тракторі з початку польових робіт. Зважаючи на ці розцінки, колгоспам запропонували видати додаткову натуральну і грошову оплату за всю кількість трудоднів, нарахованих кожному трактористові [360, с. 5].

У листопаді 1933 року РНК СРСР видає спеціальну постанову “Про ліквідацію заборгованості по заробітній платі трактористам і комбайнерам в МТС”, у якій пропонує в найкоротший термін ліквідувати всі борги і виплатити зароблені гроші механізаторам [363]. Під контролем політвідділів цю роботу було розпочато, а повністю завершено – у роки другої п’ятирічки.

Для впорядкування системи зарплати наприкінці 1933 р. – на початку 1934 р. в МТС провели тарифну реформу, за якою 9-розрядну тарифну шкалу замінили 7-розрядною, годинну ставку одного розряду було збільшено майже на 85% (із 19,5 коп. до 36 коп.), водночас було підвищено норми виробітку. Це мало позитивні результати. Якщо 1933 року зарплата працівників МТС становила 1 600 руб. за рік, приблизно 133 руб. у місяць, то 1934 року вона зросла до 1 804 руб. за рік, 153 руб. у місяць [228, ф. 2, оп. 1, спр. 116, арк. 43]. Деяку роботу провели для забезпечення продуктами харчування сільських спеціалістів у голодні 1932/1933 рр. Щоправда, першочергову увагу було звернено на керівні кадри МТС. 4 лютого 1933 року голова РНК України В. Чубар розіслав телеграми про посилене забезпечення їхніх сімей продуктами за нормою на день: 6 кг картоплі, 3 кг інших овочів, 0,2 кг м’яса, хліб, цукор, консерви. Хліба отримували: робітники 600 г, службовці – 300 г, інші – 200 г. Ударники отримували 800 г хліба [228, ф. 340, оп. 1, спр. 121, арк. 11].

У привілейованому становищі були в ті страшні роки працівники НКЗС УСРР. На початку 1933 р. для них створили закритий розподільник продуктів, до якого прикріпили 2 454 особи; щоденно їм видавали по 100 г м’яса, 100 г риби, 20 г масла, 20 г сала, 4 яйця, 1/2 л молока [228, ф. 340, оп. 1, спр. 805, арк. 1]. Для забезпечення апарату НКЗС продуктами харчування були призначені радгоспи “Масловка”, “Кабаньє”, “Новофастівський”. З радгоспу “Кабаньє” 17 серпня 1932 р. було відправлено 412 кг свіжої риби. Із колгоспів України сюди доставляли продукти сім господарств, які постачали в НКЗС 110 т. овочів [228, ф. 340, оп. 1, спр. 805, арк. 2-3].

У роки другої п'ятирічки тривала робота щодо наведення порядку в зарплаті механізаторів. Саме в цей час у колгоспах почали утворювати бригади, ланки, визначали обов'язки голови колгоспу, уточнювали колгоспне планування, норми виробітку, визначали обов'язки механізаторів. 1935 року з'явилася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), у якій було засуджено помилки погодинної оплати праці, незалежної від виконаної роботи. Встановлювався чіткий порядок оплати праці тільки за виконану роботу, без оплати простоїв, а також конкретні норми виробітку [228, ф. 2623, оп. 1, спр. 183, арк. 3–4].

Для механізаторів, як фактичних державних працівників, важливими були також заходи із поліпшення організації праці, яка здебільшого залежала від колгоспів. Працюючи на техніці МТС, механізатори підпорядковувалися керівництву колгоспів більше, ніж дирекції МТС. Без погодження із правлінням колгоспу дирекція МТС не могла навіть накласти на тракториста адміністративне стягнення. За трактористами зберігали право оскаржити це стягнення у правління колгоспу [363].

З ініціативи правління колгоспу механізаторів переводили з однієї ділянки на іншу, часто в сам розпал робіт. Про якусь персональну відповідальність механізатора за невиконане завдання, за стан техніки навіть не йшлося, адже на машині постійно змінювалися господарі. У середньому впродовж сезону польових робіт на кожному тракторі в деяких областях працювало по 9–17 осіб, а то й 31 особа [364]. У пошуках шляхів удосконалення організації праці, МТС намагалися зміцнити тракторну бригаду (загін) як постійну господарську одиницю із відповідним штатом і визначеною кількістю машин. На початку 1932 р. ЦКК і НК РСІ СРСР запропонували Тракторцентрові “поставити як одне із важливих завдань прикріплення тракторної бригади (старший тракторист — керівник бригади – і по два трактористи на кожний трактор) до конкретної групи колгоспів на весь період польових робіт” [361, с. 8].

Ця постанова поклала початок створенню тракторних бригад – як само-

стійної виробничої одиниці. 21 вересня 1933 р. вийшла постанова Ради праці та оборони, за якою створювалися постійні тракторні бригади, а трактористів закріплювали за технікою, що належала бригаді [350]. Тепер основні кадри механізаторів стали виділятися із загальної маси колгоспників в економічному та організаційному плані. Зі створенням тракторних бригад трактористи ставали не колгоспниками, а робітниками, які обробляють поля “свого колгоспу”, але працюють в МТС. Таким чином, трактористи відокремилися від виробничої організації колгоспів і були залучені в систему МТС. Змінилося також їхнє правове становище. Раніше тракториста скеровував на роботу в МТС колгосп, а тепер його призначали за наказом директора МТС. Він не міг залишити МТС без згоди дирекції. Було розроблено шкалу заохочувальних заходів і заходів покарання, що давало змогу керівництву МТС регулювати працю тракториста [296, с. 198].

Окрім матеріального заохочення, радянське керівництво більше уваги приділяло також моральним чинникам. У передвоєнні роки організовували соціалістичні змагання, проводили огляди готовності сільськогосподарського реманенту до проведення посівної та збиральної кампаній, вшановували “ударників”, створювали “дошки пошани”, “блискавки” тощо. Це мало відповідний ідеологічний вплив на стабілізацію кадрів масових професій і фахівців сільського господарства.

Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що ці заходи частково стабілізували ситуацію. Плинність кадрів механізаторів в роки другої п’ятирічки зменшилася. Якщо до 1933 р. з МТС щороку вибувала майже половина спеціалістів масових професій, то в наступний період (1934-1938 рр.) за рік вибувала приблизно четверта частина [228, ф. 2, оп. 1, спр. 875, арк. 43]. Як наслідок – Україна, порівняно з іншими, стала однією з найбільш забезпечених трактористами республікою СРСР (окрім Північного Кавказу). Зокрема в Харківській області вони склали 2,3 особи на трактор; у Вінницькій – 2,1 особи; Одеській –

2,2 особи тощо. У Росії та Білорусії ці показники – менше ніж 2 особи на трактор [228, ф. 2, оп. 1, спр. 876, арк. 64].

Розгляньмо таблицю, що демонструє показники середньорічного навантаження на трактор [228, ф. 2, оп. 1, спр. 976, арк. 54].

Таблиця 2.15

Ріст середньорічного навантаження на трактор

Виробіток на п'ятнадцятисильний трактор	1993 рік	1937 рік
Показники в га	336	470
Показники у відсотках	100	127

Проаналізувавши роботу з підготовки кадрів масових професій для сільського господарства, можемо констатувати, що вона повністю відбивала всю політичну та соціально-економічну ситуацію в Україні. Суцільна колективізація розпочалася з політичних причин і була цілком не підготовлена економічно. Колективні господарства не мали кадрового забезпечення. Щоб виправити ситуацію компартійні та радянські органи видавали чимало рішень, які створювали тільки видимість відомих штурмів, кампаній, авралів. Часу на ґрунтовну підготовку масових кадрів не було, а короткотермінові курси проблеми не вирішили. Формувався тип сільськогосподарського працівника, який обробляв землю, але не був зв'язаний з нею. Це мало важкі соціальні та екологічні наслідки.

Спроби змінити ситуацію в підготовці масових кадрів у роки другої п'ятирічки суттєвих змін не принесли. Рівень кваліфікації кадрів масових професій залишався низьким. Із цих причин безгосподарно використовували сільськогосподарську техніку. Наприкінці 30-х рр. низькокваліфіковані механізатори формували соціальне обличчя українського села. Зрозуміло, що суттєвого впливу на його розвиток, зокрема й культури, вони не мали.

Сталінський режим не довіряв старим фахівцям сільського господарства, які керувалися здоровим глуздом і не могли підтримати економічно необгрунтовані, часто авантюрні дії керівництва країни. Зробивши їх за допомогою терору і страху бездумними виконавцями волі верхів, компартійно-радянське керівництво взяло курс на підготовку фахівців сільського господарства з робітничо-селянського середовища. Підготовка кадрів здійснювалася у вузах, технікумах і на курсах. Відновили діяльність університети, розширилася мережа робітфаків. Вища школа формувалася із комуністів, комсомольців, членів профспілок, демобілізованих червоноармійців, які доводили свою лояльність режиму. Кількість сільськогосподарських вищих навчальних закладів і технікумів швидко зростала. Відповідно збільшувалася в них і кількість студентів.

Але водночас із успіхами процес формування нової генерації сільськогосподарських кадрів супроводжували й великі втрати. Загальний кваліфікаційний рівень працівників знизився. Була остаточно порушена інтелектуальна і моральна спадкоємність нової і старої інтелігенції. Адміністративно-командна система не була зацікавлена у формуванні творчої особистості. Вона потребувала бездумного виконавця, який не сумнівався в мудрості вождів, був глибоко переконаний, що створений у Союзі РСР соціально-економічний і політичний лад найкращий з усіх можливих. У такій обстановці серед кадрів сільського господарства поширювалася безпринципність, аморальність, фабрикування доносів, наклепницьких заяв тощо. Ті, хто прагнув зберегти свої політичні переконання і моральні принципи, підпадали під підозру, часто ставали жертвами репресій, утрачали свободу і навіть життя.

Розвиток села за принципом “залишкового” фінансування, спроба змінити його соціально-економічні відносини, зокрема й кадрові, за допомогою натиску, тоталітарної системи позитивних результатів не дала.

Система підготовки сільських фахівців вищої кваліфікації була зорієнтована здебільшого на виробництво, на шкоду гуманітарній освіті, призначеній за-

безпечувати духовні потреби людини. Основна маса цих кадрів – вузькі фахівці у певній галузі знань. Відбулися докорінні зміни в їхньому суспільно-політичному, морально-етичному обличчі. На формуванні фахівців позначився складний, повний протиріч шлях радянської країни, що поєднував будівництво і руйнацію, проголошення культурної революції і знищення культурної спадщини та її носіїв – інтелігенції, декларування демократичних принципів і цілковиту відсутність правової захищеності будівників нового суспільства.

Одним із найважливіших чинників, які визначали соціальне обличчя кадрів, була зміна джерел їх поповнення. Проголошення класового принципу формування кадрів і неухильне його дотримання забезпечили переважні права під час вступу на навчання до всіх закладів вихідців із робітників і селян. Отже, саме представникам цих класів відкривався шлях до інтелектуальної праці. До ВНЗ приймали не дуже грамотну, із низьким культурним рівнем, але честолюбну молодь, упевнену у своїй класовій перевазі, у своєму праві заперечувати і відкидати в культурній спадщині минулого все, що не відповідало їхньому уявленню про класові пріоритети. Це багато в чому визначило характер спеціалістів. 1939 року 80% сільських фахівців України становила молодь, яка здобула освіту в роки перших п'ятирічок. Наголосімо, ще 1929 року у складі інтелігенції дореволюційні спеціалісти становили від 35 до 40%, навіть 70% [225, ф. 1, оп. 164, спр. 7486, арк. 89-93].

Вихідці з робітничого класу та селянства, нові кадри були носіями традицій, морально-етичних і соціально-психологічних рис цих класів. Вихідці із селян спиралися на тверді морально-етичні підвалини, відшліфовані Церквою упродовж десяти віків християнства. Але вони привнесли й елементи рабської психології, страх, покірність, притаманні найбільш пригніченому класові суспільства. Процес переходу зі свого, віками виробленого морально-етичного середовища, в нове соціальне і культурне оточення був надзвичайно складним, тому що людина повинна була визнавати те, що за нього робили інші. Сформувався

прошарок нової сільської інтелігенції, переважно це не були інтелігенти в традиційному розумінні, а вузькі фахівці, які отримали статус “радянської інтелігенції”. Разом із дипломом про вищу освіту молодий спеціаліст набував рис, притаманних справжнім інтелігентам. Для цього потрібно було і відповідне оточення, і тривалий час, і якісь природні риси.

Визначальною особливістю нової інтелігенції були її ідейні переконання. Невід’ємною і чи не найголовнішою рисою молодого професіонала мала бути безмежна віра в соціалізм та комуністичне майбутнє. З об’єктивних причин більшість із них щиро вірили в ідеали соціалізму, намагалися їм наслідувати у своєму житті. Це зрозуміло, якщо взяти до уваги, що партійні директиви і постанови завжди формувалися в демократичному дусі, у них ішлося про увагу до людей, про необхідність дотримання гуманних принципів. Водночас доводилося, що “вороги соціалізму” прагнуть всіляко перешкодити будівництву найпередовішого суспільства. Не знаючи справжнього стану справ і мотивів Сталіна і його сподвижників, молоде покоління фахівців не могло зрозуміти в ті роки розриву між словом і ділом вождів. Нове покоління інтелігенції щиро прагнуло втілити гасла в життя, хоча самі вожді ажніяк не вважали їх обов’язковими для себе.

Процес формування нових фахівців передбачав й морально-етичну сторону. Носіями прогресивних морально-етичних норм в дореволюційний час були високоосвічені представники старої інтелігенції. У їхньому середовищі існував кодекс честі — своєрідний щит від морального падіння. Вони, звичайно, цінували свою репутацію. Від того, хто не дотримувався морально-етичних норм поведінки, відверталися. Мірою інтелігентності були не тільки їхні переконання та мораль, а й учинки. Із знищенням старих фахівців поступово забували такі поняття, як порядність, честь, гідність, милосердя та ін. Викорінивши разом з носіями сторічні моральні норми, партійні ідеологи упроваджували нову мораль, хоча й не завжди це робили відверто.

Від нових радянських фахівців вимагали неухильного дотримання класових принципів, відмову від загальнолюдських цінностей, беззастережного слідування ідеологічним догмам, готовності без роздумів виконати будь-який наказ вищого керівництва. Деформували й перекручували саме поняття інтелігенції, відкидали основне, що складало її суть, – вільну думку, незалежність поглядів, прилучення до загальнолюдської культури. У середовищі спеціалістів сільського господарства, як і в усьому суспільстві, культивували доноси, наклепи, масову брехню, загальну підозріливість. Громадянська позиція, критичне, раціональне мислення щодо суспільно-політичної обстановки у країні гарантували фізичне знищення. Тому серед фахівців села панував страх перед владою, приниженість, пасивність і апатія. Відомий учений і патріот академік І.П.Павлов писав 1934 року голові радянського уряду: “Чи думаєте Ви достатньо про те, що багаторічний терор і безмежне свавілля влади перетворюють нашу і без того досить азіатську натуру в ганебно рабську? Я бачив і бачу постійно багато надзвичайних прикладів цього. А чи багато можна зробити з рабами? Піраміди – так, але не загальне істинне людське щастя!” [365].

Українська сільська інтелігенція вповні зазнала нищівної сили сталінської каральної системи. Окрім загальних звинувачень, для українських фахівців важкі наслідки мали безпідставні звинувачення в українському буржуазному націоналізмі. Це призвело до відмови від рідної мови, до забуття багатьох народних звичаїв, традицій, надбань національної культури.

Як бачимо, формування сільських кадрів в Україні супроводжували втрата багатьох морально-етичних норм і традицій, відмова від загальнолюдських цінностей, заміна їх ідеологічними догмами. Проте навіть у найважчі часи в їхньому середовищі, хоча і приховано, жевріли моральні принципи, а духовний зв'язок із народом, у якому ще зберігалася загальнолюдська мораль, був благодатним ґрунтом для відродження справжньої моральності і духовності спеціалістів села.

Результатом підготовки фахівців для сільського господарства стала поява в селі різних промислових, не відомих досі селу професій: механізатор, будівельник, бухгалтер тощо. Вони набували дедалі більшого значення в сільгоспвиробництві. Поступово особливого соціального статусу в селі набували механізатори.

Значно зросла кількість службовців у колгоспах (бухгалтери, рахівники, ІТР, керівники різних рангів). Вони склали значну частину колгоспного селянства. Тенденція до їх збільшення увесь час зростала. За соціальним становищем вони — колгоспники, за характером праці — сільська інтелігенція.

На наш погляд, все це позитивні явища. Але доводиться констатувати, що на сучасному етапі чітко видно й негативні моменти. З одного боку, у колгоспній системі з'явилися напівробітники, напівселяни, відірвані від землі; з іншого — зростала кількість сільської бюрократії, яка не мала жодного стосунку до сільгоспвиробництва. Воно без неї може незалежно існувати. Але тоталітарна система ґрунтувалася на наказовій адміністративній системі. Цій системі вкрай потрібна була велика армія постійних наглядачів над колгоспниками.

Зламавши директивну систему, можемо легко позбутися всіх цих наглядачів із дипломами, які відбирають в села величезну масу грошей (їхні оклади набагато вищі, ніж у звичайного працівника землі). Розв'язати проблему можна, повернувши селянинові землю назавжди; сприяти розвитку сільської культури; потрібно повернути селу всі борги. Тільки висококваліфіковані кадри, самостійні у своїх діях, без команди зверху, через покоління своїх нащадків спроможні вивести українське село на достатньо заможний рівень розвитку.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОСВІТИ

Побудова незалежної України неможлива без відродження й розбудови національної школи, яка повинна примножити культурно-історичні надбання українського народу. Про важливість національної школи для розвитку і збереження держави говорили відомі діячі минулого, за її становлення боролися видатні сини і дочки нашого народу. Зокрема М.Грушевський писав: “Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербком чужих народів і ніколи не виб’ється на самостійну дорогу існування” [366, с. 13]. Становлення національного шкільництва має відбуватися на підставі вивчення історичного досвіду. Актуальне завдання сучасної історичної науки – вивчити, і проаналізувати державну політику щодо шкільництва в минулому, зокрема в 1929–1939 рр., виявити ті провідні ідеї, на яких воно ґрунтувалося, і розробити практичні рекомендації, як уникнути помилок, перекручень, навіть злочинів у цій галузі. Дисертант вважає, що 30-ті рр. ХХ ст. – повчальний період у житті українського народу, зокрема в розвитку школи і освіти. Це вимагає глибокого вивчення стану освіти сільських жителів України, розвитку школи в 1929–1939-х рр., як необхідної передумови комплексного аналізу соціальної, політичної і культурної етноструктури нашої держави.

Культурне життя в радянській Україні суперечливе, досягнення історичного значення захилялися у хвилях політичного терору проти культури та її творців. Незважаючи на жорсткий утиск тоталітарно-бюрократичної системи, в освіті та культурному житті республіки ще деякий час тривали позитивні процеси, започатковані у попередньому десятилітті.

Культурний розвиток українського народу тривав, цьому є об'єктивні пояснення. По-перше, він був обумовлений реальними здобутками в ліквідації неписьменності, що сприяло формуванню активного суб'єкта культури. По-друге, офіційна концепція соціально-економічного розвитку була зорієнтована на швидке зростання загальноосвітнього рівня населення, на підготовку нової генерації радянської інтелігенції, зокрема сільського вчительства, отже, на розширення мережі шкіл, вищих навчальних закладів, культосвітніх закладів.

Особливе місце в цьому процесі посідала робота, спрямована на ліквідацію неписьменності.

3.1. Ліквідація неписьменності

Неписьменність – одна з найсерйозніших перешкод на шляху до перетворень у кожній країні. До революції Росія за культурним рівнем посідала одне з останніх місць у Європі. За переписом 1897 р., відсоток письменних чоловіків (віком від 9 років) становив 35,8%, а жінок – 12,4%. У кошторисі міністерства народної освіти не було навіть статті на фінансування освітніх закладів для дорослих [156, с. 9]. Наприкінці ХІХ ст. відомий на той час чиновник міністерства П.Леонт'єв говорив: “Щоб припинити швидке танення Росії, потрібні ретроградні реформи. І особливо потрібно всіма силами боротися проти народної освіти. Якщо Росія ще чинила опір скільки-небудь успішно духу часу, то цим ми зобов'язані до деякої міри неписьменності російського народу.... У наш час заснування монастиря корисніше ніж створення двох університетів і цілої сотні реальних училищ” [367, с. 8].

Російське самодержавство грабувало Україну як економічно, так і духовно. У доповідній записці міністерства народної освіти про українську школу за 1916 р. вказано: “за рівнем грамотності українські губернії стоять значно нижче, ніж губернії центрального району. У деяких випадках вони наближаються

до темного нерозвиненого населення іноземних країн” [156, с. 10–11]. Перед революцією 72,1% населення України було неписьменним, а на селі — 84,5% [251, с. 421].

Під час визвольних змагань у розвитку освіти розпочалися значні перетворення. Навчання у школах було переведено на рідну мову. Зростала кількість шкіл і учителів. Налагоджувалася система підготовки кваліфікованих педагогів тощо. Однак процес цей тривав недовго. Після захоплення влади більшовики зробили наголос на лікнепі.

У радянській Україні робота з ліквідації неписьменності розгорнулася з 1921 р. У травні цього року IV Всеукраїнський з'їзд рад розробив програму в галузі освіти. РНК УСРР на виконання рішень з'їзду ухвалив постанову про ліквідацію неписьменності. У ній йшлося про те, що грамота народу необхідна для “активної і свідомої участі в політичному житті країни, в управлінні державою”, що навчання для населення віком від 8 до 50 років є обов'язковим [368, с. 193].

Від 1923 р. координаційні функції в лікнепі перейшли до товариства “Геть неписьменність!”. На чолі його було поставлено голову ВУЦВК Г.Петровського. Активістів роботи з лікнепу називали культармійцями. На кампанію лікнепу відводилося не більше чотирьох років. Це передбачало вкрай напружені темпи ліквідації неписьменності й майбутнє адміністрування, приписки, бажання обігнати своїх суперників по змаганням. Визначене завдання не було виконане. Найскладнішою ситуація виявилася на селі.

1927 року справа лікнепу почала сповільнюватися. Припинили діяльність 8 тис. лікпунктів. Ті, що діяли, охоплювали тільки 5,8% загальної кількості неписьменних [369, с. 4]. Якщо в 1925/1926 р. у республіці працювало 16 284 лікпунктів, то на 1 грудня 1928 р. їх нараховували тільки 7 384. Відповідно скоротилася в селах республіки кількість культармійців – з 442 294 осіб у 1925-1926 н.р. до 180 тис. у 1928 р. Різко зменшилася мережа шкіл для малописьменних.

У 1926-1927 н.р. в республіці діяло тільки 10 085 шкіл, проти 12 000 у 1925-1926 н.р. [370, с. 26]. 1928 року із 55 тис. населених пунктів радянської України тільки у 200 було цілком ліквідовано неписьменність. Зменшилося асигнування на лікнепроботу. 1928 року з місцевого бюджету на цю важливу діяльність виділяли всього 61 тис. руб. проти 115 тис. руб. у 1925/1926 р. [371]. Термін навчання неписьменних було скорочено із 360 год. в рік до 192 год., забезпеченість підручниками становила 20–40%. Як наслідок – із тих, хто закінчив школи лікнепу, добре читали 32,5%, по складах читали тільки 34,1% [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2696, арк. 66].

1928 року серед сільського населення України не вмiли читати і писати близько половини чоловіків і 3/4 жінок [372, с. 24].

У рішенні ЦК КП(б)У від 15 травня 1928 року відзначалося, що “за останній період намічається значне зменшення уваги з боку партійних і радянських органів до справи ліквідації неписьменності” [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2696, арк. 66]. ЦК вирішив посилити роботу з лікнепу і щорічно ліквідовувати неписьменність не менше ніж 2 млн. осіб. Для практичного керівництва цією роботою було утворено комісію [225, ф. 1, оп. 2696, спр. 2696, арк. 67]. Агітпропвідділ ЦК КП(б)У у розісланій усім обкомам партії директиві був категоричний, відзначаючи, що за останні роки справа лікнепу в Україні катастрофічно падає і треба вжити найрішучіших заходів для виправлення ситуації [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2717, арк. 7]. У зв’язку із ухваленням плану першої п’ятирічки в республіці було розроблено державний п’ятирічний план лікнепу. Упродовж чотирьох років необхідно було охопити навчанням 6,5 млн. осіб, зокрема майже 5,5 млн. неписьменних і понад 1 млн. малописьменних. У першій п’ятирічці планували завершити роботу з лікнепу серед дорослого населення України. У зв’язку з цим необхідно було зміцнити матеріальну базу лікнепу, збільшити кількість культармійців. За підрахунками наркомосу УСРР, навчання одного неписьменного обходилося державі 6 руб. 50 коп., а малописьменного —

8 руб. [373, с. 34], тобто для лікнепу в республіці потрібно було майже 44 млн. руб. Таких коштів держава не виділяла. 1928 року 93% пунктів лікнепу існували на кошти місцевих бюджетів, а решту утримували громадські організації і профспілки. Щоб отримати кошти на лікнеп, з січня 1928 р. було введено самооподаткування на культурні потреби в сумі 30 млн. руб. [373, с. 58].

Як проходило це “самооподаткування”, свідчать архівні документи. Закон про самооподаткування РНК і ВУЦВК УСРР ухвалили 2 січня 1928 року. Наступного дня новий закон розіслали окрфінвідділам для виконання без додаткових роз’яснень. Телеграму РНК УСРР на місця відправили 12 січня. У ній наказувалося до 1 лютого зібрати 70% самооподаткування, а решту 30% – до 15 лютого; якщо селянин не сплачував у вказаний термін самооподаткування, то відповідну суму необхідно було стягнути в адміністративному порядку, аж до арешту, конфіскації майна і його прилюдного продажу [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2696, арк. 507].

На місцях, користуючись цим рішенням, розпочався новий грабунок сільського населення; наприклад, у Карло-Лібкнехтському районі на Одещині було введено потрійне самооподаткування: якщо господарство, обкладене податком на 500 руб., не вивезло хліба на цю суму, його додатково обкладали ще на 500 руб. Якщо і далі хліб не вивозили, тоді ще на 200 руб., опісля чого застосовувалися арешт і конфіскацію майна [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2756, арк. 49].

Харківський окружний комітет КП(б)У в секретній телеграмі, розісланій на місця 6 січня, указував, що розмір самооподаткування не повинен перевищувати 35% сільгосподатку, але в заможних селах цей показник не обмежувався. Щоб швидко провести роботу, вимагалось “терміново мобілізувати весь сільський актив, комсомол, комуністів, членів КНС” [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2756, арк. 257].

Новий наступ на село викликав різкий протест українських селян. Із сіл масово пішли листи в партійні і радянські органи. В листі з Кам’янець-

Подільської округи за січень 1928 р. говорилося: “На ділі самообкладання виявилось просто обкраданням, уряд, значить, обдурював, коли говорив про єдиний сільгосподаток” [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2772, арк. 15, 59].

В інших документах тієї доби натрапляємо на таке твердження: “Радянська влада так затиснула ярмо на шиї селянина, що дихнути не можна. Навіщо ви малюєте серп і молот, малювали б два молоти, які луплять нас з обох боків” [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2756, арк. 79]. Документальних свідчень з такими оцінками ситуації збереглося дуже багато.

Селяни розпочали активний опір. Зокрема, в Чемеровецькому районі з 16 сіл від самооподаткування цілком відмовилося 11, а решта 5 здали його лиш частково [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2756, арк. 87]. В інформації окрпарткому підкреслювалося, що виступи підтримують сільські комуністи і комсомольці. Було зроблено висновок, що самооподаткування в розмірі 25–30% від податку є нереальним і не може бути виконане, воно дає різко негативний політичний ефект. Селяни розцінюють усі заходи уряду 1928 р. як повернення до часів воєнного комунізму [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2772, арк. 6-10].

Ці події змусили уряд УСРР відступити. 6 березня 1928 р. було розіслано в усі округки директиву, яка дозволяла використовувати кошти від самооподаткування перш за все на розвиток соціально-культурних потреб сіл України. Наголошувалося також на неприпустимості насильства [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2772, арк. 13].

2 жовтня 1928 р. питання про самооподаткування спеціально розглянув РНК УСРР й ухвалив забезпечити повну добровільність у проведенні самооподаткування. Обсяг його загальної суми не повинен перевищувати 25% єдиного сільськогосподарського податку. Збільшення суми категорично заборонялося [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2776, арк. 75].

У 1929 р. у самооподаткуванні брало участь 9 тис. сільрад України (80% від їх загальної кількості). Було зібрано 16 млн. руб. [374]. Ті, хто активно ви-

ступав проти самооподаткування, були переважно репресовані. Так було заарештовано жителя села Михайлівка М.Куриневича (Покровський район на Запоріжжі). Його протести проти самообкладання на суді кваліфікували як виступ проти радянської влади. Сам заарештований цілком відкидав ці звинувачення, заявивши, що він не проти радянської влади, а проти тих злочинів, які вона здійснює на селі. Узагалі в районі було заарештовано 89 селян [374].

Самооподаткування продовжувалося й у наступні роки. Наприклад, 1934 року господарства колгоспників, які не мали неусуспільненого прибутку, сплачували 5 руб.; господарства, які мали присадибну ділянку, – 20 руб.; одноосібники, звільнені від податку, – 15–20 руб.; одноосібники із сільгосподатком – не більше ніж 100% складу цього податку [375]. Отже, розмір самооподаткування був значним і поряд з іншими поборами становив вагому частину бюджету сільських жителів.

У сільські та районні бюджети направляли 75% самооподаткування, решту витрачали на культурні, господарські заходи. У розпорядженні сільрад залишалося 25% [236]. У 1929/1930 р. на лікнеп було виділено 17 млн. руб., із яких значну частину зібрало саме населення [377, с. 169]. Отже, як бачимо, на початку першої п'ятирічки лікнеп оплачували здебільшого самі селяни. Це негативно вплинуло на сам процес ліквідації неписьменності. Роль держави у фінансуванні відчувалася мало.

17 травня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про роботу з ліквідації неписьменності”, у якій вимагав від партійних та радянських органів вести роботу з лікнепу” за єдиним планом, широко залучати до лікнепу членів партії, комсомольців, студентів, учнів старших класів шкіл, сільську інтелігенцію, всіх письменних, щоб домогтися корінного повороту в справі лікнепу”. У документі було поставлено завдання: “ліквідувати неписьменність індустріальних робітників – у річний, робітників радгоспів і членів колгоспів – у дворічний термін” [374, с. 26].

Із виходом постанови розпочався наступний, уже другий етап “культурного походу з ліквідації неписьменності” (перший етап культпоходу почався 1 січня 1928 р. на основі рішень VIII з’їзду ВЛКСМ) [14, с. 84]. Мета культпоходу – боротьба з неписьменністю і малописьменністю, з пережитками минулого. Культпохід поставив завдання ліквідувати в першій п’ятирічці неписьменність дорослого сільського населення віком до 40 років (у місті – до 50 років). Характерна особливість цього руху була та, що, по суті, уперше в боротьбі за грамотність спробували об’єднатися не тільки всі громадські організації, а й багато громадян, які навчалися грамоти добровільно.

Однак культпохід мав серйозні недоліки, пов’язані із самим змістом постанови ЦК ВКП(б). Цей партійний документ був приречений на невиконання, бо орієнтував роботу з лікнепу на “штурм”. Це породжувало формалізм, а тому письменність народу залишалась низькою. “Було багато шуму, мало толку, – відзначала Н.Крупська, – поспішність заважала перевірки знань, погано був організований контроль, дуже слабкою була підготовка культармійців. Досягнуті результати не закріплювалися. До кінця 1930-х рр. громадська самодіяльність все більше замінялась адмініструванням. Культпохід допоміг навчити мільйони грамоти, але грамотність була дана в дуже елементарній формі, яка ні в якому випадку не задовольняла маси” [19, с. 23].

Саме в цей період у Радянському Союзі активізувалося формування тоталітарного ладу. В Україні вся робота з лікнепу потрапила під потужний ідеологічний прес. 1929 року у школах і в пунктах лікнепу замість бесід на політичні теми і колективного читання газет почали запроваджувати обов’язкові політгодини. У загальному навчальному курсі політзаняття займали приблизно 30% навчальних годин.

Під впливом офіційної пропаганди у свідомості мільйонів малоосвічених людей закарбовувалися в пам’яті сфальшована історія, апологетивні оцінки діяльності компартійно-радянського керівництва, утверджувався культ Сталіна.

Отже, лікнеп – за своєю суттю благородна робота, спрямована на просвіту народу, насправді зміцнював командно-адміністративну систему. Skorиставшись з того, що сільські жителі самотужки не могли визначитися у складних аспектах політичного життя, остання цілеспрямовано насаджувала потрібні їй погляди [378, с. 326].

Про це свідчить, наприклад, діяльність керівництва УСРР. 3 липня 1929 р. ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову “Про заходи з ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР”. У республіці створювалися фонди для навчання неписьменних [15, с. 61]. Сільські жителі, які мали чотирирічну освіту, зобов’язувалися щороку навчати по одному неписьменному аж до цілковитої ліквідації неписьменності в республіці. Усе населення віком від 14 років мало стати письменним упродовж трьох років; особи, які не взяли участі в лікнепі, зобов’язувалися надати матеріальну допомогу, щорічно відраховуючи 5% свого місячного заробітку [379, с. 461]. Терміни були стиснуті, розпочалась гонитва за результатами і цифровими показниками.

У жовтні 1929 р. відбувся Всеукраїнський з’їзд товариства “Геть неписьменність”, який прийняв виклик РРФСР на “соцзмагання з лікнепу” [380, с. 211]. Коштами цього товариства утримували 2 365 пунктів лікнепу, де навчалася майже 100 тис. осіб [381, с. 439]. Щорічно товариство навчало грамоти 200–300 тис. неписьменних [225, ф. 1, оп. 221, спр. 786, арк. 95]. Учасники з’їзду підкреслювали, що Товариство не виконало покладених на нього завдань. Скажімо, 1930 року його правління не мало даних про кількість своїх осередків у колгоспах і радгоспах. За документами, міські осередки Товариства нічого не зробили для того, щоб організувати допомогу сільським. Охопити стовідсотковим навчанням сільську бідноту й наймитів також не вдалося [382].

До змагання з лікнепу залучили й наркомос УСРР, Всеукраїнську раду профспілок, ЛКСМУ, Вукоопспілку, Спілку сільськогосподарських робітників та інші організації. Змагання проводилося між округами, містами, районами і

населеними пунктами [25, с. 44]. Товариство “Геть неписьменність” і Центральне бюро пролетарського студентства УСРР оголосили Всеукраїнське змагання вузів і профшкіл в організації лікнепу. Гонитва за показниками призвела до приписок, перекручення звітності, фальсифікування статистики лікнепу, яка абсолютно не брала до уваги прояви відновлення неписьменності або малописьменності.

Перший п’ятирічний план передбачав у 1928/1929 р. ліквідувати неписьменність 800 тис. осіб, у 1929/1930 р. – 1 млн., у 1930/1931 р. – 2 млн., у 1931/1932 р. – решту неписьменних. Водночас цей план передбачав охопити навчанням 1 600 тис. малописьменних [383]. Уряд УСРР визнав, що такі темпи лікнепу є надто повільні й вирішено було провести ліквідацію неписьменності всього за три роки, доводячи щорічну кількість учнів до 2 млн. осіб [71, с. 25]. Рішення уряду підтримали X з’їзд КП(б)У і II Всеукраїнська партконференція. Перед комсомолом було поставлено завдання навчити грамоти 300 тис. осіб, перед профспілками – 300 тис. осіб, кооперацією – 265 тис. осіб, товариством “Геть неписьменність” – 450 тис. осіб [225, ф. 1, оп. 221, спр. 789, арк. 13].

XI з’їзд рад УСРР постановою від 15 травня 1929 р. “Про стан та перспективи культурного будівництва” схвалив план уряду і доручив РНК республіки вжити всіх заходів для його здійснення [381, с. 439].

ЦК КП(б)У вивчив 1929 року стан лікнепроботи у 20 округах республіки. Це – майже половина їх загальної кількості. Висновок було зроблено один: план лікнепу буде провалено. До 1 жовтня 1929 р. з 20 округ реєстрацію неписьменних було проведено тільки в Сумській, Дніпропетровській та Роменській округах. Не було визначено, яку кількість неписьменних треба навчати. Тільки Херсонська округа запланувала охопити навчанням 14 064 колгоспників. Керівництво лікнепом в Запорізькій, Чернігівській, Волинській, Кременчуцькій, Кам’янець-Подільській, Миколаївській округах зовсім не проводили. Не було укладено угоди між різними організаціями та інститутами народної освіти про

проведення лікнепу [225, ф. 1, оп. 1084, спр. 102, арк. 188]. Лікнеппрацівників ніхто не контролював. У деяких округах провели міжрайонні п'яти–семиденні семінари працівників, але як вони практично діяли на місцях, було невідомо. Узагалі спроби проводити лікнеп силами сільських учителів безкоштовно у формі соцзмагання виявилися безрезультатними. Без оплати вчителі працювати не бажали [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2917, арк. 65-68]. Безконтрольність спричинила те, що, наприклад, в Алчевському районі на Луганщині не навчався жодний неписьменний. У Волинській окрузі за планом на 1929/1930 р. мали навчатися 69 600 осіб, а насправді навчалось тільки 9 080, у Миколаївській окрузі замість 35 900 навчалось 2 070 осіб, у Бердичівській, відповідно, 551 і 11 300 осіб тощо. У Полтавській окрузі з перевірених 20 сіл жодне не мало лікпункту. Усього в Україні в перевірених 20 округах із запланованих 740 983 неписьменних навчанням охопили 199 930 осіб [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2917, арк. 68-72].

Подібною була ситуація в інших регіонах республіки. Навчання 1929 року розпочалося із запізненням. Затяглася реєстрація неписьменних, із затримкою надійшли підручники. Маріупольський РВК на Запоріжжі довго не викупував підручники із залізничної станції [384]. У деяких районах Луганщини через погану організацію роботи не використовували 4 тис. підручників. Новоукраїнський РВК зберігав підручники в підвалі, де вони зігнили, а в Шепетівській окрузі бракувало 10 тисяч букварів [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2917, арк. 51].

Не ліпшою була ситуація також із зошитами. За планом НКО республіки, на місця мали відправити 19 млн. зошитів, першу партію (7 млн.) було надіслано вчасно, однак решту так і не було відправлено. Ті зошити, що потрапляли на місця, дуже часто “розбазарювались” або ставали предметом спекуляції. Наприклад, Овруцьке споживче товариство на Коростенщині отримало для лікнепу 11 тисяч зошитів, з них на лікпункти було видано 8 тисяч, а решту було продано на чорному ринку. Березнянська райспоживспілка на Чернігівщині всі зошити, отримані для лікнепу, приховала, а потім продала [385].

Серйозні недоліки були допущені у фінансуванні лікнепу. На 20 тис. руб., виділених на лікнеп у Полтавській окрузі, у м. Полтаві було збудовано цирк [246]. З Одеської, Полтавської, Волинської, Київської округ тільки Одеська виділила потрібні кошти на лікнеп, а в Київській окрузі замість 400 тисяч було виділено лише 160 тис. руб. Особливо бракувало коштів у Полтавській окрузі, де бурякова кооперація виділила на лікнеп тільки 3% потрібної суми, Плодоспілка не дала нічого [386].

Кооперативні організації майже не займалися лікнепом. Наприклад, у Тульчинській окрузі жодна кооперативна організація, крім кустарспілки, не уклала договорів із наросвітою про проведення лікнепроботи серед своїх пайовиків. На Київщині кооперація взагалі не виконала своїх зобов'язань. Такі ж недоліки були й у роботі профспілок. На Миколаївщині профспілки не знали, що вони повинні робити в кампанії з лікнепу. В Укрколгоспі не було навіть інформації про кількість неписьменних в колгоспах. Окрколгоспспілки не цікавилися лікнепом серед членів колгоспів [256].

У зв'язку з цим у республіці через відповідні пункти можна було ліквідувати неписьменність тільки у третини всіх неграмотних, решту – дві третини – через індивідуальне навчання [225, ф. 1, оп. 1-10, спр. 567, арк. 78]. Однак обліку їх ніхто не вів, про рівень письменності нічого не знали. Негативні політичні наслідки мало рішення РНК УСРР від 19 грудня 1929 р., яке зобов'язувало осіб, позбавлених виборчих прав, сплачувати грошовий податок на лікнеп [279]. Особи цієї категорії (письменні) віком від 18 до 50 років, які платили прибутковий податок, мали платити до фонду лікнепу від 0,4 до 4 % оподаткованого прибутку. Платники сільгосподатку вносили до цього фонду 15% від податку [279]. Ті, які не сплачували податок через те, що їхня прибутковість не перевищувала неоподаткованого мінімуму, сплачували на лікнеп 2-5 руб. щорічно, залежно від поясів місцевості [387]. Це рішення в сукупності з іншими, спрямованими проти сільських господарів, було причиною того, що

вони саботували лікнеп, часом, нападали на тих, хто проводив лікнепроботу, навіть влаштовували терористичні акти проти них. Тільки в Конотопській окрузі на кінець 1929 року було 15 випадків нападів на лікпункти. У селі Іванівка Охтирського району на Харківщині пострілом у вікно убито вчителя І.Задорожного, у селі Мальованка Шепетівської округи – активного діяча лікнепу М.Семкевича, у селі Малятини Апостольського району Шепетівської округи – вчителя В.Ковальчука. Загалом же 1930 року в 11 округах республіки зареєстрували 43 випадки розправ над учителями [376, с. 145].

Доходило до того, що страждали люди, які не мали ніякого стосунку до тих негативних економічних і політичних процесів, що відбувалися на зламі 1920–1930 рр. в українських селах. Це згубно впливало на роботу вчителів, спричиняло їхню пасивність. Часто вчителі залишали роботу й утікали в міста, адже сільські педагоги були зовсім беззахисні перед тогочасним беззаконням. Щоби взяти під захист культармійців, у серпні 1929 року Наркомат юстиції СРСР був змушений видати директиву “Замах на освітян — терористичний акт”. У ній убивства “куркулями” культармійців, активістів хат-читалень розцінювалися як прояв “класової боротьби”, визначили навіть заходи покарання аж до розстрілу [388, с. 20].

На 1930/1931 р. у республіці запланували ліквідувати неписьменність 2 832,8 тис. осіб і малописьменність 1 809,5 тис. осіб [389, с. 159]. Як свідчать джерела, це був надзвичайно напружений план. Попередні рішення щодо навчання 2 млн. осіб було значно збільшено. Спостерігаємо безпосередній зв’язок між насильницькими методам колективізації та спробою штурмом вирішити завдання лікнепу. “Неписьменність, – ішлося на засіданні Головополітосвіти 13 січня 1930 р., – заважає дальшому росту і зміцненню колгоспів, покращенню побутових умов колгоспників” [225, ф. 1, оп. 221, спр. 497, арк. 11]. У контексті подій 26 січня 1930 р. вийшла постанова ВЦВК та РНК СРСР “Про спеціальні місцеві комісії в справі ліквідації неписьменності та малописьменно-

сті” [390, с. 12]. Ці комісії мали вести оперативну роботу і керувати діяльністю всіх установ і організацій, які брали участь у лікнепі, їм надавали право залучати до роботи з лікнепу профспілкові, комсомольські, кооперативні та інші організації. Вони могли відкривати курси організаторів і ліквідаторів неписьменності, скликати із цього приводу конференції та наради [391, с. 12].

Деякі зрушення в ліквідації неписьменності спостерігаємо після XVI з’їзду ВКП(б) у липні 1930 р. У резолюції “Про завдання профспілок в реконструктивний період” та інших документах з’їзду питання піднесення культури народу безпосередньо пов’язували із завданнями “побудови соціалізму у країні” [390, с. 189]. Після з’їзду в УСРР зробили спробу залучити до роботи з лікнепу комсомол, профспілку Робземліс, сільгоспооперацію, товариство “Геть неписьменність”. За офіційною статистикою, у 1930/1931 р. на селі навчалось 12 89,6 тис. неписьменних і 1 884 тис. малописьменних, функціонувало 64 865 шкіл грамоти [392, с. 117]. Зважаючи на реальні обставини, ці цифри необхідно зменшити наполовину. Архівні матеріали свідчать про те, що в багатьох місцях роботу з лікнепу проводили тільки на папері. У звітах фігурували показники, яких насправді не було [225, ф. 1, оп. 164, спр. 968, арк. 3, 5, 8, 10]. Лікнепробота виявилася важким завданням.

Щоб навчити велику кількість неписьменних людей, необхідно було створити цілу армію культармійців. Здебільшого це були вчителі. Із 63 тис. культармійців Київської округи 57 тис. були членами профспілки працівників освіти [257, ф. 1, оп. 6-а, спр. 6, арк. 135]. Ентузіаст лікнепу, учитель школи Гранівського району на Вінниччині М.Кривий, працюючи в системі лікнепу з 1923 р., особисто навчив 21 неписьменного і організував навчання 171 неписьменного. Учитель А.Яценко в Артемівській окрузі навчив безплатно 128 неписьменних. На відзначення заслуг учителів у реалізації плану лікнепу президія ВЦВК СРСР 4 серпня 1930 р. нагородила орденом Трудового червоного прапора профспілку працівників освіти УСРР [316].

На початку 30-х рр. у Київській окрузі серед культармійців нараховували 11 тис. студентів, 5 тис. інженерно-технічних і медичних працівників [71, с. 30]. У Березівському районі Одеської округи серед 230 груповодів було 24 вчителі, 100 учнів старших класів, решта — письменні колгоспники [288, с. 16]. Здебільшого навчання проходило безоплатно. 1930 року тільки 10% культармійців отримували за цю роботу зарплату [258, ф. 7, оп. 1, спр. 45, арк. 89].

Загальноосвітній рівень багатьох культармійців був низьким: 75% мали початкову освіту. У зв'язку з цим в республіці створили курси перепідготовки культармійців. Такі курси працювали переважно в окружних і районних центрах. 1930 року в Одеській окрузі, наприклад, було проведено триденні курси, на яких навчалось понад 600 осіб, і дводенні сільські курси, що охопили 1 200 культармійців [258, ф. 11, оп. 1, спр. 649, арк. 30]. 1930 року на міжрайонних семінарах було перепідготовлено 3 430 груповодів, на районних курсах — 500 осіб для проведення індивідуальної лікнепроботи [322].

Однак були допущені важливі недоліки в організації роботи. Зокрема, за 1930 р. було перепідготовлено для села 14 204 осіб культармійців, але більшість на місце роботи не прибула. Не допомогли вирішити цю проблему 1 400 студентів, яких відправили для контролю за розподілом культармійців на місцях [228, с. 84]. Усього 1930 року в Україні нараховувалося 310 тис. культармійців, серед них — 141 тис. учителів, 35 тис. студентів, понад 135 тис. грамотних [393].

Перенесення основного навантаження для навчання дорослого населення з оплачуваних державою вчителів на безплатних працівників — культармійців дало змогу знизити вартість навчання одного неписьменного із 13 до 2,5 руб. Зауважимо, однак, що така економія була небезпечна зниженням якості навчання і стала однією з основних причин нової хвилі неписьменності [228, ф. 166, оп. 174, спр. 174, арк. 70].

Для навчання неписьменних створювали школи грамоти, які давали знання в обсязі двох класів початкової школи. У них навчання поєднували з політич-

ним вихованням учнів. В роки першої п'ятирічки в селі почали працювати недільні школи, мета яких – закріпити знання, отримані у школах лікнепу та розвинути у слухачів прагнення самостійно працювати над підвищенням свого загальноосвітнього рівня. В Глухівській окрузі 1930 року працювало 25 таких шкіл, зокрема в Новгород-Сіверському районі – 7, Путивльському – 6, Ямпільському – 3 школи тощо [394, с. 68].

Розпочали створювати школи підвищеного типу для дорослих. Це були навчальні заклади, що давали освіту в обсязі семирічки. Якщо 1926 року таких шкіл було в селі 19 (навчалось 800 учнів), а 1930 року – 303 (11 тис. учнів), то 1931 року з'явилося 374 школи, у яких навчалось 18,1 тис. учнів [258, ф. 7, оп. 3, спр. 47, арк. 40]. Розроблялися нові навчальні плани для шкіл неписьменних і малописьменних. Типовий план було розраховано на 330 год., тривалість навчального року в селі – 7 місяців по 4 год. в день. Заняття проводили безперервно упродовж навчального року. У школах для неписьменних вивчали українську мову й арифметику, у школах для малописьменних – українську мову, арифметику й географію, від 1936 р. – Конституцію СРСР [395, с. 196].

Від 1929 р. вживалися заходи для поліпшення навчання грамоти наймитів. Президія Дніпропетровського окрвиконкому в постанові від 5 липня 1929 р. “Про ліквідацію неграмотності серед батрацтва” зобов'язала райвиконкоми і осередки профспілок “Робземліс” упродовж місяця взяти на облік неписьменних наймитів. Наголошено на потребі передбачити в новому бюджеті на наступний рік конкретне фінансування на лікнеп і встановити преміальну доплату для культармійців, які працюють серед наймитів, особливо у віддалених місцевостях [396, с. 79].

У Київській окрузі станом на 1 січня 1930 р. зі 126 тис. осіб, охоплених навчанням в лікпунктах, наймити і бідняки становили 81 181. В Одеській окрузі із 41 тис. осіб, залучених до навчання на селі, 26,9 тис. осіб – це наймити, бідняки, члени КНС [397]. Однак виникали тут серйозні проблеми. Зокрема в

Полтавській окрузі 1929 року було 8 тисяч сезонних і поденних неписьменних робітників, 19 тисяч неписьменних наймитів. У перевірених ЦК КП(б)У у 20 селах було виявлено, що там не було створено жодного пункту лікнепу. Особливо загрозлива ситуація склалася з навчанням наймитів у південних округах – Херсонській, Миколаївській, Запорізькій. Тут були цілі райони, де не працювало жодної школи лікнепу для наймитів [258, ф. 11, оп. 1, спр. 171, арк. 9].

Комітети незаможних селян (КНС) також допомагали в лікнепі наймитів. 1929 року в КНС нараховували 1,5 млн. осіб [228, ф. 1, оп. 1, спр. 1211, арк. 23]. В 1929/1930 р. ліквідували неписьменність 172,7 тис. членів КНС. У 135 районах республіки КНС призначили 5 тисяч ліквідаторів неписьменності. Одеський районний комнезам провів “штурмову комнезамівську декаду з лікнепу” [459], під час якої неписьменних селян (здебільшого під загрозою виселення) скеровували на навчання в лікпункти. Для цього організували спеціальні бригади для надання “допомоги лікнепу”. Комнезами Київської обл. за зимовий період 1931–1932 рр. ліквідували неписьменність 181,5 тис. осіб, а малописьменність – 245 тис. осіб – членів КНС. У літній період продовжували навчання 51 тис. неписьменних, 171,5 тис. малограмотних тощо [392, с. 41].

Вочевидь такий штурм, який організували КНС, у справі лікнепу, давав тільки великі цифрові показники. Унаслідок цього страждала якість навчання, часто використовували приписки, абсолютно не брали до уваги рецидиви неписьменності, що зростали з року в рік.

Важливого значення в лікнепі надавали роботі серед жінок. У перші роки ліквідації неписьменності грамотність жінок як у місті, так і в селі хоч і зростала, але все ж таки залишалася низькою. Серед учнів лікнепу в 1927/1928 р. жінки становили тільки 44,8% [228, ф. 348, оп. 1, спр. 7383, арк. 186, 190].

У постанові від 24 травня 1928 року РНК УСРР зобов’язав окрвиконкоми залучити всі організації республіки до лікнепу серед жінок. Для них мали створити окремі лікпункти, організувати індивідуальне і групове навчання: недільні

школи гурткового читання газет, журналів тощо [396, с. 78]. На виконання постанови в Могилівській, Тульчинській, Глухівській, Прилуцькій, Шепетівській, Коростенській округах відкрили додаткові школи лікнепу для жінок. При сільрадах створили комісії з охорони матері та дитини, у яких жінки могли залишати дітей на час свого навчання [396, с. 89].

У результаті у 1928/1929 р. відсоток жінок, охоплених лікнепом у селах України, зріс до 52,2%, а в 1929/1930 р. – до 71,6%. Це означало, що в селах республіки навчалася понад 1 млн. жінок. Окрім цього, у сільських школах для малограмотних кількість жінок збільшилася за ці роки з 28,6% до 48,7% [392, с. 11].

Офіційна статистика свідчить, що в Україні на початку першої п'ятирічки робота з лікнепу набула великого розмаху. Якщо 1928/1929 р. працювало 9 642 школи лікнепу, то в 1929/1930 р. їх нараховували 26 870. Збільшилась кількість шкіл для малописьменних із 677 у 1928/1929 р. до 4 491 в 1929/1930 р. [257, ф. 144, оп. 5, спр. 19, арк. 13]. Із року в рік зростала кількість осередків товариства “Геть неписьменність”.

Наведена нижче таблиця унаочнює зазначений процес [257, ф. 144, оп. 5, спр. 4, арк. 31]:

Таблиця 3.1

Кількість осередків товариства “Геть неписьменність” у 1927–1930 рр.

РОКИ	КІЛЬКІСТЬ ОСЕРЕДКІВ	КІЛЬКІСТЬ ЧЛЕНІВ, у тис.
1927–1928	2 362	84
1928–1929	5 200	195
1929–1930	10 480	903,68

Тільки за два роки кількість осередків зросла у 5 разів, а членів у них — більш ніж у 10 разів. Наприклад, Веприцький райвиконком Роменської округи повідомив, що план лікнепу в районі перевиконано на 18% [392, с. 117]. У Барвенківському районі Роменської округи план навчання неписьменних було виконано на 126,5%, а малописьменних – на 101,4% [225, ф. 1, оп. 220, спр. 102,

арк. 188-189].

Зважмо на те, що такі показники подавала офіційна статистика, реальну ж картину потрібно схарактеризувати на підставі документів і фактів архівного матеріалу. Про стан справ на селі 1929 року уже йшлося вище. Наступний 1930 р. мало чим відрізнявся від попереднього. На Київщині, яку офіційна статистика зображала як передову округу, насправді було залучено до шкіл лікнепу тільки 32% неписьменних [336].

У Кам'янець-Подільській, Лубенській, Луганській округах справи були ще гірші. У Конотопській окрузі школи лікнепу не були забезпечені приміщеннями; не було достатньо зошитів, букварів. Замість 40 тис. букварів було отримано тільки 29 тис., замість 200 тис. зошитів – тільки 110 тис. Зазначмо, що в усіх недоробках і провалах компартійне і радянське керівництво цієї округи звинувачувало “куркульню та попів” [225, ф. 1, оп. 220, спр. 526, арк. 70]

У березні 1930 р. ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, ВУК спілки Робос організували контрольні бригади, які перевірили стан лікнепу в 13 округах (із 41 по УСРР). Результати їхньої роботи виявили низьку якість лікнепроботи. Погано проводився облік неписьменних. Наприклад, у селі Плиски Ніжинської округи після того, як перевірили списки неписьменних, виявилось, що їх наполовину більше, ніж зареєстровано [398]. У Луганській окрузі відомостей про охоплення лікнепом неписьменних зовсім не було. Сталінський окрвідділ наросвіти навіть не знав кількості своїх неписьменних [399].

Аналіз тогочасних джерел свідчить, що багато цифрових даних виявилось сфальсифікованими. Зокрема в Кайдацькому районі на Вінниччині у звіті було сказано про роботу з лікнепу серед 1 400 осіб, а фактично грамоти було навчено тільки 343 особи. Залишалося ще багато неписьменних, як-от: в Успенському районі на Луганщині із 2 500 неписьменних навчалось 500, у Лубенському із 49 630 — 17,5 тис. осіб. Навчальна база лікнепів і шкіл була дуже бідною, водночас у м. Луганську на подвір'ї приміщення окросвіти під снігом було знайде-

но 20 тис. букварів, які мали відправити в село [397].

Частими були випадки примусу щодо неписьменних. Зокрема в Херсонській окрузі на навчання їх часто зганяли сільські уповноважені або працівники міліції [225, ф. 1, оп. 220, спр. 3088, арк. 13].

У листі, надісланому до всіх окружних комітетів партії, ЦК КП(б)У змушений був визнати, що результати перевірки виявили дуже низьку якість лікнепроботи. ЦК рекомендував терміново опрацювати по лінії всіх організацій плани з лікнепу, особливу увагу звернути на роботу серед колгоспників і наймитів [225, ф. 1, оп. 221, спр. 3990, арк. 31].

Однак, це рішення ЦК реально не поліпшило стану справ. В оперативних повідомленнях, які надійшли по лінії ДПУ УСРР, підкреслено, що станом на 15 жовтня 1930 р. в 210 районах навчанням було охоплено 77 649 малописьменних, замість 280 732 осіб (27,7%), як заплановано. Стосовно ж неписьменних, показник охоплених навчанням тут був ще нижчим і досяг тільки 23% [225, ф. 1, оп. 221, спр. 3990, арк. 41]. На наш погляд, до деякої міри це був повний провал лікнепу в Україні. Надзвичайно низькі показники були у Вінницькій, Маріупольській, Миколаївській, Артемівській, Луганській, Сталінській, Херсонській і багатьох інших округах республіки. Тільки чотири округи, згідно з офіційною статистикою, яка надійшла з цих округів, виконали план 1930 року. Щоправда, обліку поодинокого, групового навчання неписьменних не вели, тому ці успіхи були також сумнівними [400, с. 8].

5 серпня 1931 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про підсумки лікнепроботи в 1930/1931 р. і завдання на 1931/1932 р.”, у якій, усупереч реальній ситуації, відзначив ріст охоплення лікнепроботою неписьменних і малописьменних в Україні. Підкреслено, що в 1930/1931 р. навчалось 3 571 тис. осіб, що на 60% більше, ніж минулого року. Однак план лікнепу по республіці виконали тільки на 38%. Зважаючи на це, ЦК встановив на 1931/1932 р. нові, ще вищі завдання. До навчання було заплановано залучити через школи 585 тис. осіб. Упорядко-

ували усю систему лікнепу, ввели єдині плани, для неписьменних встановили дворічний термін навчання, для малописьменних — однорічний [401, с. 45].

На виконання завдань постанови перш за все необхідно було забезпечити школи і гуртки лікнепу підручниками. Упродовж 1930–1931 рр. ЦК КП(б)У неодноразово звертався до ЦК ВКП(б) із проханням збільшити ліміти паперу для видання підручників. Щороку видавництво “Радянська школа” випускало близько 1,5 млн. примірників букварів. Для селян – членів колгоспу – випускали буквар “Червоний прапор”, для наймитів – “Сільський пролетар”, 1931 року почав виходити загальний для всіх буквар “Ударник”. Окрім цих підручників, було заплановано випустити ще вісім найменувань, проте вони так і не з’явилися. Букварі містили матеріал, який мав переконати читачів у перевагах “колективного соціалістичного виробництва” над “дрібним індивідуальним” [402, с. 104]. Для цього подавали інформацію про врожайність у колгоспах і радгоспах, порівнювали колгоспників із селянами-одноосібниками. Було вміщено багато відомостей з агротехніки, організації колгоспного виробництва, дані про значення обліку, принципи розподілу та інший “відповідний” матеріал [403, с. 33, 50].

В Україні видавали “Бібліотеку для малописьменного”, до якої входили твори Д.Бедного, М.Горького, П.Грабовського, Г.Успенського, А.Чехова, Т.Шевченка, І. Франка та інших письменників. 1932 року для неписьменних у республіці видавали понад 4 млн. примірників книжок, що удвічі більше, ніж у 1929–1930 рр. Десятки тисяч підручників було отримано з РРФСР [72, с. 119].

Навчання з лікнепу велось не тільки українською мовою, а й мовами народностей, які проживали на території УСРР. Для цього 1929 року було надруковано 50 тис. букварів російською мовою, 10 тис. – польською, по 5 тис. – болгарською та єврейською. 1930 року кількість букварів російською мовою було збільшено до 100 тис., болгарською – до 25 тис. примірників [391, с. 26].

Робота серед національних меншин щодо ліквідації неписьменності була необхідною, адже на 1926 р., серед представників цих меншин було 288 тис.

неписьменних і 700 тис. малописьменних. Характерно те, що рівень письменності серед єврейського і німецького населення був у республіці вищим від рівня корінного населення, а молдаван і татар — набагато нижчим [404, с. 94].

Лікпункти в районах компактного проживання національних меншин вели навчання рідною мовою. У роки першої п'ятирічки було утворено 1 023 школи лікнепу російською мовою, 242 – єврейською, 116 – польською, 44 – німецькою, 52 – молдавською, 12 – болгарською, 2 – вірменською, 7 – татарською мовами тощо. Створювались змішані школи, було відкрито 10 українсько-єврейських, 41 українсько-польська школа. Узагалі 1933 року працювало 10 374 школи лікнепу національних меншин, у яких навчалось 405 242 особи [225, ф. 1, оп. 164, спр. 2688, арк. 11].

Із другої половини 30-х рр. із згортанням українізації згорнулася й робота шкіл нацменшин в Україні [405, с. 5].

Вислужувався перед ВКП(б) і комсомол України. Комсомольці проводили облік неписьменних, організовували суботники, а зароблені гроші направляли на відкриття шкіл грамоти, створювали ініціативні групи для роботи серед неписьменних. На жаль, діяльність цих груп дуже часто відзначали адміністрування, погрози неписьменним, що викликало гостре незадоволення серед селян.

Комсомол України скерував для індивідуальної роботи в селах України 10 тис. осіб, а у лікпункти було відправлено 5 тис. осіб [225, ф. 1, оп. 164, спр. 725, арк. 7]. З ініціативи комсомолу школи лікнепу створювали саме в тих місцях, де не було парторганізацій. Як і більшовицькі організації, комсомол України в цей час також захоплювався штурмом, форсуванням подій. Для цього організовували, наприклад, спартакіади лікнепу. Таку спартакіаду було оголошено на початку 1930 р. Мета її – навчити грамоти 250 тис. осіб. Було мобілізовано 5 тис. комсомольців на роботу в лікпунктах, виділено 10 тис. організаторів для проведення агітації серед неписьменних. Організовували також і соцзмагання. Зокрема в угоді, підписаній між комсомольськими організаціями Черні-

гівської та Глухівської округ, передбачено, що 7 тис. комсомольців із першої та 6 із другої навчать таку ж кількість неписьменних, завербують по тисячі нових членів товариства “Геть неписьменність” та зберуть по 1 тис. руб. у фонд лікнепу [225, ф. 1, оп. 164, спр. 3789, арк. 14].

Незважаючи на перешкоди, деяких успіхів у роботі комсомолу України серед неписьменних було досягнуто. На 1931 р. неписьменність серед комсомольців республіки було ліквідовано (зауважимо, що вони становили абсолютну меншість серед молоді УСРР) [225, ф. 1, оп. 164, спр. 1986, арк. 14]. 1932 рік ЛКСМУ оголосив роком походу за повну ліквідацію неписьменності серед робітників, селян і службовців. У зв’язку із цим ЦК комсомолу республіки оголосив соцзмагання серед комсомольських організацій, яке мало завершитися до 1 травня 1932 р. На місця направили 12 тис. комсомольців-організаторів лінкепроботи і 3 тис. груповодів [225, ф. 1, оп. 164, спр. 725, арк. 7].

Для завершального періоду першої п’ятирічки в Україні характерні суттєві зміни: центр важливості поступового змістився з навчання неписьменності на навчання малописьменності. 11 вересня 1931 р. виходить постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про остаточну ліквідацію неписьменності та заходи щодо ліквідації малописьменності серед дорослої людності УСРР” [298, с. 84], згідно з якою всі неписьменні трудівники віком від 36 до 50 років мали вивчити грамоту впродовж 1931/1932 р. Основної уваги надавали тепер роботі серед малописьменних [406, с. 568].

Відповідно до цього розробили плани на 1932/1933 р. Згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 5 вересня 1932 року у вказаний період лікнепом необхідно було охопити 14 500 неписьменних і 2 565,4 тис. осіб — малописьменних. У селах суцільної колективізації здебільшого роботу з лікнепу мали завершити серед населення віком до 50 років., а в решті сіл — до 40 років [225, ф. 1, оп. 164, спр. 86, арк. 124].

Таблиця 3.2

Охоплення лікнепроботою населення УСРР 1932 року

Область	Кількість учнів у школах грамоти (тис.)	Кількість учнів у школах для малописьменних (тис.)
Харківська	342,1	648,8
Київська	374	615,2
Дніпропетровська	170	323,1
Одеська	149,3	279,2
Вінницька	299,3	408,4
Донецька	87	199,1
Молдавська АРСР	33,3	111,2
Разом по всій Україні	1455	2585

[258, ф. 166, оп. 17, спр. 612, арк. 100-142].

Аналіз наведеної в таблиці інформації дає змогу зробити деякі зіставлення. Якщо на початку п'ятирічки усю роботу в галузі лікнепу спрямували на ліквідацію елементарної неписьменності, то в кінці п'ятирічки вирішальною стала робота з ліквідації малописьменності. Найбільше тих, хто навчався грамоти, було в Харківській, Київській, Вінницькій областях, а найбільше малописьменних — у Харківській, Київській і Дніпропетровській областях. Своїми силами партійні, громадські і державні організації села не могли розв'язати такої важкої проблеми, як лікнеп. Тут на допомогу селянству мали прийти робітники, профспілки, комсомол, студенти, “шефи” з міста. Стосовно цього О.Луначарський писав: “Який найпростіший зміст шефства? Допомогти організувати ліквідацію неписьменності. Більшість цього не розуміє і віддає перевагу менш важливим справам, аніж виконувати таку роботу, без якої село завжди буде диким” [407, с. 234].

1931 року розробили генеральний договір між організаціями, які брали участь у лі-

кнепі, – органами народівіти, комсомолом, профспілками, колгоспами, науковими товариствами і організаціями, добровільними товариствами: Держвидав, Центровидав, “Пролетарський турист”, Союзкіно, радіоцентр, бюро заочного навчання. Ці організації зобов’язувались узяти активну участь в лікнепі, “розгорнути широку кампанію мобілізації трудящих на виконання планів із лікнепу”, організувати соцзмагання, застосовувати “громадський буксир” між деякими селами, проводити систематичну перевірку лікнепроботи на селі тощо [408, с. 40–41].

Саме так, планували спільно “допомогти селу в його культурному розвитку” [409]. Одними з перших практичну допомогу селу надали робітники промислових підприємств, із яких формували культурні бригади. 1931 року з допомогою робітників Кіровограда в селах організували школи лікнепу на 4 773 особи [410, с. 8]. Бригада Миколаївського суднобудівного заводу в кінці 1930 – на початку 1931 рр. організувала школи лікнепу в сільських населених пунктах, де навчалось 130 селян [411, с. 12]. 1931 року бригади Іпатіївки в 10 селах створили лікнепшколи для 477 неписьменних і малописьменних [412, с. 10]. Навесні 1931 року в селах діяли робітничі бригади. Це відображено в таблиці [258, ф. 2605, оп. 3, спр. 92, арк. 3–32].

Таблиця 3.3

Робітничі бригади в селах республіки 1931 року

	Назви округ	Кількість бригад узагалі	Ремонтні бригади	Культурні бригади	Інші
1	Вінницька	467	105	93	269
2	Полтавська	122	85	10	27
3	Донецька	269	159	70	40
4	Первомайська	296	49	113	134
5	Мелітопольська	57	25	7	25
6	Київська	256	129	54	73
	Разом:	1467	552	347	568

Як видно з таблиці, культурницькі бригади становили понад 20% від загальної кількості робітників. Навесні 1931 р. в селах УСРР працювало 4 366 бригад, серед них – приблизно 1 тис. культурницьких. За весь 1931 р. в села

було надіслано 8,5 тис. робітничих бригад [228, ф. 2, оп. 3, спр. 101, арк. 7].

На зльоті двадцятип'ятитисячників у Молдавії 1931 року стверджено: “Бу-рхливе зростання національно-культурного будівництва Молдавії висуває пе-ред 25-тисячниками необхідність взяти активну участь у культурно-політичному вихованні широких мас села. Беручи до уваги особливе значен-ня загального навчання, лікнепу, зліт закликає всіх 25-тисячників стати ак-тивними борцями за розгортання цієї роботи на селі” [257, ф. 144, оп. 1, спр. 144, арк. 136]. Про це наголошували в багатьох виступах 25-тисяч-ників на першому Всеукраїнському зльоті (жовтень 1931 р.): “Ми повинні також зве-рнути увагу на лікнеп, оскільки у нас багато людей неписьменних і малопи-сьменних, які ні в книжках, ні в газеті не розбираються” [228, ф. 2, оп. 5, спр. 74, арк. 197], – говорив у своєму виступі робітник А.Підгородцев.

Робітник М.Григорів із Григорівського цукрового заводу – голова колгоспу в с. Різні Малинського району Коростенської округи – організував у селі школу лікнепу [257, ф. 144, оп. 1, спр.147, арк. 197]. Київська 25-тисячниця М.Бошарська, яка завідувала в комуні “Зоря” на Луганщині культурно-побутовими установами, сама організувала лікнеп [257, ф. 144, оп. 1, спр. 149, арк. 359]. Такі ж відомості маємо і з Маріупольської, Коростенської та інших округів УСРР [413, с. 77].

На початку 30-х рр. шефство підприємств над селами України стає органі-зованим. Укладено угоди, у яких, крім визначення виробничих показників, пе-редбачено розв’язати питання культурного будівництва, зокрема лікнепу. На-приклад, договір між Харківським заводом “Серп і молот” і селами Лютенка та Рясне передбачав у селі Лютенка навчати 80 неписьменних та 60 малопись-менних [414]. У договорі заводу ім. Петровського, укладеного під час весняної сівби 1931 р. з усіма підшефними колгоспами, передбачили допомогу у вирі-шенні лікнепу [228, ф. 2, оп. 5, спр. 830, арк. 2]. Такі ж угоди уклали робітники Жмеринського вузла залізниць з сусідніми підшефними селами [415].

Активну позицію щодо лікнепу зайняли підприємства сільської місцевості, здебільшого цукрові заводи. Зокрема, на Тростянецькому заводі на Вінниччині лікнепом було охоплено 490 осіб. Андрушівський цукровий завод, завод ім. К.Маркса, Бужанський, Знам'янський цукрові заводи успішно виконали поставлені завдання з лікнепу на селі [416]. Заводи не обмежувалися тільки роботою з лікнепу серед сезонників, у підшефні села вони скеровували бригади з лікнепу. 1931 р. такі бригади посилав Тростянецький завод [417].

Узагалі в харчовій промисловості України 1930 року нарахували 69 651 робітника. На підприємствах сільської місцевості працювало 13 тис. 124 особи (18,6%). На боротьбу з неписьменністю профспілки харчо-смакової промисловості 1931 року надіслали 16 380 руб. 1931 року в цій галузі промисловості навчалось 5 166 неписьменних, 3 900 малописьменних, тобто більш ніж половина всіх робітників [228, ф. 360, оп. 2, спр. 85, арк. 45].

Для культурного шефства над селом профспілки республіки скерували майже 2 млн. своїх членів. На IV Всеукраїнському з'їзді профспілок (грудень 1929 р.) відзначали, що індустріальним спілкам необхідно звертати особливу увагу на роботу шефських товариств “Культзмичка” як однієї з форм “пролетарського впливу на село” [418, с. 439].

1930 року на кошти профспілок навчалось 25% усіх неписьменних і малописьменних. Навесні 1931 р. Всеукраїнський комітет профспілки працівників сільського і лісового господарства надіслав кошти для навчання 10 000 наймитів та сільгоспробітників [419]. При профспілках виникли добровільні шефські товариства. Наприклад, у Харкові діяло товариство “Змичка міста із селом” із трьома секціями, у яких працювало приблизно 300 осіб. Головні зусилля Товариства були спрямовані на лікнеп у підшефних селах [420]. Тільки восени 1931 р. від профспілок у сільські райони для роботи з лікнепу виїхало 2 586 культбригад загальною кількістю 10 тис. осіб [421, с. 191].

Працювали профспілки й серед сезонників на заводах та будовах. Адже

серед працівників-будівельників переважали селяни, які втікали від масової колективізації. У кінці першої п'ятирічки загальна кількість робітників-будівельників в Україні становила 560 тис. осіб, серед них значна частина – із села [228, ф. 2605, оп. 2, спр. 875, арк. 45].

ЦК КП(б)У в червні 1930 р. ухвалив постанову “Про розгортання масової роботи на будовах України”; у серпні 1931 р. – “Про культурну роботу на нових будівництвах”; 1934 року – “Про поліпшення побутових умов робітників Кривбуду”. В усіх пропонувалося завершити будівництво клубів, розширити радіоузли, поновити книжкові фонди бібліотек, відкрити книжкові магазини [225, ф. 1, оп. 220, спр. 4531, арк. 74].

У Донецькій окрузі було охоплено навчанням 741 особу із сезонників, в Одеській – понад 1 тис., у Чернігові – більш ніж половину всіх неписьменних сезонників (567 осіб) [228, ф. 2, оп. 5, спр. 2, арк. 48]. У жовтні 1931 р. на Дніпробуді навчалось 22 333 неписьменних і малописьменних, більшість із села [422, с. 95].

Щоб активізувати лікнепроботу в шепську діяльність залучають студентів України. У Херсоні студенти сільськогосподарського інституту організували 62 групи лікнепу [423]. У Харкові всі студенти Інституту політосвіти оголосили себе мобілізованими на “фронт лікнепу” [398]. Студенти Маслівського інституту селекції та насінництва і Уманського сільгоспінституту створили 36 груп лікнепу в Миронівському та багатьох інших районах Київщини [424].

Особливу функцію виконали педагогічні навчальні заклади УСРР. 1931 року Неровицький педтехнікум для організації лікнепу скерував у села 70 культармійців [425], а Ніжинський інститут народної освіти – 17 бригад, котрі брали на облік неписьменних, організовували гуртки лікнепу, добирали нові кадри культармійців [426, с. 40]. У 1932 р. студенти Кременчуцького педтехнікуму оголосили себе “ударниками місячника лікнепу серед дорослого населення” й організували 20 бригад для лікнепу на селі [399]. Водночас серед вищих

навчальних закладів і середніх спеціальних навчальних закладів розпочинається змагання за те, щоб “вивести підшефні села в передові, щоб ліквідувати їх культурну відсталість” [396]. У договорі про змагання між Київською і Чернігівською вищими сільськогосподарськими школами йшлося про організацію в підшефних колгоспах хат-лабораторій, шкіл лікнепу, гуртків для вивчення агротехніки [225, ф. 1, оп. 221, спр. 908, арк. 1].

Для підведення підсумків роботи з лікнепу промислових підприємств та інших організацій з міст України на початку 1931 р. культсектор Всеукраїнської ради профспілок провів кущову нараду промислових і сільськогосподарських районів, на якій було відзначено, що в роки першої п’ятирічки на селі проведено відповідну роботу, але цього недостатньо для завершення роботи з лікнепу. Президія ВУРПС вирішила скерувати в села на дві декади 150 робітників для “посилення лікнепу”. Було оголошено від 25 січня до 15 лютого двотижневик лікнепу. За офіційними відомостями із 66 районів, у селах працювало 1 786 бригад (30 282 робітників) [225, ф. 1, оп. 164, спр. 909, арк. 15].

Слід констатувати, що взагалі у проведенні лікнепу в селі з року в рік повторювали одні і ті ж помилки й упущення в роботі, про які вже йшлося вище. У більшості округ і районів планів лікнепу не виконували. Скажімо, 1932 року в Червоноармійському районі Донецької області із 16 020 неписьменних і малописьменних навчанням охопили тільки 11 320 осіб (62,6%). Райспоживспілка виконала завдання з лікнепу на 18,5%, товариство “Геть неписьменність” – на 52%. Більшість шкіл не було забезпечено підручниками, зошитами, учням доводилося писати на плакатах, газетах. В Артемівському районі цієї ж області навчалось 80% неписьменних і малописьменних [400, с. 7].

Зазначимо, що й самі слухачі незадовільно відвідували заняття. Наприклад, у Тилоризівській школі Артемівського району із 41 учня за списком відвідували заняття лише 20–26, у Зіньковецькій школі Полтавського району відвідували заняття з лікнепу 30% учнів. У Щербанівській сільраді (Полтавський район)

офіційно навчалася половина неписьменних, проте відвідували навчання тільки 30% [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 2, арк. 56]. Усі недоліки в роботі і призвели до того, що взагалі в республіці п'ятирічки лікнепу не було виконано.

Невиконання плану лікнепу констатував VII з'їзд рад УСРР (лютий-березень 1931 року). За даними з'їзду, усього було охоплено навчанням більше ніж 2 млн. осіб, або 69,5% до плану, і 1 449 525 осіб малописьменних (77% до плану). В усій Україні тільки 20 районів (загальна кількість понад 400) виконали план лікнепу [174, с. 141].

Не знайшовши жодних вагомих причин для пояснення такого провалу, делегати з'їзду в усіх провалах з лікнепу звинуватили “правих опортуністів і ворожу діяльність куркульства як класу” [421, с. 6]. Результати лікнепу в селах УСРР подано у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Результати лікнепу в селах УСРР

	Роки	Кількість шкіл	Усього охоплено лікнепом	Сільська місцевість	
				кількість шкіл	кількість учнів
1	1928/29	12 593	456 208	10 319	387 954
2	1929/30	36 920	1 952 401	31 361	1 698 699
3	1930/31	84 751	2 754 956	64 865	2 173 912
4	1931/32	86 422	4 040 000	66 709	1 289,9
5	1932/33	88 621	9 203 565	64 121	1 244,5

[258, ф. 166, оп. 3, спр. 2973, арк. 4–27].

Із таблиці бачимо, що кількість шкіл неписьменних у селах УСРР та учнів у них постійно зростали із 10,3 тис. шкіл до 64,8 тис. і учнів відповідно із 387,9 тис. до 2 173 тис. Отже, згідно з офіційною статистикою, за роки першої п'ятирічки в Україні було ліквідовано неписьменність і малописьменність

4,5 млн. осіб – жителів села [196, с. 93]. 1933 року в УСРР письменність серед сільських мешканців віком від 9 до 49 років становила 58,7%, зокрема чоловіків – 78,6%, жінок – 40,3% [392, с. 115]. Якщо взяти до уваги всі негативні процеси лікнепроботи в роки першої п'ятирічки (про них ішлося вище), ці показники треба значно зменшити. Змушені констатувати, що стало майже правилом перебільшувати реальні успіхи навчання: наприклад, нарком освіти СРСР О.Бубнов оголосив, що план лікнепу в СРСР у першій п'ятирічці перевиконано у 2,5 рази. Але, за уточненими свідченнями, план було перевиконано тільки на 29% [427, с. 233].

За рівнем письменності УСРР посіла перше місце серед союзних республік СРСР [395, с. 80]. На сучасному етапі відкритим залишається питання про те, яким був цей рівень за якісними показниками? Вважалося, що просте вміння писати і складати букви для читання – це й є вже письменність. Але через деякий проміжок часу такий селянин знову ставав неписьменним, а рівень його загальної освіти і культури далі залишався низьким [405, с. 6]. 1933 року розпочався голокост-геноцид проти українського селянства. Події, пов'язані з голодомором, згубно позначилися на житті українського села, зокрема й у роботі з ліквідації неписьменності. Тому в перший період другої п'ятирічки (1933–1934 рр.) лікнепроботу на селі доводилося розпочинати майже від початку.

У 1933–1937 рр. у селах України ще залишалося багато неписьменних і малописьменних, до того ж з об'єктивних причин у селах з'явилося багато нових неписьменних. За відомостями з обласних відділів освіти 1933 року неписьменного населення віком від 16 до 50 років залишалося 1 384 тис. осіб [228, ф. 166, оп. 1, спр. 56, арк. 78].

Важливе значення в цей період мала постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 року “Про навчальні програми і режим у початкових і середніх школах”. Згідно з постановою навчальний план шкіл для дорослих склали так, щоб давати знання в обсязі початкової школи з рідної мови та математики, виробити на-

вички користуватися газетою, книгою, бібліотекою, радіо, дати відповідні знання з географії та історії. План було розраховано на 330 год. річного навантаження. Навчальний рік тривав 7 місяців, по 12 навчальних днів у місяць, по 4 год. в день. Заняття проводили без перерви впродовж року. У школах для неписьменних вивчали тільки два предмети – рідну мову й арифметику; у школах для малописьменних – рідну мову й арифметику, географію [228, ф. 166, оп. 17, спр. 75, арк. 86].

5 вересня 1933 р. народний комісаріат освіти УСРР звернувся з листом до завідувачів обласних і районних відділів народної освіти, у якому вимагав “посилити роботу з лікнепу, провести з культурмійцями семінари, забезпечити школи навчальними підручниками” тощо [228, ф. 166, оп. 17, спр. 75, арк. 89].

Роки другої п’ятирічки відзначилися тим, що всі так звані школи грамоти тепер повинні були не тільки навчити неписьменних читати і писати, а й дати робітникам чи селянам знання, необхідні для виробничої діяльності. Основну увагу мали звертати на рівень засвоєння навчального матеріалу, на вміння працювати із книжкою і на розвиток в учнів навичок в основах техніки, агротехніки, агрономії тощо. Тому в лікпунктах вводили заняття з технікуму й агрономіуму [299].

У 1933–1934 рр. лікнепроботу, починаючи зі шкіл з ліквідації неписьменності, розглядали як частину системи підготовки масових кадрів. Окрім цього, на відміну від першої п’ятирічки, коли основну увагу зосереджували на навчанні дорослих віком 16–35 рр., тепер необхідно було охопити навчанням й старші вікові групи [225, ф. 1, оп. 220, спр. 343, арк. 27]. Отже, центр уваги в роки другої п’ятирічки з лікнепу зміщувався із роботи щодо ліквідації елементарної неписьменності на боротьбу проти малописьменності. “Постало завдання, – як відзначав А.Луначарський, – боротьби за підвищення рівня людей малописьменних до рівня твердописьменних, які звикли до книги і газети, виробили навички читати і писати. Ця справа така ж важлива, як і справа простого

навчання грамоти” [225, ф. 1, оп. 221, спр. 585, арк. 11].

Для навчання малописьменних встановили єдиний тип початкової загальноосвітньої школи для дорослих – без відриву від виробництва. Ця школа мала давати обсяг знань приблизно за 4–5-річну масову школу з обов’язковими політичними бесідами [405, с. 5-6]. Із 1936 року програма шкіл для малописьменних відповідала програмі загальноосвітньої школи.

XVII з’їзд ВКП(б) (січень 1934 р.) визначив завдання в галузі культурного будівництва на другу п’ятирічку й ухвалив завершити ліквідацію неписьменності та малописьменності серед дорослого населення [225, ф. 1, оп. 220, спр. 343, арк. 27]. У березні 1934 р. відбулася Всеукраїнська конференція товариства “Геть неписьменність”. Вона накреслила завдання – “перетворити Україну в республіку суцільної грамоти” [299]. Зауважимо, що на 1 січня 1934 р. в селах України нараховували 25 413 шкіл лікнепу, зокрема – 12 558 шкіл для неписьменних, 12 855 – для малописьменних, у яких працювало 55 тис. вчителів. Навчалося в них 1 469,2 тис. дорослих, із них 757,2 тис. неписьменних, 712 тис. малописьменних [429, с. 58-60].

Стан навчання в селах України на початок другої п’ятирічки представлено у табл. 3.5. Таблиця демонструє скорочення шкіл лікнепу і зменшення кількості слухачів. Якщо 1934 року в Київській області нараховували 2 545 шкіл, у яких навчалося 151 452 учнів, то 1935 року їх залишилося 1 976, і навчалося в них 101 229 учнів. Те саме спостерігаємо в Харківській, Дніпропетровській та інших областях УСРР [429, с. 358].

Таблиця 3.5

Навчання неписьменних у селах УСРР 1933 року

	Області	Навчено неписьменних	Навчено малописьменних
1	Київська	151 452	130 395
2	Чернігівська	71 130	70 795
3	Вінницька	158 451	122 091
4	Харківська	160 822	145 663
5	Дніпропетровська	63 159	76 094
6	Одеська	76 140	74 022
7	Донецька	37 230	40 380
8	Молдавська АРСР	38 836	52 510

[258, ф. 166, оп. 3, спр. 1797, арк. 7–15].

Ця тенденція була небезпечна, адже, як уже було зазначено, у селах УСРР було ще багато цілком неписьменних; зокрема в Київській області із 203,5 тис. неписьменних і малописьменних навчалося тільки 23% неписьменних і 35% малописьменних [257, ф. 5, оп. 6-а, спр. 64, арк. 3]. У Вінницькій області станом на 1 вересня 1935 року нараховували приблизно 150 тис. неписьменних і 140 тис. малописьменних, їх навчання зовсім не було організованим [263, ф. 136, оп. 6, спр. 589, арк. 1]. І подальшому зменшується кількість шкіл для дорослих та учнів. У селах республіки 1935 року навчалося 589,2 тис. неписьменних, що на 168 тис. менше, ніж попереднього року, а малописьменних 607,9 тис., тобто на 101 тис. менше за попередні результати [430, ф. 2777, оп. 1, спр. 4, арк. 14].

У квітні 1935 року в УСРР було ще 785 тис. неписьменних і понад 1 млн. малописьменних. Це – офіційна статистика. Виникає питання, скільки неписьменних ще не було взято на облік, скільки знову стало неписьменними (понад 35%) [429, с. 358]. 1 січня 1936 р. тільки у 150 районах УСРР нараховували 602 тис. неписьменних, 961 тис. малописьменних, а в лікпунктах в цих районах навчалося тільки 359 тис. неписьменних, 563 тис. малописьменних [431]. Чим

же пояснюється таке становище в роботі з лікнепу, яке склалося в Україні на початку другої п'ятирічки?

Дослідники радянського часу (В.Куманьов, Г.Афанасьєв, Л.Вовк та ін.) серед причин провалу лікнепу не назвали, на наш погляд, найголовнішого – голодомору 1933 року, від якого загинули мільйони людей. Зрозуміло, що в такий страшний час на місцях переважно були зовсім інші проблеми. Ослаблене село з великими втратами вступило у другу п'ятирічку, тому цілком безпідставним і невірогідним було повідомлення на всю республіку секретаря Молдавського обласного комітету КП(б)У М.Голуба в газеті “Комуніст” від 9 січня 1935 року про те, що в Молдавській АСРР на початок 1935 року було проведено загальне навчання в обсязі семирічки, цілком ліквідовано неписьменність серед дорослого населення.

Розгромивши непокірне українське селянство, сталінське керівництво почало розуміти, що без соціального розвитку села, зокрема й без підвищення рівня грамотності, колгоспам буде важко працювати, а популярність радянської влади дедалі зменшуватиметься. 16 січня 1936 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову “Про роботу з навчання неписьменних і малописьменних”, у якій визнали за необхідність упродовж 1936–1937 рр. цілком забезпечити писемність серед населення віком до 50 років. Для цього розробили програму дій щодо відповідного обладнання шкіл для дорослих, дозволили використовувати для них у позанавчальний час приміщення початкових шкіл, червоних кутків, хат-читалень. Були затверджені нові навчальні плани, розширено випуск букварів, зокрема рідними мовами народів, що населяли Україну. При сільрадах створювали секції у справах лікнепу. Усю відповідальність за ліквідацію неписьменності покладали на НКО УСРР. До його складу ввели новостворене спеціальне управління, для керівництва навчанням дорослих, в обласних управліннях освіти – спеціальні сектори, у райвно – штатних інспекторів по школах лікнепу [402, с. 2-4]. Отже, держава брала всю роботу з лікнепу у свої руки. Газету

“Геть неписьменність”, яка висвітлювала питання лікнепу, було реорганізовано в газету для малописьменних “Шлях до знання”.

Ці рішення дуже запізнилися. Робота з ліквідації неписьменності, яку проводили досі переважно зусиллями населення, не могла дати ґрунтовних результатів. На виконання постанови ЦК ВКП(б) уряд УСРР 17 червня 1936 р. заслухав питання про стан навчання неписьменних та малописьменних у Донецькій та Київській областях. Відзначено було, що в цих областях по-справжньому не виконували постанов, не “мобілізували громадськості”, зривалися плани з лікнепу. 27 червня 1936 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) “Про роботу по навчанню неписьменних і малописьменних”, у якій відзначив істотні недоліки в роботі лікнепу, а саме: слабку матеріальну базу лікнепроботи, низький рівень кваліфікації культармійців, погану дисципліну на заняттях, невідповідність процесу навчання типовим програмам тощо. ЦК зобов’язав партійні радянські органи, політвідділи радгоспів, заступників директорів МТС у “політчастині” застосувати усіх необхідних заходів для того, щоб якнайшвидше забезпечити повну ліквідацію неписьменності й малописьменності” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1, арк. 22].

Питання ліквідації неписьменності розглянули майже в усіх областях України. 1936 року, зокрема, його розглядали Вінницький обком КП(б)У та президія облвиконкому [263, ф. 136, оп. 857, спр. 6, арк. 2], Чернігівський обком КП(б)У тощо [430, ф. 2776, оп. 4, спр.1, арк. 15–19].

Зауважмо, що документи названих органів влади свідчать про те, що рішення передбачали ґрунтовні зміни, зокрема щодо покращання умов праці вчителів-організаторів лікнепроботи, щодо зміцнення дисципліни у школах для дорослих, поліпшення відвідуваності, забезпечення обліку всіх неписьменних тощо. Однак на місцях ці рішення виконували погано. Командно-адміністративна система виявилася не ефективною у справі піднесення культури народу.

Справжній тривожний стан у справі лікнепу ажніак не відповідав змістові передової статті газети “Комуніст” від 26 квітня 1936 р., де стверджувалося, що грамотність громадян УСРР досягла 94%! Голова уряду УРСР П.Любченко – на VIII з’їзді рад СРСР зробив заяву, підкресливши: “Радянська Україна – республіка суцільної письменності, вкрита густою сіткою семирічок і десятирічок” [432].

Справжня ситуація з рівнем грамотності в республіці 1936 року була цілком інакшою. Близько половини взятих на облік неписьменних і малописьменних не навчалися. Не було взято на облік тих, хто не знав елементарної грамоти. Зокрема в Донецькому обласному відділі народосвіти навіть не знали, який відсоток неписьменних навчався по області, в Одеській області за планом мало навчатися 100 тис. осіб, натомість реальних було 38 тис. осіб. У селах Житомирщини навчанням було охоплено тільки 38% неписьменних і 28% малописьменних і ін. Особливо загрозливою була ситуація із забезпеченням навчальною літературою. Цифрові показники офіційних випусків були нереально високими, на місцях букварів було обмаль [433].

Щоб виправити недоліки, лікнеп реорганізовували, збільшуючи обсяг знань, які давалися учням. Якщо в січні–березні 1934 року колгоспники - чоловіки витрачали на заняття у школі в середньому в місяць 19,5 год., то 1936 року – уже 25,1 год. [15, с. 74–75].

Система шкіл для дорослих у ці роки вдосконалювалася відповідно до особливостей життя і роботи сільських жителів. Наприклад, у селі Луко-Мелешки Вінницької області працювала вечірня школа для дорослих, у якій учителі місцевої школи на громадських засадах навчали дорослих. Учні вивчали основні предмети семирічної школи, що відповідали 5–7 класам [263, ф. 151, оп. 269, спр. 1, арк. 31]. З ініціативи вчителів цієї школи 1936 року в усій області розпочалася робота зі створення вечірніх шкіл для дорослих. 1937 року, за неповною інформацією, створено 730 таких шкіл і гуртків, у яких навчалося 16 500 осіб [263, ф. 151, оп. 269, спр. 1, арк. 94-95].

Деяку допомогу в роки другої п'ятирічки щодо лікнепу на селі надали знову профспілки. Вони брали на облік неписьменних і малописьменних, створювали на свої кошти школи лікнепу. Зокрема в Уманському районі Київської області влітку 1936 р. профспілки створили 30 шкіл лікнепу для 246 неписьменних і 900 малописьменних [71, с. 96]. Профспілки Миронівської науково-дослідної сільськогосподарської станції навчили грамоти 48 неписьменних і малописьменних; працівники учгоспу Київського ветеринарного інституту – 28 осіб [257, ф. 144, оп. 5, спр. 6, арк. 10].

У зв'язку з політичними кампаніями, які відбувалися під час обговорення і прийняття Конституції СРСР 1936 року, робота з лікнепу посилилася. У селі Володимирівка Іллінецького району на Вінниччині, виконуючи взяті на себе зобов'язання, культармійці досягли ліквідації неписьменності і малописьменності всіх жителів села. У с. Бандишівка цієї області під керівництвом 12 культармійців навчалися письменності усі жителі села [263, ф. 256, оп. 1, спр. 762, арк. 10]. У Васильківському районі Дніпропетровської області 1936 року було охоплено навчанням майже всіх неписьменних – 1 293 особи, в Гуляйпільському – усіх неписьменних і малописьменних [71, с. 97]. Однак усі ці разові заходи не могли негайно виправити ситуації після голоду 1933 року. План із лікнепу в 1936 р. в Україні не було виконано. Незважаючи на це, 9 листопада 1937 р. РНК УРСР ухвалив нову постанову “Про заходи в справі остаточної ліквідації неписьменності серед дорослих” [434, с. 731], згідно з якою місцеві органи мали закінчити лікнеп до кінця 1937 року. Обласним відділам народ освіти дозволили преміювати культармійців по 10 руб. за кожного громадянина, навченого грамоті, за умови що той складе іспит і отримає випускне посвідчення [434, с. 732].

Важливим заходом для зміцнення роботи з лікнепу було підвищення з 1 лютого 1937 р. заробітної плати вчителям шкіл для неписьменних і малописьменних. Якщо досі директор неповної середньої школи і середньої школи для дорослих отримував за місяць 174,5 руб., то тепер залежно від стажу – 290–

340 руб., викладач історії із чотирирічним стажем – 230 руб. (138 руб. 1936 року); викладач математики з вісімнадцятирічним стажем – 440 руб. (187 руб. в попередні роки) тощо.

Усього за роки другої п'ятирічки в Україні, за офіційною статистикою, ліквідували неписьменність 1,5 млн. осіб, і малописьменність – 1 706 тис. осіб [435]. Якщо на кінець першої п'ятирічки серед сільських жителів віком від 9 до 49 рр. грамотних було 58,7%, зокрема чоловіків – 78,6%, а жінок – 40,3%, то за переписом 1939 р. цей показник досяг 85,3%, у тому числі серед чоловіків 94,8%, жінок – 76,8% [392, с. 15].

В Україні з'явилися цілі райони, де роботу з лікнепу було завершено. Це був найвищий показник в цілому по країні. В Росії грамотність на селі дорівнювала в цей час 81,9%, у Білорусії – 78,9%, у Казахстані – 76,3% [392, с. 120].

Однак на нашу думку, до цих показників треба ставитися з обережністю. Вище уже йшлося про значний спад у розвиткові культури села, зокрема й у галузі освіти, у період суцільної колективізації. Як свідчать архівні документи, офіційну статистику тих років треба знизити принаймні наполовину. Наприклад, аналіз п'ятипроцентної вибірки матеріалів Всесоюзного перепису 1937 р. (він викрив страхітливі демографічні наслідки голоду 1933 року, і тому незабаром його оголосили дефектним) виявив, що рівень письменності не перевищує 82%. Повторний перепис 1939 року зареєстрував в Україні 85,3% письменних у віці від 9 до 50 рр. Таку інформацію визнали й запевнили всіх у розв'язанні проблеми “в основному”. На цей час про завдання ліквідувати неписьменність усього дорослого населення в першій п'ятирічці уже забули [157, с. 10].

Перепис 1939 року зафіксував, що кваліфіковані працівники сільського

господарства були майже всі письменні: грамотність в УРСР серед механізаторів і бригадирів дорівнювала 99,4%, серед трактористів – 98,3%, комбайнерів – 99,7%, штурвальних – 97,7%; високий рівень письменності був і серед бригадирів польових бригад – 95% [24, с. 33].

Однак навіть 1940 року в Україні офіційно було зареєстровано 14,7% неписьменного населення [436, с. 416], тому школи лікнепу працювали в республіці ще до радянсько-німецької війни.

Отже, у 1929–1939 рр. радянське керівництво України зробило спробу ліквідувати неписьменність на селі. Масову, насильницьку, форсовану колективізацію мали підкріплювати відповідні дії державних органів щодо піднесення освітнього рівня сільського населення. Колективізація була здійснена, а лікнепробота не принесла остаточних результатів. У досліджуваній період було ухвалено низку важливих загальнодержавних і республіканських рішень щодо ліквідації неписьменності, але жодне із них не було виконане в повному обсязі. Причина у тому, що держава перш за все дбала про розвиток базових галузей індустрії та озброєння. Розвиток культури, зокрема й лікнепробота, не мав забезпеченої фінансової основи. Офіційна статистика прикривала провали в роботі, зумовлені залишковим принципом фінансування розвитку освіти, соціальної сфери, культури взагалі. До початку радянсько-німецької війни плани з лікнепу не було реалізовано. Село радянської України на кінець 30-х рр. ХХ ст. було реформоване в соціально-економічному плані, однак щодо ліквідації неписьменності, не зважаючи на деякі успіхи, самовіддану роботу культармійців, ще залишалось багато незавершених проблем. Значна частина населення далі залишалася неписьменною або ж малописьменною.

Архівні документи свідчать про те, що до лікнепроботи залучали громадські організації: профспілки, комсомол, кооперативні організації, робітників промислових підприємств республіки; у селах працювало багато вчителів. Працювали школи лікнепу, спеціально створені курси; видавали підручники, навчальне обладнання. Однак у цій роботі було допущено багато помилок, дії організаторів часто були не продумані, усе робили поспіхом. Це, на думку дисертанта, ускладнювало лікнепроботу, і спричинило невиконання накреслених завдань.

3.2. Ідеологізація сільської загальноосвітньої школи

Розвиток шкільництва безпосередньо залежить від стану розвитку самого суспільства. Проаналізувавши стан шкільного будівництва на селі в радянській Україні, можна пояснити, у яких умовах опинився український селянин напередодні Другої світової війни.

Після революції керівництво УСРР з ініціативи наркома освіти Г.Гринька не пішло услід за Росією і не змінило системи народної освіти. 1920 року згідно з “Декларацією про соціальне виховання дітей” [196, с. 72] було встановлено детальну і складну систему соціального виховання і навчання дітей – від початкової аж до вищої. Ця система орієнтувалася на добір здібних учнів, підготовку кваліфікованих фахівців для промисловості та сільського господарства.

У 20-х рр. в українській системі народної освіти загальна освіта обмежувалася семирічною школою, причому семирічка мала різні типи. Зокрема за даними 1927 року, у селах були звичайні сільські агрономізовані семирічки і школи селянської молоді (1930 року їх перейменували у школи колгоспної молоді). Після семирічки навчання продовжували у профшколах і технікумах. Середньої загальноосвітньої школи, що працювала в РРФСР, в Україні не існувало [437, с. 147].

У 20-х рр. було зроблено спробу ввести загальне навчання. Перший закон про загальне навчання (всеобуч) ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили 30 липня 1924 р. Цей закон передбачав уведення 4-річного навчання дітей обох статей віком від 8 до 11 років. У серпні 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР у постанові “Про заходи до проведення загального навчання” конкретизували завдання всезагального навчання, яке мало бути запроваджене до 1930 р. Для здійснення цього важливого завдання створили центральну і місцеві комісії із представників партійних, радянських і громадських організацій [434, с. 401-403].

Однак усупереч ухваленим рішенням, деяку роботу на місцях (неодноразо-

во впродовж 1927–1928 рр. питання розвитку народної освіти розглядали, наприклад, Сумський окргкомітет КП(б)У, Харківський, Прилуцький, Запорізький окружками), перший закон про загальне обов'язкове навчання (всеобуч) в Україні не був виконаний.

Наприкінці 1920-х рр. у селах багато дітей ще не навчалось у школі. Зокрема в Київській окрузі навчалось тільки 67% дітей віком від 8 до 11 років [257, ф. 5, оп. 6-а, спр. 9, арк. 18], у Волинській – 57,5% [228, ф. 166, оп. 17, спр.9, арк. 412], у Полтавській – 55% [271, ф. 88, оп. 1749, спр. 1, арк. 4], у Бердичівській – 65% [231, с. 75]. Загалом у республіці в 1927/1928 р. у сільських школах навчалось тільки 65% дітей шкільного віку [213, с. 440]. Цей період не є об'єктом нашого дослідження і потребує окремого аналізу.

20 липня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення щодо звіту народного комісара освіти М.Скрипника “Про перспективи загального навчання на Україні”, де вказувалося: план охоплення дітей школою значною мірою не реалізований (ідеться про виконання постанови від 30 липня 1924 р.), не виконаний план з лікнепу [196, с. 102]. Відповідно до реальних обставин ЦК поставив чергові завдання: упродовж п'ятирічки здійснити загальне початкове навчання і ліквідувати неписьменність серед трудящих [232, с. 298]. Однак 1929 р. обстановка в СРСР змінилася. Рік “великого перелому” справді був роком повороту в розвитку країни, зокрема й у галузі освіти. Цього року розгорнулася дискусія про основні напрями розвитку народної освіти. Обговорення відбувалося у складних умовах, із наклеюванням ярликів, відкиданням талановитих новаторів педагогічної думки. Це спричинило глибокі деформації й перекручення в загальній освіті. Зокрема різко посилились тенденції до ремісництва в освіті, її організація ставала дедалі прагматичнішою. У школах зменшилося значення загальноосвітніх дисциплін. 1930 року загальноосвітня школа стала на шлях політехнізації, але насправді все зводили до введення ремісництва (детально про це йтиметься далі). В Україні поширились школи відповідного типу –

фабрично-заводські семирічки та школи селянської молоді, що готували кадри для виробництва. Від 1931 р. навіть освітні школи лікнепу були зобов'язані давати учням професійну підготовку.

Посилення унітарного підходу до освіти викликало нерозуміння, невдоволення і протест у передових колах інтелігенції, навіть серед значної частини компартійного і радянського керівництва. Зокрема нарком освіти А.Луначарський вийшов у відставку. Не погоджуючись з політикою прямолінійного командування в галузі культури і освіти. Його приклад наслідували всі члени колегії НКО. Проте наступ сталінців продовжувався. Серед заступників нового наркома О.Бубнова з'явилася сумновідома фігура А.Вишинського. У школах розпочалася реформа. Більшість навчального часу діти почали проводити на підприємствах. Прогресував культурний нігілізм. На захист школи в Україні стали О.Шумський, М.Скрипник, М.Хвильовий (як відомо, всі вони стали жертвами терору). У Москві з критикою політики уряду виступила Н.Крупська.

У такій складній політичній ситуації наприкінці 20-х рр. розпочався перехід до загального навчання. У 1927/1928 р. на селі в УСРР було 17 709 шкіл, де працювало 45 340 учителів і навчалось 1 799 988 учнів [222, с. 8]. Більшість шкіл були початковими (понад 16 тис.). У початковій школі в середньому налічувалося 88,2 учнів, у неповній середній – 310. Працювали в них, відповідно, від двох до десяти учителів [224, с. 5].

Збільшилася кількість дівчат у школах. Це особливо помітно тому, що в 1917 р. в Україні дівчата становили тільки 27,8% від загальної кількості учнів. У 1927/1928 р. цей показник зріс до 37,8%, а наприкінці першої п'ятирічки – до 44,5% [222, с. 17].

1929 року у 14 276 з 16 583 обстежених шкіл на селі навчання проводили українською мовою, у 307 школах – польською, у 246 – єврейською, у 804 – російською, у 796 – німецькою, 119 – молдавською мовами [219, с. 7].

Змінювався й соціальний склад учнів села. 1929 року було проведено обстеження 877 223 учнів. З них 40 855 – це діти робітників радгоспів та інших державних господарств, 609 783 – діти власників індивідуальних господарств, 50 394 – діти службовців, 128 884 – діти членів комун і сільгоспартілей [219, с. 16].

Діти заможних селян складали основу учнів у школах. У них були кращі матеріальні умови для навчання, ніж в інших. Наприклад, у серпні 1929 р. було обстежено в Чернігівській окрузі чотири райони. З 37 шкіл тільки у двох початкових училися 20 учнів-наймитів, у решті шкіл їх не було взагалі. На всю Чернігівську і Зінов'євську округи у школах показник навчання наймитів сягав усього 1,4% [438]. Через матеріальну неспроможність діти наймитів не мали змоги вчитися і швидше від інших дітей залишали школу, про це свідчать такі цифри: у 1929/1930 р. відсоток тих, хто залишив початкові школи, досягав від 14,5 до 30,6% загальної кількості учнів [439]. Абсолютну більшість серед тих, хто залишив школу через брак одягу, взуття, підручників, складали діти сільської бідноти і наймитів. Основна частина тих, хто не встигав і другорічників були також дітьми наймитів [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 20].

12 червня 1929 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову “Про фонди допомоги дітям наймитів і бідноти”. Водночас органи влади здійснювали заходи щодо допомоги дітям найбільш бідних селян. Фонди утворювали з бюджетних асигнувань, грошових і натуральних надходжень від кооперації і громадських організацій: Українського Червоного Хреста, товариства “Друзі дітей” та ін. Фонди витрачали для виплати стипендій, для організації та утримання гуртожитків, для придбання одягу, взуття, обладнання для шкіл, для організації у школах сніданків і перевезення дітей [224, с. 432]. Щоправда, ці фонди мали дуже обмежені кошти через бідність громадських організацій і слабку допомогу держави.

Проте у травні 1929 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив постанову “Про стан та перспективи культурного будівництва”, в якій підкреслив, що реконс-

труктивний період поставив питання про загальне початкове навчання [228, ф. 166, оп. 17, спр. 3, арк. 9-22].

На наш погляд, значна кількість документів про розвиток освіти свідчить про негаразди в цій справі, ніж про досягнення. Постійний адміністративний тиск призводив до ще більшої централізації та обмежень. Згадаймо рішення XVI з'їзду ВКП(б) про загальну освіту. Відповідно до директиви з'їзду, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 25 липня 1930 р. ухвалили постанову “Про загальне обов’язкове навчання”, де вказували, що у країні є необхідність з 1930/1931 р. ввести всюди загальне обов’язкове навчання дітей віком від восьми до десяти років. ЦК “закликав розглядати загальне обов’язкове навчання як важливу політичну кампанію на весь найближчий період” [225, ф. 1, оп. 2, спр. 1, арк. 17-18]. 14 серпня 1930 р. постановою ЦК і РНК СРСР у країні було введено загальне навчання в обов’язку чотирирічної школи [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1, арк. 56].

У чому причина, на наш погляд, такого запізненого – на тринадцятому році “пролетарської революції” – переходу до обов’язкової початкової освіти? Брак уваги до питань освіти та культури спричинили горезвісний “залишковий принцип” фінансування. Обмеженість матеріальних ресурсів, часто навіть їх відсутність негативно позначилася на освіченості та культурному рівні населення. Основні фінансові потоки були спрямовані на розвиток важкої індустрії та ВПК, а не освіти.

На підставі названих вище рішень в УСРР розпочалася робота із здійснення загального навчання. При РНК виник республіканський Комітет сприяння навчанню на чолі з головою уряду В.Чубарем. До 1 листопада 1930 р. в 169 районах УСРР було створено 4 тис. комітетів сприяння загальному навчанню. Ці комітети вживали заходів для створення необхідних фондів нормованих продуктів для постачання вчителям, для забезпечення дітям взуття й одягу [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1, арк. 78]. У жовтні–листопаді 1930 р. в усіх районах відбулися збори партійно-господарського активу, працівників освіти, на яких об-

говорювали завдання повного охоплення дітей школою.

14 листопада 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання “Про дітей куркулів у початковій, середній, вищій школі”. Було вирішено, що діти “куркулів” повинні також навчатися у школі. У випадку, якщо навіть їхні батьки були депортовані за межі України, діти залишалися у школах. “Куркульських” дітей, які не перевиховувались, у школу було вирішено не приймати: “виключати зі школи тих, хто проявив ворожі настрої, але поголовно виключати не треба” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 8].

Різко посилилась ідеологізація освіти. Штучне розпалювання класової боротьби на селі привело до значних соціальних змін у складі учнів. На початку 30-х рр., особливо у старших класах, порівняно з 20-ми рр. значно зріс просярок дітей колгоспників. Відповідно, зменшилася кількість дітей “розкуркулених”, “підкуркульників”, сільських священників. Незважаючи на постанови, їх виганяли зі школи. Разом із батьками було репресовано й вислано більше мільйона дітей шкільного віку. [131, с. 216]. Зокрема Бахмацький райком КП(б)У 19 січня 1930 р. дав вказівку районному відділу народної освіти перевірити склад учнів і відрахувати із семирічок, профшкіл дітей та родичів “куркулів і контрреволюціонерів” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 13]. Бюро Київського окружного покарало інспектора відділу освіти за дозвіл приймати куркулів у школи і пункти лікнепу, було запропоновано негайно їх відрахувати [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 20].

З багатьох шкіл “виживали” дітей, розпалювали ворожнечу між ними, протиставляли їх одне одному за соціальним статусом. Дітей часто провокували бойкотувати своїх товаришів. “Наша школа, – ішлося в одній із публікацій тих років, – має взяти на себе завдання переробити молоде покоління ворожих елементів, завоювати для наших думок їхню свідомість, дати їм натхнення нашими ідеологічними почуттями, перебороти їхню психологію, захопити нашими інтересами, зробити їх свідомими активними робітниками нашого соціалістичного

будівництва” [440, с. 24]. Проти цього ганебного явища виступив М.Скрипник. Різко протестувала Н.Крупська, яка писала: “Дитина не може вибирати собі батьків, нікого вона не експлуатувала, нікого вона не пригнічувала, нічий вік не заїдала, зла нікому не помишляла. Ні в чому вона не винна. Дитина є дитина. І її треба всиновляти, брати в колгосп як свою. Її треба вчити, як усіх інших дітей, не докоряти походженням, а вирощувати з неї свідому людину, комуніста” [441, с. 123].

Серед учителів і учнів обов’язково пропагували праці Й.Сталіна. Такий метод виховання учнівської молоді формував у них віру у всесильність, непогрішність “вождя всіх народів”, спричиняв політичне безвілля й беззастережну слухняність.

З кінця 20-х рр. у школах набрала особливого розмаху антирелігійна пропаганда. У липні 1928 року політбюро ЦК КП(б)У затвердило резолюцію, у якій вказувало на недостатню постановку антирелігійної справи у школах. Вимогу вищого партійного органу законодавчо закріпив 15 травня 1929 р. Всеукраїнський з’їзд рад в уже згаданій постанові “Про стан та перспективи культурного будівництва”. Педагогічну громадськість України готували до вирішального наступу на релігію. Особливо активно в цей час працював у цьому напрямі орган НКО – журнал “Шлях освіти”, який упродовж 1929 р. опублікував серію матеріалів, присвячених участі школи в антирелігійній роботі [442, с. 7-9].

У школах запровадили систему антирелігійного виховання. Станом на 1 березня 1930 р. в республіці налічували понад 200 тис. “юних безвірників”. Більшість їх перебувала в Артемівській, Дніпропетровській, Роменській, Кременчуцькій, Могилівській округах. У Лубенській, Ніжинській, Старобільській, Одеській округах – від 200 до 600 осіб [443, с. 2-4]. Саме в ці роки було заборонено працювати у школах віруючим учителям. Цю заборону поширювали і на педагогічних працівників вищих навчальних закладів і технікумів. Дітей священників, які не зреклися своїх батьків, на навчання туди не приймали.

На початку 30-х рр. в УСРР було здійснено низку інших заходів, які мали певний вплив на дальший розвиток системи народної освіти. Так, на основі рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 березня 1930 р. “Про перебудову школи у зв’язку з завданням загальної колективізації” [187, с. 113] відбулися зміни в навчальних програмах сільських шкіл. У 1931–1932 н.р. столярні майстерні були в 63,3% із них, слюсарні майстерні – в 12,6% і змінювані в 10,5% сільських шкіл [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2078, арк. 89].

Зрозуміло, що це надто мало, та й обладнання для майстерень постачалось дуже примітивне, в основному зношене, фактично не придатне для виробничого процесу. Майстерні були маленькі, механічне устаткування в них за відсутності електроенергії не використовувалося.

Значно збільшилась площа пришкільних земельних ділянок, які оброблялись силами учнів і вчителів. Так у 1932-1933 н.р. тільки в 58 районах Київської області при школах було засіяно озимими 4,5 тис., а ярими – 3,9 тис. га. Розширення загальної площі для пришкільних ділянок проводилось з розрахунку 2 га – на початкову, 4,5 га – на неповну середню школу [257, ф. 144, оп. 1, спр. 84, арк. 89]. Вважалося, що створення і розширення пришкільних ділянок повинно було розв’язати такі основні проблеми, як забезпечення зайнятості продуктивною працею школярів і створення продовольчих фондів для забезпечення учнів гарячими сніданками (в ті голодні роки це було дуже важливо).

Чимраз більше практикувалося укладання договорів між відділами народної освіти та господарськими організаціями, згідно з якими промислові підприємства, МТС, радгоспи давали школярам обладнання і змогу працювати в їхніх цехах і майстернях [444, с. 34].

Політехнізація навчання першої половини 1930-х рр. у сільських школах була дуже примітивною, але її недоліки не применшують позитивної сторони процесу. Вже в тих умовах вона мала чимале значення для формування в учнів трудових навичок, підготовки масових кадрів, гостру потребу в яких відчувало

сільське господарство.

Тим не менше за наказами НКО УРСР від 23 лютого і 26 квітня 1937 р. години ручної праці і політехнічного навчання було ліквідовано, викладання праці як самостійного предмету припинено [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2078, арк. 102]. Про причини такого рішення можна тільки здогадуватися. На наш погляд, політехнічна освіта залишилася майже останнім засобом для самовираження особи. В міру вдосконалення політехнічного навчання і трудового виховання воно все більше вступало в суперечність з ідеологічними установками. Офіційно це рішення пояснювалося тим, що, згідно з Конституцією СРСР, в Радянському Союзі було в основному побудовано соціалізм, тобто розв'язано завдання індустріалізації, колективізації і культурної революції. Тому політехнічне навчання і трудове виховання втратили актуальність, а на перший план висувалось завдання готувати “будівника комунізму”.

Починаючи з 1937 р., школа виконувала, в основному, одне завдання – надавала учням загальноосвітню підготовку, достатню для вступу до вузу. Питанням виховання свідомих кадрів народного господарства не приділялося належної уваги. Документи свідчать, що командно-адміністративній системі не потрібен був свідомий робітник нового суспільства, який здатний зі знанням справи розбиратися в специфіці виробництва. В тоталітарній державі, де панувала примусова праця, потрібен був не зовсім, так би мовити, професійно підготовлений, зате слухняний, безвідмовний виконавець будь-яких наказів. Отже, в умовах панування ідеологічної установки на пересічну особу, коли жодне із завдань початкової, середньої політехнічної освіти не виконувалося повністю, школа поступово перетворювалась у державну бюрократичну організацію.

До політехнічного навчання і трудового виховання повернулися вже в післявоєнний період, коли життя показало абсурдність рішення про їх заборону.

При школах створювались майстерні, робочі кімнати, учні брали участь в польових роботах у колгоспах і радгоспах. Багато семирічок було реорганізова-

но в школи сільської молоді (ШСМ), в яких багато часу виділялось на вивчення сільськогосподарського виробництва [225, ф. 1, оп. 20, спр. 145-а, арк. 4]. Для керівництва ШСМ при Головсоцвиху НКО УСРР було створено спеціальний орган з представників ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, Наркомзему, сільськогосподарської кооперації [225, ф. 1, оп. 220, спр. 148, арк. 3]. Згодом у ході суцільної колективізації ШСМ реорганізовані в школи колгоспної молоді (ШКМ). Якщо в 1929 р. в ШКМ було реорганізовано 156 шкіл, в 1930 р. – 249, то в 1930–1931 рр. – 1 088. Всього було реорганізовано в ШКМ 53,4% сільських семирічних шкіл [445, с. 20].

Однак, на нашу думку, не можна вважати правильною цю реорганізацію, тлумачення педагогічного процесу в школі як вивчення певного виробництва. Залишивши без достатньої уваги проблеми оволодіння учнями основ знань, такий однобічний підхід не давав можливості науково обґрунтувати розв'язання проблеми зв'язку школи із повсякденним життям.

Грубі помилки допускалися в рішеннях Всесоюзного з'їзду з питання політехнізації (серпень 1930 р.). Він рекомендував домагатися переростання шкіл у “виробничо-навчальні комбінати” типу підприємств. Фізична праця повинна розширюватися за рахунок витіснення загальноосвітніх предметів [186, с. 84]. Правда, в Україні взялися виправляти допущені помилки. Вже на Першому Всеукраїнському з'їзді політехнізації (вересень 1930 р.) була дана відсіч спробам підмінити політехнізацію вузькою спеціалізацією, засуджено лозунг “школа – цех заводу” [446, с. 143]. Це були правильні рішення, але на практиці вони не виконувалися. Навчання в школах проводилося за так званою “комплексною системою” або методом “проектів”. Урок як форма навчання поступово витіснявся. Тільки в 1932 р. теорія “відмирання школи” була офіційно засуджена постановою ЦК КП(б)У “Про початкову і середню школу” [186, с. 144].

Перший Всеукраїнський з'їзд політехнізації постановив до 1932 р. повністю реорганізувати сільські семирічки в школи колгоспної молоді (ШКМ) (в них

діти навчалися і одночасно працювали в колгоспах). На 1931 р. із 3 300 семирічок понад 2/3 реорганізовано в ШКМ. Колгоспи повинні були взяти активну участь в політехнізації школи, забезпечити їх інструментами і необхідними матеріалами. Одночасно з'їзд висловився проти недооцінки теоретичних знань [445. с, 36].

Неабияке значення для розвитку політехнізації мали постанови ЦК ВКП(б) від 5 серпня 1931 р. “Про початкову і середню освіту” та від 25 серпня 1932 р. “Про навчальні програми у початкових і середніх школах”. Ці документи передбачали прискорення темпів політехнізації школи. Для цього вимагалось розгорнути мережу майстерень та робочих кімнат при школах, поєднуючи цю роботу з прикріпленням шкіл до колгоспів, радгоспів, МТС на основі відповідних договорів. ЦК ВКП(б) вказав на необхідність поєднання навчання з виробничою працею на такій основі, щоб вся громадсько-виробнича праця учнів була підпорядкована навчальним і виховним потребам школи [447, с. 46].

В Україні практичні заходи щодо політехнізації були розроблені в постанові ЦК КП(б)У від 15 серпня 1932 р. “Про початкову та середню школу”. Особливе місце в політехнізації школи відводилось допомозі робітників промислових підприємств, колгоспів, радгоспів [225, ф. 1, оп. 20, спр. 986, арк. 56].

У 1930–1931 н.р. початкові школи в селах України мали 4 424 майстерні, а семирічки – 1 195 [392, с. 48]. У 1931–1932 н.р., особливо під час проведення в Україні декади політехнізації, спостерігалася певна активізація цих процесів і кількість майстерень зростає, відповідно, до 4 867 і 82 321 [392, с. 54].

Деякі підприємства Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Миколаєва та інших міст виділили для шкіл обладнання і кошти для організації майстерень. Так робітники Запоріжжя зібрали з цією метою 10 тис. руб. [257, ф. 5, оп. 20, спр. 732, арк. 73]. По Київській області на кінець п'ятирічки за допомогою робітників деревообробні майстерні були створені в 68 школах, а металообробні – в 40 школах [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1904, арк. 31]. Понад 75% семирічок і СШ

республіки були прикріплені до колгоспів, радгоспів, МТС [228, ф. 2, оп. 4, спр. 1489, арк. 60].

З початком суцільної колективізації було допущено грубі помилки і в політехнізації сільських шкіл. У 1930 р. вони були прикріплені до колгоспів, а ті стали використовувати школярів як безплатну робочу силу. НКО УСРР був змушений видати спеціальну інструкцію “Про нормування роботи ШКМ в усупільненому сільськогосподарському виробництві” [448, с. 3-6]. Всупереч названим рішенням, була колективізована й сільська школа. До колгоспів були передані всі пришкільні ділянки і шкільний реманент. Ось як пояснювався цей процес у передовій статті офіційного органу ЦК КП(б)У у газеті “Комуніст”: “Нічого школі стояти осторонь і чекати, поки колективи поширяться. Передавши до колгоспу своє господарство та перенісши до нього свою роботу, школа цим самим набуває нових можливостей забезпечити свої виховні завдання готувати майбутніх активних учасників і провідників колективізації. Школа може і повинна стати одним із чинників зростання і зміцнення колективізації” [449].

На місцях справа доходила до абсурдних рішень. Так у Тульчинській окрузі на Вінниччині відділ народної освіти прийняв рішення про вступ усіх шкіл до колгоспів. У Проскурівській окрузі відділ народної освіти прийняв рішення про те, що всі характеристики вчителям буде видавати лише колгосп. Згідно з директивою ВУК “Робос” вся земля вчителів повинна бути усупільнена колгоспами [225, ф. 1, оп. 220, спр. 20, арк. 1-5].

Аналізуючи цей період розвитку школи, М. Скрипник на IV Всеукраїнському з’їзді “Робосу” (квітень 1932 р.) говорив: “Якщо подивитись на майстерні наших шкіл, подивитись, яким шляхом проводиться навчання наших дітей на виробничій практиці, то ми побачимо справді жахливі збочення. Підміна політехнізації вузьким ремісництвом, набування знань вузького фаху, певного ремісничого процесу аж ніяк не може нас задовільнити й ми мусимо боротися з ним” [245]. Зауважимо, що у 1930/1931 р. тільки 24% семирічок мали робочі

кімнати, серед початкових шкіл – лише 6-7%, а 16% – майстерні [72, с. 143]. Крім того, в 1930 р. в СРСР розпочалася уніфікація системи народної освіти. На ділі це означало “зросійщення” систем освіти в національних окраїнах, в тому числі в УСРР.

Ще на початку 1920-х рр. комісія ЦК ВКП(б) на чолі з В. Леніним розробила принципи створення єдиної радянської трудової політехнічної школи [87, с. 44-51]. Більшовицька партія, застосовуючи форми політичного тиску, поступово ліквідувала зародки творчого пошуку і самостійності у вирішенні нагальних проблем освіченості. Поступово була встановлена єдина мережа шкіл, жорсткі рамки якої не дозволяли розвиватися ініціативі. Уніфікація системи освіти призвела до переважання в школах учнів із суворо обмеженим обсягом знань. Вся система народної освіти була жорстко централізована і керувалася із Москви. Крім того, народна освіта підпорядковувалася на місцях не тільки радянським, а й партійним органам, які також залежали від Москви, що вело до ще більшої централізації в керівництві освітою. Найбільш широкоживаними офіційною пропагандою на рубежі 1920–1930-х рр. стають слова “єдиний”, “єдина”, як от: єдина (по суті, унітарна) держава, єдина уніфікована і наднаціональна система управління нею, єдиний план, єдина система освіти, єдина трудово-школа, єдині навчальна програма, методи навчання і виховання, підручники тощо. Були закладені основні принципи консервативної, авторитарної освіти, не подолані ще повністю нашою системою освіти до сьогоднішнього дня.

На нашу думку, єдина система народної освіти, по-перше, найбільше відповідала установкам і вимогам господарського комплексу – обслуговувати так зване соціалістичне будівництво на території всього Радянського Союзу. Навчання і виховання були поставлені в пряму і безпосередню залежність від виробництва з його командно-адміністративними відносинами. На основі цих положень були розроблені плани культурно-освітнього життя, зміст яких повністю збігався з планами промислового та сільськогосподарського розвитку.

По-друге, освітні завдання, крім підпорядкування народногосподарським планам влади, ще й повністю відповідали концепції про єдину радянську трудову політехнічну школу. Маючи прогресивне теоретичне підґрунтя, ця ідея підпорядковувала умовам соціалістичного будівництва на території всього СРСР, без врахування специфіки регіонів, все їхнє культурне життя. Викривлення і деформації в процесі практичної реалізації призвели до зниження якісного показника в навчанні.

По-третє, формування освіти здійснювалось одночасно з утвердженням командно-адміністративних методів управління всіма сферами життєдіяльності людини. Розглядаючи ці питання, слід обов'язково враховувати, що рубіж 1930-х років і був кульмінаційним моментом цього процесу. Будучи остаточно сформованим в організаційному плані, фактично закріпившись у формі державно-мобілізаційного соціалізму, система пішла на корінний перелом усього культурного життя взагалі й освіти як його складової частини зокрема. Йшов процес утвердження радянського тоталітаризму, коли вирішення всіх питань зводилося до адміністративного тиску й репресій.

По-четверте, система єдиної освіти зводила нанівець останні спроби самостійного вирішення освітянських проблем в Україні.

Таким чином, відсутність елементарних національних підходів до вирішення економічних, соціально-політичних і культурних питань фактично обумовили можливість маніпуляції суспільною думкою, що безпосередньо вплинуло на формування системи освіти. При цьому слід мати на увазі, що в зазначений період відбулася своєрідна підтасовка суті і поняття національно-культурного будівництва. Проголошувана партійно-державною владою розбудова структурних ланок національної освіти й культури була не тільки, присутня, голосливою, але й не відповідала істині. Мова, звичаї, література, досягнення науки і гуманістичних ідей використовувалися в ім'я партійного більшовизму для денационалізації українців. Все це було результатом політизації, ідеологіза-

ції культурного життя, а, отже, й освіти як його складової частини. Під виглядом “національно-культурного будівництва” насаджувався стереотип необхідності боротьби з “класово-ворожими елементами” [193, с. 314]. Школа і весь навчально-виховний процес стали об’єктами посиленої ідеологічної боротьби.

Отже, в умовах, що склалися в той час, неможливо було здійснити ідеї щодо будівництва школи на ґрунті справжніх українських традицій і культури. Республіка була змушена функціонувати як складова частина єдиного економічного комплексу СРСР, і тому спроба втілити національно-державні ідеї в сфері освіти на рубежі 1930-х років зазнала краху. Відбулася повна стандартизація освіти.

У серпні 1930 р. питання про обов’язкову початкову освіту розглядалося спеціально в ЦК КП(б)У. В своїй постанові “Про запровадження обов’язкового загального початкового навчання на Україні” ЦК визнав стан підготовки до всеобучу в УСРР незадовільним. Проголошувалося, що введення всеобучу є однією з найважливіших політичних кампаній [225, ф. 1, оп. 220, спр. 20, арк. 7]. У такій складній, часто трагічній ситуації, яка склалася в результаті дії на практиці сталінської теорії загострення класової боротьби, внаслідок проведення насильницької колективізації довелось вирішувати всі проблеми того часу, в тому числі й зміцнення матеріально-технічної бази школи. Так, у селах України на кінець 1920-х рр. бракувало шкільних приміщень. В Одеській окрузі, зокрема, лише 50% дітей проживало в селах, де були школи; решта – на відстані 1-8 км від школи [258, ф. 7, оп. 1, спр. 1, арк. 49]. Добиратися щодня до школи таким учням було дуже важко, а підвозити їх в час весняного та осіннього бездоріжжя було неможливо. Інтернатів для учнів майже не було.

Одеська округа не була винятком. Таке ж або приблизно таке траплялося і в інших округах. Якщо для прикладу взяти Коростенський район на Київщині, то в ньому було 40 шкіл на 117 населених пунктів [257, ф. 144, оп. 54, спр. 8, арк. 38]. У цілому ж на Київщині, яка не відставала за рівнем розвитку шкільної

мережі, напередодні першої п'ятирічки на 2 269 населених пунктів припадало 663 школи. При цьому, наприклад, в Макарівському районі, відповідно на 155 населених пунктів припадало всього 40 шкіл, у Розважівському на 223 – 41, в Хабенському районі – на 238 – 80 шкіл тощо [450, с. 38, 39]. Всього в Україні на 55 тис. населених пунктів припадало 17 тис. шкіл, тобто 2 школи – на 4-5 сіл [72, с. 136]. Але самі школи в багатьох випадках були в дуже поганому стані. Так на 1929 р. в республіці із 16 тис. шкільних приміщень тільки менше половини були придатні для навчання; третину із них треба було перебудувати, а решту – відремонтувати [451]. В окремих округах картина була ще гіршою. Наприклад, у Шевченківській окрузі цілком придатними для навчання були тільки 24% шкіл, вимагали капітального ремонту 18%, а повністю непридатними були для навчання 33% сільських шкіл; 20% шкіл округи містилися в найнятих приміщеннях тощо [452].

Таке становище створювало труднощі не в окремих округах, а повсюдно. Масово сільські школи змушені були працювати в дві, а то і в три зміни. Так на початку 1929 р. із загальної кількості 17 537 шкіл у дві зміни на селі працювали 4 554 школи (26%), а в три – 132 школи (0,2%).

Дуже низьким був рівень матеріального забезпечення дітей, через що частина з них була змушена не відвідувати школу. Із перевірених у 1928/1929 р. 8 285 сільських шкіл тільки в 677 школах надавали дітям безплатне харчування, в 4 720 школах – одяг, взуття, в 4 642 – підручники і навчальне приладдя [219, с. 26]. Тому гостро постала при переході до всеобучу і ця проблема. Вирішити важливі питання освіти можна було перш за все, збільшуючи асигнування на її розвиток. Якщо у 1924–1925 н.р. бюджетні витрати на освіту по республіці становили 39 млн. руб., то в 1927–1928 н.р. – вони вже збільшились до 97 млн. 677 тис. руб., тобто зросли в 2,5 рази. Разом із місцевим бюджетом ці асигнування стають ще більшими. Однак із загального плану фінансування освіти в СРСР, який передбачав близько 5 934 млн. руб., для України відпускались 234 млн.,

тобто всього 3,9% [219, с. 29].

Аналіз архівних документів засвідчує нерадісну картину. Із загального бюджету шкіл на заробітну плату витрачалось 74%, а решту 26% – на придбання підручників і будівництво [225, ф. 1, оп. 328, спр. 1, арк. 293]. Тому фактично по багатьох округах асигнування на будівництво нових шкіл не зросли, а (через деяке зростання зарплати вчителів), навпаки, знизилися. У 1929 р. в Харківській окрузі для забезпечення шкільного будівництва на селі заплановано виділити 3,9 млн. руб. на п'ятирічку, а за 1929–1932 рр. фактично виділено тільки 2,02 млн. Знизилась асигнування на навчальне обладнання і становили у 1930 р. 4,5% бюджету, проти 5,5% у 1929 р. [225, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 48]. Упродовж усього періоду 1930-х рр. простежується зростання абсолютних цифр асигнувань на розвиток освіти (якщо порівняти 1923–1924 н.р. з 1936 р., то помітно збільшення коштів у 54 рази). Однак ці цифри в перерахунку на 1940–1941 н.р. становили для України всього 1/9 частини освітянських затрат по всьому СРСР [36, с. 53].

Україна, відраховуючи до центру величезні кошти, отримувала назад дріб'язкову частку, зовсім недостатню для розвитку освіти, причому це фінансування постійно скорочувалось.

На час переведення навчальних закладів на державне забезпечення в СРСР уже було створено підвалини командно-адміністративної економіки. Основою економічного базису був пріоритетний розвиток важкої промисловості, а тому освіта і культура залишилися поза увагою і, фактично, існували на “залишковому принципі” фінансування. Цей принцип сформувався ще до початку перших п'ятирічок. У 1930-і рр. проходило тільки вдосконалення методів командно-адміністративного регулювання. Тому перенесення політичного натиску на підвищення освітнього рівня населення наштовхувалось на основу планового економічного розвитку з її “залишковим принципом” фінансування освіти, і, крім ідеологічного впливу, не мало практичного значення.

Яскравим свідченням бездушного та байдужого ставлення партійно-державної номенклатури до питань освіти і школи є відомості про витрати у школах України підчас навчання. Сума витрат на 1 учня в школах республіки була менша, ніж по СРСР. Так розрахунки показують, що 1 коп., витрачена на освіту, припадала на 1 146 учнів в СРСР, на 988 – в РРФСР, і аж на 1 722 учня – в Україні [36, с. 112].

Тягар фінансування освіти було перекладено на місцеві бюджети. За даними на 1929 р., із числа перевірених 20 584 шкіл УСРР на утриманні селищного бюджету знаходилось 102 школи, районного – 6 336, сільського – 12 362, на самообкладанні – 182 школи. Таким чином, абсолютна більшість сільських шкіл України перебувала на утриманні місцевого бюджету. Асигнування держави були незначні в порівнянні з потребами освіти, хоча в цифрах вони в ці роки значно зростають, навіть якщо взяти такі показники, як витрати на одного учня (ними прикривалася офіційна статистика). Якщо до революції видатки на одного учня в Україні становили 2 руб., то у 1929/1930 р. – більше 5 руб. [219, с. 25], однак постає питання, за рахунок кого зросли ці видатки – держави чи самого населення. Зрештою, радянський рубль не можна порівнювати за вартістю з царським. Не треба забувати, що державний бюджет і місцеві бюджети не були єдиними джерелами асигнувань на освіту. До радянсько-німецької війни широко використовувався метод самообкладання сільського населення (про це вже йшлося).

У роки першої п'ятирічки в Україні дещо розширюється мережа сільських шкіл. Однак їх будівництво велось із зривами, недовиконанням планів. Як результат, не було відкрито ряд шкільних приміщень. Так, 1928/1929 р. відставання від плану будівництва склало 7 163 одиниці. Тільки 10 округ цього року цілком виконали план шкільного будівництва [228, ф. 166, оп. 1, спр. 760, арк. 12-14]. Наприклад, в Ізюмській окрузі було заплановано 41 сільську школу, а збудовано лише 13, частина з яких зовсім не відповідала навчальним вимогам.

Основна причина непридатності новозбудованих шкіл у тому ж “залишковому принципі” фінансування, який зумовлював низку непорозумінь. У першу чергу – незацікавленість підрядчика, нестача і погана якість будівельних матеріалів; школи ставали довгобудовами або перехідними, що тривало з року в рік, будівництвами. Крім того, через погану якість новозбудованих шкіл дуже часто їх доводилось ремонтувати. Як свідчать документи, близько 40% шкіл були непридатні для експлуатації за медично-санітарними нормами [453].

Контроль за витрачанням державних асигнувань на шкільне будівництво майже не проводився, не було організації (єдиної), яка би відповідала б за шкільне будівництво. Наприклад, в с. Стрижавка на Білоцерківщині громада збрала самообкладанням 7 тис. руб. на будівництво школи, а сільрада використала їх на ремонт свого приміщення. У с. Рожнівка на Ніжинщині зібрані самообкладанням 5,6 тис. руб. замість шкільного будівництва були направлені на ремонт лікарні [452].

Не покращилося становище і в 1930 р. У республіці 30% шкільних комплектів не забезпечувались приміщеннями взагалі і заняття проводились під відкритим небом. У кінці березня цього ж року навчалось всього 15% підлітків. У багатьох районах республіки через брак шкільних приміщень навчання замість 1 вересня починалося після 20 вересня або і в жовтні [453].

План будівництва сільських шкіл не було виконано, через що план прийому до шкіл дітей віком 8-11 років було виконано лише на 82%, підлітків 11-15 р. – на 68,2 % [228, ф. 166, оп. 1, спр. 779, арк. 13].

Спостерігалася велика диспропорція у зростанні чисельності шкіл і кількості в них учнів. За 1929–1930 н.р. контингент школярів збільшився на 56,2%, а шкільний фонд зріс всього на 24,6%. У 1931 р., відповідно на 14,2% і 7,8%, у 1932 р. – 15,5% і 4,3% тощо [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 32, арк. 15].

Така складна ситуація із шкільним будівництвом склалася не тільки в селах України, вона поширювалася на всю країну. Тому ЦВК СРСР 26 березня

1930 р. був змушений звернутися до народу із закликом: “Про посилення темпів культурного будівництва”, де говорилося: “ЦВК СРСР, йдучи назустріч побажанням широких робітничо-селянських мас (трафаретна на ті часи причина – Я.М.), постановив переглянути п’ятирічний план культурного будівництва в бік значного його розширення для того, щоб культурна п’ятирічка не відставала від п’ятирічного плану господарського будівництва” [454, с. 232].

Місцеві органи влади зобов’язувалися прискорити темпи будівництва нових і повернення колишніх шкільних приміщень, а також використовувати під школи конфісковані “куркульські” будівлі.

У квітні 1932 р. в Україні було проведено республіканську нараду працівників освіти, на якій вирішувалось питання зміцнення матеріальної бази шкіл. Було оголошено місячник перевірки і розгортання масового шкільного будівництва, укладено договір про змагання між НКО РРФСР і НКО УСРР на краще виконання програми будівництва [228, ф. 166, оп. 17, спр. 780, арк. 18].

Відбулися деякі зрушення на місцях. У серпні 1932 р. в Донецькій області пройшли збори партійно-господарського активу, щоб обговорити хід будівництва і підготовки шкіл до нового навчального року. З вересня 1932 р. бюро обкому КП(б)У прийняло постанову, згідно з якою всі міськкоми і райкоми партії зобов’язувалися “активно включитися в місячник огляду шкільного будівництва”. Відділ культури і пропаганди обкому КП(б)У 5 вересня 1932 р. звернувся до всіх партійних і комсомольських організацій та редакцій газет з роз’ясненням мети місячника [225, спр. 850, арк. 24]. Протягом місяця тільки в Артемівській окрузі для шкіл пристосовано 37 споруд [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 16, арк. 12].

У Дзержинському районі Житомирської області на кошти селян і з їх посередньою участю побудовано нові школи у п’яти селах, капітально відремонтовано всі школи району [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1489, арк. 66].

На допомогу школі по республіці проводилися суботники і недільники.

Протягом 1931/1932 р. на Вінниччині було проведено 115 суботників, в 68 районах Київщини у 1931 р. у фонд всеобучу перераховано від суботників 342 тис. руб. тощо [225, ф. 1, оп. 20, спр. 108, арк. 92].

Однак істотно покращити становище не вдалося. У 1931 р. план будівництва сільських шкіл в республіці було виконано тільки на 53,5% з перехідного будівництва та на 15% – з нового. Це зумовило значне відставання шкільного навчального фонду від зростання кількості учнів (про що говорилось вище).

У травні 1932 р. РНК УСРР прийняв постанову “Про стан шкільного будівництва в 1932 р.” [351]. У ній було визнано, що шкільне будівництво не зможе охопити весь учнівський контингент. Тому особливу увагу звернено на реконструкцію шкіл, пристосування під школи інших приміщень, перебудову і добудову існуючих шкіл. Необхідно було звільнити всі колишні приміщення шкіл, які використовувалися не за призначенням. На селі в першу чергу необхідно пристосувати під школи будинки виселених “куркулів” [455, с. 164].

У вересні 1932 р. згідно з рішенням ЦВК і РНК СРСР приймається нова постанова про самооподаткування сільської людності. Тепер ці кошти виключно йшли на задоволення культурних і господарських потреб даного села або кількох сіл. Характерною особливістю цього рішення було те, що між розміром самооподаткування колгоспників і одноосібників була встановлена суттєва різниця: перші сплачували 5-8 руб. (для тих, хто не платив сільгосподаток), 10-14 руб. (хто платив податок), другі – 18-19 руб., а “куркулі” – 200% розміру податку [225, ф. 1, оп. 20, спр. 109, арк. 83].

Крім того, згідно з цим рішенням, у 1932 р. проводився додатково ще один одноразовий збір коштів з одноосібних селянських господарств на зміцнення культури села. Розмір збору дорівнював розміру сільгосподатку 1931 р., але не нижче 150 руб. [456]. Тобто уряд країни знову пішов шляхом грабунку, хоча ці кошти, здавалося, йдуть на благородну мету – розвиток культури, в тому числі й на розвиток сільських шкіл. Навіть зі збільшенням поборів

у 1932 р. поправити становище не вдалося. План шкільного будівництва по новому будівництву виконано тільки на 35%, по перехідному – на 28%. Через низьку якість робіт багато шкіл розвалювалися. Так, наприклад, сталося в селі Білопілля під Чугуєвом [457].

Всього за роки першої п'ятирічки на селі в республіці було побудовано, за одними даними, 2 413 шкіл, за іншими – 1 900, є ще треті дані – 2 594 школи [351]. Ці розбіжності можна пояснити. Можливо, в статистичні дані були включені і школи, перебудовані і добудовані з пристосованих приміщень. Зростання шкіл на селі відбувалося за трьома напрямками:

1. Будівництво нових шкіл. Тут реальною є цифра 1 900 шкіл на 228 тис. учнівських місць. Такої кількості нових шкіл не вистачало, тому що чисельність учнів за роки першої п'ятирічки зроста майже на 2 млн. осіб. В цілому, будівництво нових шкіл задовільнило потребу в шкільних приміщеннях всього на 10% [71, с. 41].

2. Звільнення зайнятих і використовуваних не за призначенням шкільних приміщень. По республіці на кінець першої п'ятирічки зайняті не за призначенням шкільні приміщення становили 3 131 класних кімнат [225, ф. 1, оп. 164, спр. 388, арк. 33]. Скільки було повернуто за роки п'ятирічки під школи цих приміщень, не відомо.

3. Пристосування під школи нешкільних будівель. Перш за все, на селі під школи почали пристосовувати будівлі виселених в роки масової колективізації людей. Так у рішеннях Київського окрвиконкому за 5 серпня 1930 р. записано, що “в зв'язку з нестачею шкільних приміщень, що загрожує зривом загального початкового навчання, райвиконкомам використовувати для навчання звільнені будівлі куркулів” [225, ф. 1, оп. 1, спр. 988, арк. 51].

Майже відразу після введення всеобучу під школи було зайнято в окрузі 1 034 будівлі виселених, також розгорталося переобладнання ще 473 [225, спр. 453, арк. 76]. У 1931 р. під школи та інтернати було зайнято таких 4,5 тис. при-

міщень [225, ф. 1, оп. 20, спр. 647, арк. 60], а в наступні роки ще 1-2 тис. Навіть у 1934 р. планувалося відшукати додатково до існуючого фонду 7 500 класних кімнат, з них за рахунок пристосування під школи 1 965 будівель виселених селян України [458, с. 2].

Частина з цих будівель використовувалася і під гуртожитки. Наприклад, у Димерському районі у 1932 р. в них було створено 5 гуртожитків, в Ємільчинському – 10 тощо [257, ф. 144, оп. 5, спр. 108, арк. 3].

У результаті вжитих заходів щодо розширення мережі сільських шкіл, а також звичайного збільшення комплектування шкіл та класів зростає кількість учнів на одну школу. Якщо у 1927/1928 р. на одну школу припадало 106 учнів, а на одного вчителя – 39, то 1932–1933 н.р., відповідно – 180 і 37 [459, ф. Р-008, оп. 1, спр. 6, арк. 76]. (Зазначимо, що до 1917 р. на одного вчителя припадало 44 учні, отже різниця ще була дуже незначна).

У роки першої п'ятирічки проводилася певна робота по забезпеченню шкіл відповідним обладнанням: меблями, приладдям, підручниками. В результаті індустріалізації країни випуск шкільного обладнання переведено на промислову основу. Так Одеський трест шкільного обладнання об'єднував 10 заводів і фабрик області. Продукції трестом було вироблено на 7,1 млн. руб., а реалізовано лише на 1,6 млн., до того вона була низької якості і дорого коштувала [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2716, арк. 49].

Через паперову кризу, гострий брак необхідних матеріалів, високі ціни забезпечення шкіл навчальним приладдям було ще дуже поганим. Наприклад, забезпечення шкіл зошитами в 1931 р. становило всього 50%, учні писали на старих газетах, книжках тощо [258, ф. 7, оп. 1, спр. 160, арк.142].

Централізований випуск підручників під всеохоплюючим контролем держави дозволив збільшити їх кількість, в т.ч. і українською мовою (в Союзі РСР підручники тоді друкувалися 104 мовами). Вже в другій половині 1930-х років ця цифра значно скоротилась. НКО України розпочав роботу по створенню но-

вих підручників [460, с. 114].

Починаючи з жовтня 1929 р., до їх написання було залучено 300 авторів. Для керівництва ними при методкомісії НКО створюється спеціальна група з 11 осіб. До 1930 р. було обговорено 1 204 підручники з соціального виховання, 771 – з професійного виховання. В результаті цієї роботи у 1930 р. було випущено 15 підручників для початкових шкіл українською мовою, 10 – російською. Для семирічок відповідно – 45 і 26 підручників [228, ф. 166, оп. 16, спр. 265, арк. 84-87]. Характерним було те, що з 1928 р., згідно з рішенням РНК УСРР, всі підручники для шкіл вже друкувалися за новим правописом [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2702, арк. 98].

Ці перші масові підручники були слабкими у теоретичному відношенні і тенденційними в справі виховання учнів. До того ж вони були надто дорогі і не завжди школа могла їх вчасно закупити. Наприклад, 1 вересня 1930 р. починалось навчання, а в більшості районів України школи ще не була забезпечена підручниками. Крім того, вже тоді частина підручників вилучена як така, що не відповідала позиції сталінського керівництва.

Наприклад, у час обговорення листа Й.Сталіна в редакцію журналу “Пролетарская революция” було вилучено підручник О.Дорошевича “Українська література”, виданий у 1931 р. Причина вилучення: “складений на основі концепції М.Грушевського і С.Єфремова” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3088, арк. 99].

Відбулася уніфікація підручників. 12 лютого ЦК ВКП(б), 11 травня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняли аналогічні постанови: “Про підручники для початкової і середньої школи”. Вони передбачали створення “єдиних стабільних” шкільних підручників [243]. До цього часу в школах України і РРФСР існували різні навчальні програми і використовувалися різні підручники з одних і тих же предметів. За згодою з НКО Росії О.Бубновим і НКО УСРР В.Затонським, у 1933 р. були уніфіковані програми і підручники для початкових і середніх шкіл з ряду основних предметів. Уніфіковувалися і методи їх викладання. В школі

утверджувалася авторитарна педагогіка.

Посилено працювала цензура дитячої літератури. Особливо характерним в цьому відношенні є розділ з плану Всеукраїнського видавництва дитячої літератури на 1929 р. (стилістика оригіналу зберігається):

1. Дитяча література повинна бути настійніше зв'язана як по своїй ідеології, так і за змістом підвалинами соціалістичного виховання.

2. Всі дитячі книжки, що будуть виходити в Україні, не повинні мати рис буржуазної дитячої літератури: мораль, сентименталізм, багатослів'я, тенденційність, відсутність художності.

3. Твори з аристократичного і буржуазного життя з їх класовою ідеологією також викреслюються з наших списків.

4. Казки про царів та королів цілком викреслюються; всі ж казки, що мають вийти до дитячого читання, підлягають дуже строгому відбору з боку їх ідеології [228, ф. 166, оп. 17, спр. 110, арк. 139].

Контроль, як бачимо, був тотальним і охоплював всі види літератури для дітей і юнацтва.

За 1928–1932 рр. в УСРР було видано 417 назв підручників для шкіл загальним тиражем понад 47 млн. примірників [460, с. 170]. Однак школи були забезпечені підручниками тільки на 68% [228, ф. 166, оп. 17, спр. 174, арк. 85].

Упродовж першої п'ятирічки в Україні зроблено спроби матеріально допомагати учням сільських шкіл. Без цієї роботи всеобуч на селі був би неможливий. Щоб забезпечити дітей одягом і взуттям, уряд УСРР зобов'язав Укршвейоб'єднання у 1930–1931 н.р. підготувати не менш як 300 тис. комплектів дитячого одягу, Укршкіроб'єднання – 700 тис. пар взуття, з них, відповідно, 200 тис. комплектів одягу, 400 тис. пар взуття – безкоштовно [228, ф. 166, оп. 17, спр. 174, арк. 90].

Влітку 1932 р. НКО УСРР провів конкурс на кращий відділ народної освіти з підготовки до 1932–1933 н.р. З його матеріалів видно, що робилися спроби в

цей період забезпечити дітей харчуванням. У Лисичанському районі Донецької області в 6 школах з 31-ї діти були повністю забезпечені гарячими сніданками, а 27% – одягом і взуттям [408, с. 71].

Торговельне об'єднання “Доннархарч” з 1 грудня 1932 р. до 1 квітня 1933 р. провело конкурс на кращу шкільну їдальню. Для проведення конкурсу при трестах були створені штаби в складі співробітників управління, представників райвиконкомів, батьківських комітетів, а при школах – конкурсні комісії. Результати перевірки заслуховувалися на профспілкових зборах і педрадах, у пресі пропагувався досвід кращих. Все це сприяло поліпшенню харчування дітей [228, ф. 340, оп. 1, спр. 180, арк. 8].

На селі дітей забезпечували безкоштовним харчуванням, в основному за рахунок колгоспів і радгоспів, які щороку засівали з цією метою “гектари загального навчання”, виділяли на сніданки продукти, хоча самі були ще маломіцними. У 1932/1933 р. сільські школярі УСРР, як і доросле населення, потерпіли від голодомору.

Участь населення у всеобучі здійснювалася через Всеукраїнське товариство “Друзі дітей”, створене у 1927 р., основною метою якого була боротьба з безпритульністю. Товариство мало міські та районні управління, первинні організації. Так, в Артемівській районній організації на Донеччині в березні 1932 р. нараховувалось 10 осередків товариства в кількості 600 осіб; в Сталінській районній організації – 95 осередків, в тому числі 27 осередків товариства у колгоспах, де працювали 10 678 особи, [228, ф. 166, оп. 17, спр. 176, арк. 23].

У 1932 р. ВУЦВК і РНК УСРР розпустили товариство. Керівництво боротьби з безпритульністю покладалося на органи освіти. Це рішення було поспішним. Голодомор породив нову хвилю безпритульних дітей.

Важливу роль у проведенні всеобучу на селі відіграли в цей час комітети сприяння школі, які були створені при більшості сільрад республіки. До них входили завідувачі шкіл, депутати сільрад, представники КНС, “Робітземлісу”,

представники партосередків [228, ф. 166, оп. 17, спр. 1, арк. 78]. Наприклад, у 1930 р. в Житомирській окрузі в селах перевага в них віддавалася бідності, наймитам. Головним завданням комітетів були – організація робітничого і бідняцького контролю роботи шкіл, надання суспільної допомоги школам [228, ф. 166, оп. 17, спр. 176, арк. 80]. Комітети допомагали дітям взуттям, одягом, сніданками. Однак вже до середини 1930-х рр. з культурного обрію республіки зникло товариство “Друзі дітей”, були ліквідовані комітети сприяння всеобучу при РНК УСРР, а також його місцеві філії. У 1936 р. було ліквідовано товариство “Геть неписьменність” [402, с. 84].

Це привело до того, що держава, а, фактично, партійний апарат, прибирали до своїх рук всю культурно-освітню роботу. Регламентація культурної діяльності мала, по суті, диктаторський характер. Вирішальною ставала думка не народу, а партапарату. Школа не мала можливості розвиватися на демократичних засадах. Ентузіазм, віра в можливість побудови соціалізму – все це було. Але негативно вплинула і нетерпимість до будь-якого інакомислення, вільнодумства. Розвитку освіти, запровадженню єдиної трудової політехнічної школи серйозно перешкоджала тоталітарна держава.

У цей час у селах стали відчутними наслідки голодомору. У 1931/1932 р. керівництво УСРР (РНК, НКО) рятували сільських дітей в міру своїх можливостей. Адже, за рішенням РНК СРСР, дітей віком до 14 років відносили до останньої, третьої категорії карткового постачання хлібом. Документи засвідчують, що таке рішення приймалося щодо міст, а стосовно сіл воно було відсутнє [402, с. 91]. Тому вже в червні 1931 р. за спеціальним розпорядженням НКО УСРР для 42 тис. дітей в інтернатах було відпущено 35 тис. кг. м'яса, 5 тис. кг. вершкового масла, понад 105 тис. шт. яєць, 10 тис. кг. господарського мила [228, ф. 166, оп. 17, спр. 50, арк. 60]. Це певною мірою покращило їх становище.

Щоб допомогти дитячим закладам, РНК УСРР дає дозвіл місцевим органам влади закупити на місцях додатково 21,2 т. хліба [242, с. 214]. НКО Украї-

ни зміг за рахунок цього рішення відкрити додаткові їдальні. В травні-червні 1932 р. надано і фінансову допомогу РНК республіки (2 млн. руб.) для 44 найважчих районів. Спеціально для дітей було відпущено 100 т. крупи і кондитерських виробів [228, ф. 166, оп. 17, спр. 279, арк. 13]. На кінець 1932/1933 р. тільки 20% учнів сільських шкіл України отримали безкоштовні сніданки, а 10% – відповідно одяг та взуття [228, ф. 340, оп. 1, спр. 797, арк. 210]. Звичайно, це дуже і дуже мало, мільйони сільських дітей загинули від голодомору.

Коли ж почала згортатися українізація в Україні, то цей процес особливо прискорився, насамперед, після самогубства М.Скрипника. Після М.Скрипника наркомом освіти став В.Затонський. Як своєрідно пише один з авторів української діаспори, це був “один із наймерзенніших запроданців-яничарів московського большевизму. Ціла його політика в галузі української культури зводилась до рестрикції тяжкими жертвами набутих українською культурою здобутків” [461, с. 1108].

Своє керівництво НКО В.Затонський розпочав із генеральної чистки всіх управлінь наросвіти: було вигнано з роботи 100% заввідділами райвно, 90% заввідділами облвно, з НКО “вичистили” 200 осіб, на місцях було звільнено з роботи, вже вкотре, 4 тис. вчителів [462].

Різко посилюється в Україні нищення здобутків попереднього періоду, політика культурного і фізичного нищення українського народу, які тісно переплелися між собою. Цей крутий злам був воістину однією з найбільших історичних трагедій українського народу за всю його історію.

В УСРР стала відкрито проводитися політика русифікації. Це яскраво простежується на прикладі Донбасу, інших східних областей України. Якщо у вересні 1932 р. в Донецькій області було 438 груп (16 376 дітей), які вивчали російську мову, то всього за один рік на 1 вересня 1933 р. їх стало 646 (215 128 дітей). В Одеській обл. замість 2 974 російськомовних групи за планом, їх було створено, фактично, 6 781, а в Чернігівській, відповідно – 5 482 і 7 886 тощо [463].

В українських школах кількість годин на вивчення російської мови (4-5 уроків на тиждень) стала перевищувати кількість годин, відведених на вивчення рідної мови. Різко збільшується кількість російських шкіл, відповідно скорочуються українські школи. Масово стали виходити газети російською мовою, створюються російські театри тощо [464, с. 12]. Перші підсумки цієї кампанії було підведено на XII з'їзді КП(б)У (1934 р.), де відзначались великі успіхи в чистках наукових установ республіки, поширенні російської мови. Як підкреслив на з'їзді В.Затонський, “засміченість класово-ворожими елементами по деяких районах доходила до 25-30%” [136, с. 165].

Події в УСРР постійно контролював Кремль. В Україну була відправлена телеграма Й.Сталіна: “Нарешті от починаєте братися за справу по більшовицькому... До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті, проведені вами заходи – тільки перший крок” [243].

З ліквідацією курсу на українізацію і запровадження так званої “сталінської лінії” в національно-культурні процеси докорінно змінилось обличчя школи. Протягом 1931–1934 рр. була проведена повна реорганізація системи шкільної освіти, всіх її особливостей і цілковите підпорядкування централізованій московській системі. Ліквідується багато українських шкіл, а також шкіл нацменшин, розширюється мережа російських шкіл. В усі ланки освіти широко впроваджується політизація у вигляді комуністичної ідеології. У 1934 р. середня та вища школи, номінально підпорядковані НКО УСРР, вже змушені дотримуватися директив з Москви [402, с. 79]. Все це разом повинно було привести до майбутньої асиміляції українців, до їх зникнення як нації. Врахувати уроки 1930-х рр. надзвичайно важливо в умовах, коли Україна, що стала на шлях самостійності, проводить власний курс національної, в тому числі культурної політики.

Остаточо покінчивши з українізацією, керівництво ВКП(б) і КП(б)У, ке-

рівництво НКО УСРР на чолі з В.Затонським розпочало майже неприкрити русифікацію українського населення. У 1937 р. В.Затонський писав: “В наших школах допущене неприпустиме і недостатнє опанування російської мови, знання якої має величезне культурне і політичне значення” [465]. За рішенням НКО республіки, починаючи з 1937 р., вивчення російської мови вводиться в школах, починаючи вже з 2-го класу, в школах нацменшостей – з 3-го класу [394, с. 101].

Ще більше русифікація посилилася після призначення у 1938 р. першим секретарем ЦК КП(б)У М.Хрущова. Відразу ж після свого призначення в республіку, на XIV з’їзді КП(б)У (червень 1938 р.) М.Хрущов сформулював основне кредо своєї політики в галузі національно-культурного будівництва в Україні: “Головною небезпекою на Україні, – наголосив він у звітній доповіді ЦК партії, – дальше залишається український буржуазний націоналізм. Наслідки шкідництва, яке проводилося на фронті культури, далеко ще не ліквідовані. Необхідно ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови у школах і вишах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці йшли на всякі мерзотності й підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вишів” [466, с. 83].

Уже на нараді з підготовки до нового навчального року в серпні 1938 р. М.Бурмистенко, другий секретар ЦК КП(б)У, особливо наголосив на значенні вивчення російської мови у школах. Уряд України і ЦК КП(б)У цього року прийняли спеціальне рішення про вивчення російської мови у неросійських школах. На перепідготовку вчителів російської мови виділено 5 млн. руб., значно збільшено кількість навчальних годин на її вивчення, зростали випуски дитячої художньої літератури російською мовою, підручників для шкіл тощо [271, ф. Р-327, оп. 1, спр. 345, арк. 18].

Події, пов’язані з українізацією, не означали згортання в УСРР шкіл національних меншин. Розвиток національних шкіл у республіці в кінці 1920-х рр. і в

першій половині 1930-х рр. є повчальним для нас й сьогодні.

До 1917 р. становище поляків, німців, євреїв, греків та інших національних меншин в Україні, крім росіян, було ще гіршим, ніж у корінного населення. Німецькі школи були закриті, єврейські перебували під забороною і не працювали, така ж доля спіткала польські, грецькі, вірменські та інші школи. Були вони тільки в російського населення. На 1921 р. в Україні із загальної кількості 17 287 шкіл не було жодної національної. Вже в травні 1921 р. президія ВУЦВК прийняла рішення про створення Відділу нацменшин при наркоматі внутрішніх справ республіки. Наслідуючи досвід УНР, в УСРР створили національні загальноосвітні школи: польські, єврейські, німецькі та ін. Це було важливе рішення, адже на території УСРР тоді проживали 574 тис. євреїв, 210 тис. німців, 476 тис. поляків, 104 тис. греків. Створення і робота національних шкіл супроводжувалися істотними труднощами: значна частина вчителів не мала необхідної професійної підготовки, не вистачало грошей, один підручник припадав на 5-6 учнів, бракувало методичної літератури, наочних посібників тощо. Не обходилося без помилок і перегинів у діяльності працівників навчальних установ. Багато з них, всупереч волі батьків, наполягали на навчанні дітей у національних школах, чи, навпаки, іноді ігнорували культурні запити національних меншин [468, с. 164].

Для Молдавської АСРР забезпечено право навчати дітей рідною мовою. В апараті ВУЦВК створюється Центральний комітет нацменшин з молдавським бюро в його складі. У відділах народ освіти Миколаївської, Херсонської, Першотравневої, Тульчинської, Мелітопольської, Маріупольської, Єлисаветградської, Кременчуцької і Артемівської округ введені спеціальні посади інспекторів, які відали справами навчання серед молдавського населення. Молдавські секції діяли при Одеському губкомі партії і губернській надзвичайній комісії боротьби з неписьменністю [225, ф. 1, оп. 328, спр. 9768, арк. 776].

Всією діяльністю партійних, радянських, господарських органів по задово-

ленню культурних потреб всіх національних меншин України координував Національний відділ при ЦК КП(б)У. При НКО республіки була створена Рада нацменшин, завданням якої була координація діяльності національних бюро: єврейського, татарського, польського і німецького [250, с. 13].

Вивченням рівня культурного розвитку нацменшин займався спеціальний кабінет при Етнографічній комісії АН УСРР. У 1926 р. при ВУАН створено кафедру єврейської культури, яку пізніше перетворено в Інститут єврейської культури. Створено також Товариство сприяння розвитку єврейської культури, польське культурно-просвітнє товариство “Праця” [468, с. 23].

У республіці діяло 25 національних районів, 1 087 селищ та сільрад. З них – 8 районів, 41 селище, 419 сільрад – російських; 7 районів – німецьких (254 сільради), 1 – польський (151 сільрада), 3 – єврейських (68 селищ, 1 088 сільрад), 12 чеських і 4 білоруських сільради [228, ф. 5, оп. 1, спр. 1, арк. 130]. “Тільки шовіністи і наші вороги говорять про українців у крові, – писав у 1929 р. М.Скрипник, – а ми говоримо про таких громадян України, що можуть взяти участь в створенні української культури, незалежно від того, якої б у них крові не було. Нам потрібна в них не їхня кров, а їхня культурна праця” [468, с. 12].

Така виважена, достатньо продумана політика в УСРР щодо нацменшин принесла в роки першої п’ятирічки вагомі результати. На 1930 р. в республіці було створено шкіл 1-го концентру: російських – 1 223, де навчалося 177 300 учнів; 586 єврейських (62 318 учнів), 574 німецьких (31 075 учнів), 354 польських (22 364 учнів) тощо, навіть працювали 2 асирійські школи на 46 учнів. Всього діяли 2 978 національних шкіл 1 концентру, де навчалися 318 380 учнів, 625 шкіл II концентру для 83 818 учнів [469].

На 1930–1931 н.р. 97,4% українських дітей навчалося рідною мовою, дітей росіян – 81,2% від їх загальної кількості, євреїв – 53%, німців – 89%, болгар – 84,9%, поляків – 42,4%, вірменів – 81,9%, греків – 26,5% [470, с. 19]. Як видно із цих даних, ще погано розвивалось навчання грецькою і польською мовами.

Особливо гострою в цих школах була проблема забезпечення підручниками. Так один підручник припадав на 3-5 осіб, а були школи, де й на 40 осіб. Не покращилося становище із забезпеченням підручниками шкіл і в наступні роки. Всього на кінець першої п'ятирічки в Україні 90% з 2 175 нацшкіл проводили заняття рідною мовою.

Розвиваючи процес українізації, керівництво НКО УСРР розпочинає вивчення в школах нацменшин української мови. Як заявив з приводу цього нарком освіти М. Скрипник, “навчання дітей треба починати тою мовою, якою говорить дитина. Далі треба додавати і інші мови, далі стоїть питання про вивчення, як предмету, по школах нацменшин України української мови і далі – російської мови” [314, с. 134].

Вже на 1930 р. з 65 обстежених шкіл нацменшин в 59 починалося навчання української мови. В 70% цих шкіл навчання української мови спочатку було поставлено незадовільно. Зокрема, в 40% шкіл зовсім не було українських підручників, в 44% – українських газет і журналів [314, с. 135].

Вимагало виправлення і питання політехнізації шкіл нацменшин в УСРР. На 1930 р. з колгоспами мали зв'язки лише 52% російських, 25% єврейських, 16% польських шкіл. Майстерні мали 88% російських, 59% єврейських, 60% німецьких, 60% польських шкіл тощо [471, с. 112].

Якщо уважно подивитися, то такі проблеми були не тільки в національних, але й у всіх школах України, і вони вимагали свого вирішення. Однак у другій половині 30-х років становище в УСРР різко змінюється. Різкій критиці з боку московського керівництва були піддані школи національних меншин.

У квітні 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про реорганізацію національних шкіл на Україні”, відповідно до якої створення навчальних закладів нацменшин кваліфікувалося як “насадження” особливих націоналістичних шкіл – вогнищ “буржуазно-націоналістичного впливу на дітей”. Функціонування цих шкіл визнавалося “недоцільним” і “шкідливим”. З огляду на таке рішення

нацшколи закривалися, а учнів переводили до українських і російських шкіл. Ці заходи носили не тільки аморальний, а й протиправний характер. У Конституціях СРСР 1936 р. (ст. 121) і УРСР 1937 р. (ст. 101) було записано, що право на освіту забезпечується загальною обов'язковою початковою безкоштовною освітою і рідною мовою навчання.

Як бачимо, на початку 1930-х рр. сільська школа в Україні розвивалася в дуже важких умовах. Через допущення грубих помилок терпіли учні, вчителі, та все ж терор проти українського народу не зупинив його розвитку. Йшов процес вдосконалення навчання, поступово завершувався перехід до всеобучу. Постанова ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1932 р. започаткувала в Україні створення загальноосвітньої середньої школи з десятирічним терміном навчання. Основним джерелом розвитку середніх шкіл і неповних середніх шкіл у селах були початкові школи, які переводилися або просто перейменовувалися без відповідної матеріально-технічної та кадрової підготовки. Таке перепрофілювання не тільки гальмувало розвиток початкового навчання, але й дуже негативно вплинуло на рівень підготовки випускників шкіл. В 1932–1933 н.р. в УСРР створено 51 середню школу, де навчалася 30 тис. учнів. У 1937–1938 н.р. відповідно – 1 343 шкіл, 776 тис. учнів [472, с. 71].

Що стосується ролі середньої освіти в структурі суспільства 1930-х рр., то, проаналізувавши документальні матеріали, можна зробити висновок, що вона зайняла місце не тільки між початковою і вищою школою, але й була, фактично, “середньою” щодо рівня підготовки і виховання особи. Тобто у середнього “виконавця” така спрямованість була закономірною для командно-адміністративної системи, в умовах якої практично неможливий демократичний прогрес у розвитку освіти. Так впродовж всього періоду 1930-х рр. відзначається інтенсивніше впровадження в життя всеобучу, знижується турбота про середні школи, а посилене керівництво з боку партійно-державного апарату призвело до того, що проголошений курс на середню освіту виявився декларативним і май-

же зовсім не підкріплювався необхідною економічною базою. З другого боку, ці зміни означали завершення створення єдиної системи освіти в СРСР.

До середини 1930-х рр. загалом завершено уніфікацію системи народної освіти. Якщо раніше в Росії існувала школа-десятирічка, а в Україні – семирічка, після неї – професійна школа, то тепер утвердилися три типи шкіл для всієї країни: чотирикласна, семирічна, десятикласна середня школа [272, с. 134].

У цих роках були створені перші спеціальні школи для дітей з фізичними вадами. У 1932–1933 н.р. в УСРР працювали 7 шкіл для глухонімих, де вчилася 411 учнів, 3 школи – для сліпих – 95 учнів, 45 допоміжних шкіл, де навчалося 5 511 слаборозвинутих дітей. Вже на 1936/1937 р. ці показники зросли: школи для глухонімих, відповідно, до 32 404 учнів, школи для сліпих – до 9 580, допоміжні школи – до 444 794 дітей [232, с. 29].

Основним підсумком за роки першої п'ятирічки було поступове зростання кількості шкіл на селі, охоплення ними все більшої чисельності учнів. Партиїне і радянське керівництво СРСР вже на початку 30-х рр. робить висновок, що всеобуч в основному завершено. Відповідно до цього президія ВУЦВК 5 вересня 1931 р. прийняла постанову “Про підсумки загального обов’язкового навчання у 1930–1931 н.р., стан підготовки до нового навчального року та перехід до загального обов’язкового навчання в обсязі семирічки” [473]. У ній відзначалося, що постанова ЦК ВКП(б) “Про загальне обов’язкове навчання” від 28 лютого 1930 р. в основному виконана: школою охоплено дітей віком 8-10 років – 98%, підлітків – 85%. Взуттям забезпечено учнів на 39%, одягом – на 32%, гарячими сніданками – на 36% [473].

Якщо у 1927–1928 н.р. до школи ходило 65,5% дітей [375, с. 359], то, звичайно, що результати 1931 р. вагомі. Україна значно виділялася в кращий бік і на фоні СРСР в цілому: у 1930–1931 н.р. в СРСР залучення до школи дітей віком 8-10 років в сільській місцевості становило 70%, то в Україні – 77,4%, в тому числі дітей віком 8-11 років по СРСР – 86%, а в Україні – 98%. Охоплення

підлітків 12-14 років по СРСР становило всього 47%, в той час, як в УСРР – 85%, що було значно вище показників РРФСР – 45,7%, Білорусії – 52,4% тощо [474, с. 12]. Ті, хто закінчив початкові школи, були охоплені на селі семирічками на 76%, в тому числі в районах суцільної колективізації – на 72%. У 1931-1932 н.р. цей показник зріс до 75%, а у 1932-1933 н.р. – до 92% [475, с. 224]. Однак, це була офіційна статистика. Дослідження останніх років показують, що, фактично, на кінець 1930-х рр. тільки 1,8% колгоспників України мали семирічну і середню освіту.

Загальновідомо, що тоталітарна система вимагала не творчої особистості з характерним для неї свідомим ставленням до своїх громадських обов'язків, а лише бездумних виконавців наказів. Таким працівникам не потрібні були ні освіченість, ні високий рівень професійної майстерності. Особистість людини втратила будь-яку суспільну вагу.

Офіційна статистика відзначала в ті роки не тільки чисельне зростання кількості шкіл і учнів в них, а й зростання якості навчання, його результативності. Якщо у 1931–1932 н.р. успішність в школах склала 85-90%, то у 1932–1933 н.р. – 90-95% [476]. Значно скоротилася кількість другорічників. У 1930–1931 н.р. в 1-4 класах всіх шкіл вони становили 6,9% від загальної кількості учнів, в 5-7 класах – 3,4%. У сільських школах ці показники вищі: 9,3%, 4,8% [228, ф. 166, оп. 16, спр. 70, арк. 42].

Однак архівні документи значно розходяться із офіційною статистикою. Справа в тому, що в гонитві за кількістю сільських дітей в початкових школах, насправді було упущено якісний бік навчального процесу. На початку 1930-х рр. в сільських школах УСРР було ще до 40% відстаючих учнів [228, ф. 166, оп. 16, спр. 84, арк. 8]. Щоб приховати таке катастрофічне становище з успішністю, школа України почала орієнтуватися на учнів середнього розвитку. Низькі показники успішності були характерні для всіх довоєнних років у розвитку сільських шкіл республіки. Особливо заважала виконанню всеобучу дис-

пропорція між кількістю початкових та семирічних сільських шкіл. Якщо у 1927–1928 н.р. в селах України було 17 282 початкових шкіл, то семирічок було всього 2 493, що ніяк не задовольняло всіх, хто закінчив початкову школу і хотів продовжувати навчання далі. П'ятирічний план культурного будівництва УСРР не передбачав ліквідувати цю диспропорцію, а, навпаки, ще більше її посилював. Планувалося відкрити 22 тис. початкових школи і тільки 5 350 семирічок [228, ф. 166, оп. 17, спр. 118, арк. 18].

Є вагома необхідність переглянути офіційну статистику і висновки по виконанню постанови ЦК ВКП(б) про всеобуч в Україні уже у 1931 р. Справа в тому, що у вересні 1930 р. НКО УСРР робить висновок про складне становище в справі всеобучу в селах республіки. В Україні були райони, де ще навіть не було створено комітети сприяння всеобучу. Наприклад, в Балакліївському районному відділі освіти на Харківщині навіть не знали, скільки в них дітей віком 8-11 років. У Бориспільському, Баришівському, Київському районах гостро не вистачало навчальних класів, і ніхто не займався їх розширенням. На Херсонщині в школах 1-2 підручники припадали на цілий клас [477] тощо. НКО УСРР робить висновок, що така обстановка характерна для більшості районів республіки [480].

Питання про виконання постанови ЦК ВКП(б) “Про загальне початкове обов’язкове навчання” ВУРПС обговорив 9 серпня 1930 р. Було визнано, що робота на виконання цієї постанови в Україні проводиться незадовільно. В районах була ще значна кількість дітей, не залучених до школи. Було прийняте рішення “мобілізувати всі профспілкові організації міст, промислових підприємств, прийти на допомогу селу, щоб вчасно завершити всеобуч” [228, ф. 2605, оп. 1, спр. 176, арк. 5].

У 1928–1929 н.р. у селах УСРР нараховувалося 18 460 шкіл в яких вчилася 1 941 137 учнів, працювало 51 302 вчителів. [478, с. 102]. У 1931–1932 н.р. ці показники склали, відповідно, 19 895, 3 632 211, 95 751; в 1932–1933 н.р. – 19

895, 3 582 846, 96 235, [479]; у 1933–1934 н.р. йде даліше зниження кількості сільських учнів до 3 410 913. У 1937–1938 н.р. у 19 672 сільських школах УРСР навчалися 3 823 142 учні, працювало 128 105 учителів. [228, ф. 166, оп. 17, спр. 786, арк. 79].

Навіть офіційна статистика не могла приховати фактів значного скорочення чисельності учнів сільських шкіл України в період 1931–1932–1933–1934 н.р. З таблиці видно, що це скорочення дорівнювало 221 тис. осіб. Офіційне роз'яснення під таблицею вказувало, що це було зумовлене “закриттям тимчасово розукрупнених у 1930–1931 н.р. і у 1932–1933 н.р. шкіл підлітків” [232, ф. 1, оп. 20, спр. 83, арк. 97].

На думку дисертанта, це – результат страшного голодомору в Україні у 1932–1933 рр. У 1931 р. в селах республіки народилося близько 806 тис. дітей, з яких до 1939 р. дожило приблизно 394 тис., тобто менше половини – 48,9%. В рік “великого перелому” (1929 р.) на селі народилося 929 тис. дітей, а в 1939 р. кількість дітей дев'ятирічок становила тільки 416 тис. (45%) [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2179, арк. 45].

За особистою вказівкою Й. Сталіна тим районам, які не виконували план хлібоздачі, припинилося всяке товарне постачання [481]. Підкоряючись цьому рішення, 19 березня 1931 р. наркомпостачання УСРР припинив постачати хліб учителям, дитячим інтернатам, виділяти продукти для приготування гарячих сніданків школярам, дітям наймитів та бідноти. Це рішення стосувалося 180 районів, які не виконували плану хлібоздачі. Цим районам заборонялося з поточних хлібозаготівель постачати дитячі інтернати, установи та вчителів [228, ф. 166, оп. 10, спр. 444, арк. 20]. З централізованих фондів хліб для цих районів також не виділявся [482, с. 156]. Можна собі лишень уявити, який катастрофічний стан справ утворився на місцях. Звідти ідуть в центр заклики про допомогу.

Дуже часто писали, не витримавши тортур голодом, самі діти. Як свідчать архівні документи, голод розпочався ще весною 1931 р. Так, 21 березня 1931 р.

з Кам'янського району на Дніпропетровщині пішла телеграма до НКО республіки, що дитяча колонія (220 осіб) знята з централізованого постачання хлібом, децентралізовані поставки заборонені. Діти залишилися взагалі без хліба [242, с. 307]. Аналогічні телеграми надійшли із Софіївської дитколонії на Запорожжі (140 осіб) [242, с. 309], з Кам'янської дитколонії цієї області [242, с. 337], з Верхньодніпровського району з Лубенщини [228, ф. 166, оп. 10, спр. 1151, арк. 56], з Бахмацького району [228, спр. 108, арк. 144], Острівського району [228, ф. 166, оп. 10, спр. 1444, арк. 26].

Компартійне керівництво УСРР певним чином відгукнулося на стогін і волювання дітей. Терміново рішенням наркомпостачу України від 26 березня 1931 р. було визначено позачергове постачання продуктами дитячих установ. З централізованих фондів НКО республіки в квітні 1931 р. вирішив надати деяку допомогу дитячим будинкам. Справа з дитячим харчуванням дещо поліпшилася за рахунок деяких продовольчих ресурсів. У травні 1931 р. для 42 тис. дітей в інтернатах відпущено 3,5 т. м'яса, 5 т. вершкового масла, понад 106 тис. штук яєць. До березня 1933 р. утворено харчові пункти на 60 тис. дітей [228, ф. 166, оп. 10, спр. 1166, арк. 1]. Звичайно, цього було недостатньо, в тому числі і для сільських дітей, яких в інтернатах знаходилось понад 5 тис. осіб [228, ф. 166, оп. 10, спр. 875, арк. 89].

Решту дітей, особливо з районів, позбавлених постачання, чекала страшна голодна смерть. Про це свідчать очевидці. А.Кучерук із с. Судахівка Чуднівського району на Житомирщині згадує: “На світі весна, а над селом нависла чорна хмара. Діти не бігають, не граються, сидять на дворах, на дорогах. Ноги тонюсінкі, великий живіт між ними, голова велика, похилена лицем до землі, самі зуби зверху. Сидить дитина і чогось гойдається всім тілом: назад-вперед, скільки сидить, стільки й гойдається. І безконечна одна пісня напівголосом: їсти, їсти, їсти. Ні від кого не вимагаючи, ні від матері, ні від батька, а так у простір, у світ – їсти, їсти, їсти” [483, с. 15].

Починаючи з 1932 р., у зв'язку з голодомором різко зросла дитяча безпритульність. За повідомленням начальника міліції Балакліівського району Харківської області від 11 травня 1933 р в с.Яковенкове було підібрано 60 дітей, у Борщівці – 50, Бригадирівці – 50, у Гусарівці – 40, а всього по району – 300 дітей [483, с. 15]. 1 червня 1933 р. штаби по боротьбі з безпритульністю, куди входили представники органів НКО, наркомздорів'я, комітетів “Друзі дітей” підібрали тільки в Харківській області 1 696 дітей, Донецькій – 798, Київській – 2 860, АМСРР – 980, разом – 6 334 осіб [228, ф. 166, оп. 10, спр. 426, арк. 38].

У Харківський обласний комітет по боротьбі з безпритульністю щоденно поступало 400-500 дітей різного віку. В області, крім будинків, організованих облвно, сільради створювали “дикі” дитбудинки, при школах жило чимало дітей-сиріт. Якщо на 1 січня 1933 р. в області було в дитбудинках 10 290 штатних ліжок, то у травні того ж року там перебувало майже 33 тис. дітей. Як зазначалося у звіті облвно, вони харчувалися за рахунок інших дітей, додаткових продуктів ніхто не виділяв. Цілеспрямовані кошти на утримання дитбудинків були вкрай обмежені. Документи засвідчують, що діти перебували там у бараках надзвичайно виснажені, більшість хворіло, було дуже багато випадків інфекційних хвороб. Смертність серед них досягла 30% [484, с. 13].

Усупереч такій ситуації, ЦК КП(б)У 6 травня 1933 р. прийняв постанову “Про боротьбу з дитячою безпритульністю”, згідно з якою “бродячих” сільських дітей відсиляли назад у село. Крім того, в серпні 1933 р. ЦК КП(б)У і РНК республіки приймають рішення про розвантаження дитбудинків, згідно з яким дітей із сіл масово вивозили в радгоспи для використання на відповідних роботах [484, с. 14].

Дитяча безпритульність спричинила ріст злочинних груп. Так, на Харківському тракторному заводі всі недобудовані споруди зайняли злочинні групи із безпритульних дітей. Діяли такі групи на вокзалах, вони займались головним чином дрібними крадіжками. Цікавим є те, що значна частина із цих груп поси-

лалась на навчання у спеціальні школи НКВС. Із цих вихованців виходили віддані прислужники каральних органів, які творили жорстокі справи.

31 травня 1933 р. консул італійського посольства в Харкові С. Г. Граденіго писав: “Крім селян, які напливають у місто, тому що в селах немає більше жодної надії вижити, є також і діти, яких сюди приносять і залишають батьки, що самі вертаються до села, щоб там померти. Ми бачили їх. Опухлих дітей перевозять товарним поїздом у поле і залишають їх за 50-60 км від міста, щоб там помирили ніким не бачені. Коли приїздять на місце, де їх скидають, то викопують великі ями і витягують з вагонів усіх мертвих. І часто можна побачити, як кинутий у яму оживає і рухається в останньому прояві життя. Ці деталі я одержав від санітарів і можу гарантувати їх автентичність” [484, с. 13]. Така інформація була надіслана консулом до Москви в Королівську Амбасаду Італії.

Голод охопив усі райони України. Так у 66 районах Київщини 15 квітня голодувало 493 644 осіб, з них 262 109 дітей. В травні 1933 р. було вибірково обстежено 20 сільрад Прилуцького району Чернігівщини. З 2 850 осіб, які голодували, 1 800 були вже безнадійними. Це були діти. Смертність дітей сягала 50 і більше відсотків від загальної кількості померлих. Вона значно перевершила кількість померлих дітей в 1921 р., коли голодувало 1,5 млн. підлітків. У с. Нові Санджари на Дніпропетровщині на початку 1934 р. школа опустіла майже повністю, в класі, наприклад, де було 30 учнів, залишилося лише 2 [485 с. 4].

У цілому, на основі вивчення новітніх наукових досліджень та документів, можна констатувати, що в Україні померло майже 3 млн. дітей від голоду, ще 1 млн. стали жертвами розкуркулення.

Таким чином, найбільше від голодомору потерпіли діти. Й тому ми не маємо ні юридичного, ні морального права говорити про введення початкової загальної освіти в ті роки, коли не існувало можливості для нормального навчального процесу. Інформація, що у 1932–1933 н.р. (за статистичними довідниками) початковою освітою було охоплено 98% дітей віком до 10 років, а 95% ви-

пускників початкової школи продовжували навчатися у 5-тих класах, не відповідаючи дійсності, виконувала роль пропагандистської ширми для прикриття факту голоду [460, с. 261].

Слід зауважити, що постанови ЦК ВКП(б) “Про загальне обов’язкове початкове навчання” та ВУЦВК і РНК УСРР “Про введення загальної обов’язкової початкової освіти” залишились не виконаними. На кінець 1930-х років семирічну і вищу освіту мали тільки 12,3% населення УСРР, в тому числі, серед робітників – 8,2%, серед колгоспників – 1,8% [486]. Сотні тисяч робітників і селян залишалися ще неписьменними. Так за переписом 1939 р. кожний п’ятий житель України старший 10 років був повністю неписьменним [486]. Це свідчить, що утвердивши командно-адміністративні методи управління культурним будівництвом, сталінський режим на десятки років уперед загальмував культурний розвиток українського народу. Централізоване адміністративне управління культурою завдало непоправної шкоди інтелектуальному потенціалу української нації. У невиконанні всеобучу винними були визнані шкідники, класові вороги [487]. Органами прокуратури тільки за першу половину 1931 р. було заведено 306 кримінальних справ проти “соціально-небезпечних дій окремих груп”, які спрямовували свою діяльність на “зрив всеобучу” [228, ф. 5, оп. 1, спр. 3078, арк. 3].

Простежуючи всі етапи й форми розв’язання органами партійно-державного керівництва проблем початкового навчання, дисертант зазначає, що сама система жорсткого планування стосовно освіти виявилась неефективною і взагалі непридатною для регулювання інтелектуального, творчого розвитку людини. Спроба за допомогою адміністративного тиску і репресивних заходів здійснити всеобуч стала причиною невиконання запланованих показників, вона мала негативні наслідки щодо рівня підготовки випускників навчальних закладів (в більшості вони залишились малописьменними).

Проблеми, пов’язані із загальним початковим навчанням, неможливо було

вирішити належним чином в умовах існування тоталітарної системи. Дуже низький рівень навчання не відповідав ні заниженим вимогам “пролетарської” освіти, ні, тим більше, теоретичним ідеям, на які спиралась більшовицька партія в “побудові нового суспільства”. Радянській тоталітарній системі був вигідний низький рівень освіти населення для насадження офіційних постулатів, схоластики й односторонності в світосприйманні.

Найстрашніше те, що радянська влада ці страшні злочини чинила проти дітей. Героєм епохи став Павлик Морозов, який доніс на свого батька. Наслідкування його прикладу проголошувалося однією з основних вимог щодо школярів-піонерів. Створювалися піонерські дозори для охорони урожаю від розкрадання голодними людьми. Кожний затриманий, навіть з колосками в кишені, підлягав арешту.

У Вінницькій області, наприклад, було створено в 1930/1931 р. таких 1 087 піонерських дозорів [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1021, арк. 32]. Керівництво УСРР мобілізувало всі сили, які могли йому допомогти в наступі на село, не минаючи й дітей. У своєму листі до НКО В.Затонського Г.Петровський писав: “Вчитель та учні не повинні стояти осторонь найважливіших чергових робіт на селі... Треба організувати допомогу колгоспам, радгоспам, щоб найкраще впоратися з цими роботами, щоб зміцнити колгоспи”. Це говорилося в найбільший розпал голоду – в липні 1933 р. [488]. П.Постишев похвалявся, що залучив до охорони колгоспних полів 500 тис. дітей, а 10 тис. дітей були залучені до боротьби з селянами, які намагалися залишити собі трохи зерна. Найперше завдання комсомольського виховання 1930-х рр. було “вишукувати та розпізнавати ворога, якого тоді належало скарати насильно, засобами економічного тиску, організаційно-політичної ізоляції та методами фізичного знищення” [139, с. 219].

Тільки за 1935–1936 н.р., згідно з офіційною статистикою, був перекритий показник 1931/1933 р. по кількості сільських учнів у всіх типах шкіл УСРР. Такий страшний період довелося пережити нашим співвітчизникам. Особливо бо-

ляче за дітей, які винесли стільки мук у ті страшні роки. Характерною на той час була заява, що “ми не можемо думати про куркульських дітей голодних, у класовій боротьбі філантропія – це зло” [355]. Що ж до майбутнього України, то чисельне зменшення цілої генерації призвело до наслідків, котрі відчуються й досі.

Роки другої п’ятирічки – це період, згідно з офіційними партійними документами, організаційно-господарського “зміцнення” колгоспів. Насправді, це – роки, коли остаточно були ліквідовані самостійні господарі і після деякого затиштя за Голодомором-33 завершено колективізацію. Українське селянство було остаточно зломлено, в селі запанували колгоспи. Але цього тоталітарній системі було замало. На роки цієї п’ятирічки припадає апогей сталінських політичних репресій, які тяжко відбилися на сільських вчителях, всіх працівниках освіти. Вся система народної освіти в СРСР була остаточно уніфікована. Тепер всякий відхід від рішень, які виходили з центру, був заборонений і нещадно карався як шкідництво або диверсія на користь буржуазних держав.

У січні 1934 р. XVII з’їзд ВКП(б) вказав, що головним завданням культурного будівництва в роки другої п’ятирічки є здійснення обов’язкового політехнічного навчання в обсязі семирічки в першу чергу на селі. В місті це завдання було вже вирішено протягом першої п’ятирічки [489, с. 149].

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 15 травня 1934 р. прийняли постанову “Про структуру початкової і середньої школи в СРСР”, а 3 вересня 1935 р. – “Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок в початкових, неповних і середніх школах”, в яких була визначена для всієї країни структура загальноосвітньої школи: початкова, неповна середня і середня [489, с. 216].

У роки другої п’ятирічки під безпосереднім контролем партійно-державної влади продовжувалося створення підручників для шкіл. Основним критерієм книги виступала її “ідеологічна витриманість” [490]. Ідеологізація і політизація освіти, в т. ч. шкільних підручників, прослідковуються у постановах ЦК ВКП(б)

і РНК СРСР від 1934 р. “Про викладання громадянської історії в школах”, “Про викладання географії в початкових і середніх школах СРСР”, “Про організацію конкурсу на кращий підручник для початкової школи з елементарного курсу історії СРСР з короткими відомостями з загальної історії” та ін., де не було й натяку на національно-культурне будівництво в Україні [491, с. 165]. Викладання історії України не проводилося, вивчалася тільки історія СРСР за програмами, розробленими НКО РРФСР. Увесь навчально-виховний процес поставлено на службу партійно-бюрократичній системі, культу страху і шпигуноманії. Наприклад, у підручнику А.Шестакова “Короткий курс історії СРСР для 3-4 класів початкової школи” (вид. 1937 р.) наголошувалося: “Шпигуни пробираються на заводи і фабрики, у великі міста і села. Потрібно ретельно слідкувати за всіма підозрілими людьми, щоб виловити фашистських агентів” (с. 45) [492].

Водночас розгорнуто широку ідеологічно-пропагандистську кампанію щодо залучення українського народу до “позитивного впливу” російської культури. Політизація і русифікація мали найбільший результат у викладанні гіпертрофованої історії у стабільних підручниках. Так у 1936 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили створити комісію “для перегляду і корінного поліпшення, а, в разі необхідності, і для переробки написаних підручників з історії” [278, с. 71]. В Україні були ліквідовані шкільні підручники, запроваджені в свій час М.Скрипником. З’явилися підручники загальносоюзного зразка. Було здійснено переклад “Короткого курсу історії СРСР” з “максимальним дотриманням ідентичності з текстом російського оригіналу” [273]. Затверджується план на видання 4 млн. підручників з історії, на це виділялись ліміти паперу з Москви (близько 4,5 млн. т.) [279]. Ці та інші факти яскраво свідчать про ідеологічну спрямованість справи видання підручників для шкіл. Йшов процес нівелювання свідомості й знань учнів. Книги, що надходили до шкіл, мали політичну спрямованість, однобокий підхід у викладанні проблем, схоластичне зображення законів розвитку. Вони, в основному, виконували ідеологічні функції охорони

існуючої влади.

У руслі політики тоталітарної влади 4 липня 1936 р. виходить постанова ЦК ВКП(б) “Про педологічні перекручення в системі наркомпросів”. Цей партійний документ засуджував педологію як лженауку, побудовану на грубій “вульгаризації марксизму”. ЦК вимагав ліквідувати педологію і всі педологічні підручники [493, с. 7]. Так партійне керівництво ліквідувало, як зараз уже цілком ясно, свідомо науку (яка і припускалася певних помилок) про вроджені здібності людини, що можуть передаватися з покоління в покоління, і, розвиваючи їх, можна добитися високих результатів. Разом з педологією було ліквідовано цілу галузь науки – генетику.

Рішення партії стосовно ліквідації педології призвели до грубих порушень принципів навчання і виховання на місцях, зловживань. Наприклад, у школі с. Кутейлівці Макіївського району Донецької обл. у 1936 р. через низьку кваліфікацію вчителів під час перевірки виявились дуже низькі знання учнів. Директор школи вихід зі становища знайшов у тому, що, користуючись постановою про педологію, оголосив усіх невстигаючих учнів розумово відсталими, 29 дітей було виключено зі школи [486]. В Глинській середній школі Новогеоргіївського району на Харківщині в школі було оголошено дефективними 40 учнів, всіх було виключено, 8 дітей з цієї причини не прийняли до першого класу, хоча всі вони були нормальними дітьми [494].

У школах розгорілася справжня “педологічна розправа” над дітьми. Грубі помилки та недоробки в системі навчання та роботі вчителів списували на відсталий розвиток дітей. У листопаді 1936 р. НКО УСРР провів перевірку 12 початкових шкіл різних районів різних областей. І по всіх 12 школах було встановлено одну і ту ж картину – винятково низький рівень знань учнів. Так у Новомихайлівській початковій школі Піщанобродського району на Одещині всі 85 учнів 2, 3, 4 класів написали диктант на “погано” і “дуже погано”; з 29 учнів Кривошіївської початкової школи цього району всі без винятку діти виконали

контрольну роботу з арифметики на “погано” і “дуже погано”.

Майже у всіх обстежених школах виявлено брак зошитів і підручників, школи були позбавлені методичної допомоги. Із 12 шкіл за цілий рік тільки одну відвідав інспектор наросвіти. Абсолютна більшість шкіл не мала бібліотек [495].

У ці роки з боку керівництва СРСР вчинено ще один злочин проти дітей. 7 квітня 1935 р. була прийнята постанова ЦВК і РНК СРСР “Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх”. Документ передбачав їх кримінальну відповідальність, починаючи з 12 років із вживанням усіх заходів покарання – аж до розстрілу [496, с. 113]. Закон, який містив статтю про страту 12-річних дітей, вступив у дію 7 квітня 1935 р. Проте ще й до цього часу було багато випадків знищення органами влади дітей навіть молодшого віку.

Так у 1932 р. вийшло секретне розпорядження уряду стріляти в дітей, коли ті обкрадають залізничні вагони. В Лебединському дитячому центрі 76 дітей, що заразилися сапом (інфекційне захворювання) від неякісної конини, було розстріляно. Є відомості, що деяких небезпечних дітей, як і дорослих, топили в баржах на Дніпрі [496, с. 115].

Такі свідомі злочини допущено в системі виховання дітей. Процес виховання розвивався виключно на законах командно-адміністративної системи. Через директора, піонерські та комсомольські організації, учнівські комітети, органи партійно-державної влади здійснювали безпосереднє керівництво і систематичний контроль за навчально-виховним процесом. Система виховання була поставлена на службу компартійно-бюрократичній структурі суспільства і виконувала їхнє соціальне замовлення по підготовці “ідейно гартованих будівників комунізму” [492].

Курс на введення семирічного навчання був неможливий без зміцнення матеріально-технічної бази школи. Згідно з другим п’ятирічним планом розвитку народного господарства України на розширення шкільної мережі передбача-

лося виділити 440 млн. руб., в тому числі на нове будівництво – 330 млн. Корисна площа шкіл республіки на кінець п'ятирічки повинна була становити на 1 учня 6,8 м², проти 4,5 м² на кінець першої п'ятирічки [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2148, арк. 90]. До норми було ще дуже далеко – вона становила 20 м².

Починаючи з 1935 р., поставлено завдання ліквідувати в УСРР заняття в школах у три зміни, а починаючи з 1936 р., перейти на ліквідацію двозмінного навчання [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2148, арк. 91].

Крім державного асигнування, значні кошти на народну освіту виділялись, як і в попередні роки, із фондів самообкладання сільського населення. По Донецькій обл. із асигнованих на шкільне будівництво 38 млн. руб. припадало 25 млн. на самообкладання населення [492]. За рішенням бюро обкому партії від 3 квітня 1933 р. будівництво шкіл в області відносилось до числа ударних.

Хід будівництва постійно розглядався на засіданні обкому більшовицької партії [228, спр. 162, арк. 60-89]. Спорудження 10 із 13 шкіл області взяв під свій контроль ЦК ЛКСМУ. Однак все ж до початку 1933–1934 н.р. третю зміну навчання в школах Донецької області ліквідувати не вдалося [228, ф. 166, оп. 17, спр. 162, арк. 1-4]. Кількість учнів, які займалися в другій і третій змінах, по області була вищою, ніж у середньому в Україні.

Проблеми в шкільній мережі були гострими не тільки в одній Донецькій області, яку взято для прикладу, а й для всієї УСРР. 5 січня 1934 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову “Про підсумки підготовки до 1933–1934 н.р. і розгортання навчання в школах соціального виховання”, в якій вказувалося на відставання будівництва шкіл в Чернігівській, Київській, Донецькій і Одеській обл. Не виконувалася постанова уряду про повернення шкільних приміщень в Київській, Харківській, Дніпропетровській, Вінницькій обл. [228, ф. 166, оп. 17, спр. 9675, арк. 55]. Президія зобов'язала облвиконкоми, міськ- та райвиконкоми в 1934 р. будівництво всіх шкіл, які не завершені у 1933 р., завершити, забезпечити школи паливом, відкрити заплановані гуртожитки [228, ф. 166,

оп. 17, спр. 9675, арк. 56].

Низка постанов і рішень становили організаційно-документальну базу єдиної системи освіти в СРСР і засвідчують про посилену увагу з боку партійно-державних структур управління до освіти. Але великий потік постанов, резолюцій та різноманітних документів, що регулювали культурно-освітнє будівництво, створювали замкнуте коло постійного невиконання наміченого з причини відсутності матеріально-технічних засобів для цього. Як відзначав у свій час Х.Раковський: “Скільки Радянська влада б теоретично не надавала значення школі, на практиці їй приділялось порівняно мало уваги” [497, с. 3].

Для покращення матеріального забезпечення школярів, ЦК КП(б)У 11 березня 1934 р. приймає постанову “Про наділення шкіл землею”, згідно з якою збільшувалися пришкольні земельні ділянки. Це давало змогу деяким школам, наприклад, у Київській обл. забезпечити всіх учнів гарячими сніданками [257, ф. 5, оп. 6-а, спр. 421, арк. 87].

Дещо поліпшилося забезпечення учнів одягом і взуттям. Так у 1934 р. в Димерському районі на Київщині видано учням 2 тис. пар взуття і понад 2 тис. комплектів одягу; учням Черняхівського району цієї області – 2 600 пар взуття і 4 460 комплектів одягу [257, ф. 5, оп. 6-а, спр. 1634, арк. 68].

Неабияке значення мали місячники допомоги школам, які проходили, починаючи з 1934 р., і привертали увагу населення до життя шкіл. Надавалася допомога у ремонті шкіл, забезпеченні їх паливом, харчуванням, у справі залучення до навчання дітей, які були виключені або не відвідували школу. Тут допомогли і шефи. Так викладачі Черкаського педінституту в школі підшефного села Ступанище обладнали сільськогосподарський кабінет, завезли обладнання для інших шкільних кімнат [257, ф. 5, оп. 6-а, спр. 1634, арк. 70]. Викладачі й студенти Харківського енергетичного інституту допомогли обладнати кабінети у школі с. Олександрівка цієї області [228, ф. 2605, оп. 1, спр. 533, арк. 2]. Робітники ХТЗ використали свою профвідпустку для налагодження роботи шкіл 10

районів області. До складу бригад увійшли 400 робітників, які два тижні працювали у сільських школах тощо [498, с. 61]. Це дозволило дещо покращити забезпечення шкіл обладнанням, навчальними приладами, меблями, підручниками. У 1934 р. фізичні кабінети були в 45% сільських шкіл України, хімічні – в 45%, агробіологічні – в 27%.

З 1934 р. із ініціативи ЦК ЛКСМУ в усіх сільських семирічках розпочалося створення сільськогосподарських кабінетів [283, с. 210].

Однак перевірка на місцях, яку провів НКО України у 1935 р., виявила дуже багато безгосподарності в забезпеченні шкіл навчальними предметами та обладнанням. Багато областей не дбали про забезпечення шкіл меблями, отож у деяких сільських школах України меблів не було зовсім. Так у Донецькій обл. до 2 серпня 1934 р. планувалося виготовити 413 240 парт, та насправді не було виготовлено жодної. У Дніпропетровській області замість 10 525 парт виготовлено 1 950 [262].

У 1935 р. планом встановлено загальну потребу шкіл у зошитах (приблизно 3 515 млн. штук), однак виділені 1 920 тонн паперу УСРР дозволяли виготовити лише 58,4 млн. штук. Це становило всього близько 1/6 частини від норми. Крім того, потрібно було випустити 2 млн. учнівських щоденників, 0,5 млн. класних журналів, 10 млн. альбомів для малювання. За умов жорстких централізованих планових поставок і лімітів виконання цих завдань ставало нереальним. Так з 1 820 тонн паперу, що виділялися для УСРР, вона фактично отримала 172 тонни [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2716, арк. 6]. Випуск навчального приладдя був зірваний.

Виробництво і постачання шкіл географічними картами, таблицями, атласами, глобусами, обладнанням для фізичних і хімічних кабінетів мало дуже важливе значення. У першій половині 1930-х рр. це питання практично залишилося поза увагою. Відсутність таких важливих предметів для навчання негативно позначалося на якості знань випускників.

Лише в другій половині 1930-х рр. відмічаються деякі зрушення в цій справі. Однак заплановані показники в умовах громіздкого командно-адміністративного керівництва не виконувалися. Для УСРР було заплановано випустити 14 назв географічних карт, атласів, глобусів загальною кількістю 387 тис. примірників. Фактично було виготовлено лише 4 назви – 58 тис. примірників. В Городнянському районі Вінниччини на одну школу припадало приблизно 2 географічні карти і жодного атласу [279].

Крім того, потрібно наголосити, що в умовах культу страху, коли СРСР перетворився у засекречений об'єкт не тільки для іноземців, а й для своїх громадян, справою видання географічних карт керував НКВС. Освіта із своїми невирішеними проблемами залежала від волі та рішень партійно-каральних органів.

В унітарній централізованій державі йшов процес у масовому масштабі нівелювання суспільної думки, заміна понять національно-культурного будівництва інтернаціональним. Майже на всіх географічних картах і атласах було зображено єдиний СРСР. Територію УСРР можна було виділити хіба що за наявністю великої кількості природних ресурсів, заводів, високоякісних ґрунтів. Зображення республіки як сировинного придатку призвело до сприйняття цього, як факту, в процесі навчання. У свідомості людей цілеспрямовано стиралися поняття нації і державності.

ЦК КП(б)У і РНК республіки розробляють цілу програму, яка передбачала заходи щодо збільшення виробництва навчального приладдя та обладнання. З 1 жовтня 1935 р. розпочинається вільна торгівля шкільним письмовим приладдям у Києві, Харкові, а з 15 жовтня – у Дніпропетровську, Сталіно, Горлівці, Луганську, Одесі, Маріуполі і Миколаєві. Було передбачено ряд інших важливих рішень [499].

Однак у довідці, поданій у ЦК КП(б)У в грудні 1935 р., говорилося: “на місцях відсутня більша частина асортименту письмового приладдя. На Донбасі,

наприклад, у 20 перевірених магазинах не виявилось олівців, зошитів для малювання, дешевого чорнила, гумок тощо” [274]. Таким чином, проблеми, пов’язані з питанням забезпечення шкільним приладдям, були в абсолютній залежності від командно-адміністративних умов існування економіки, коли залишений поза увагою матеріальний стан шкіл призводив до непорозумінь між проголошеним курсом на загальне навчання і відсутністю умов для його реалізації.

У багатьох школах районів і областей України загострювалась проблема забезпечення учнів підручниками. Наприклад, у 1934 – 1935 н.р. на місця підручники були направлені, але через дефіцит грошей у школах їх так і не могли викупити. Так у Вінницькій області змогли зібрати для викупу підручників тільки 24% необхідних коштів [263, ф. 151, оп. 269, спр. 30, арк. 50], в Чернігівській — 12%. У Дніпропетровській обл. закупили підручники на суму 94 тис. руб. (при плані 700 тис.) [500].

Становище ще більше ускладнилось у 1937 р., коли розпочалася масова чистка видавництв. Так було виключено з партії і репресовано завідувача “Учпедгизу”, головного редактора відділу вищих навчальних закладів, головного редактора шкільного видавництва. В Укрдержнацвидаві зробили таку чистку, що ряд секторів взагалі обезлюдніли [276].

Усупереч такому катастрофічному становищу, офіційна статистика стверджувала, що з 1934 по 1938 рр. випуск підручників збільшився вдвічі [283, с. 211] і у 1937 р. досяг в УРСР 589 тис. примірників [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3716, арк. 5]. Завдяки цьому учні 1-2 і 7-10 класів були забезпечені підручниками з розрахунку 1:1, учні 3-4 класів – 1:2, учні 5-6 класів – 1:3 [501, с. 19].

На підставі рішення секретаріату ЦК КП(б)У від 14 липня 1936 р. про використання кіноустановок в школах більше уваги стали приділяти використанню технічних засобів навчання (ТЗН). Поліпшилося постачання сільських шкіл фільмами, розширилася мережа кіноустановок. Вживалися заходи щодо забез-

печення шкіл кіномеханіками [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3716, арк. 17].

Спостерігаються деякі зрушення в будівництві сільських шкіл. За роки другої п'ятирічки будівництво шкіл за рахунок держави кількісно не зросло, але на селі стали зводитися більші за площею школи. Наприклад, у 1936 р. в селах було збудовано і реконструйовано 435 шкіл на 106 тис. учнівських місць. Тобто на кожну школу припадало в середньому 200 місць [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3718, арк. 19]. У той час на кожну школу в роки першої п'ятирічки припадало всього 120 місць, а в селах будувалися ще менші школи. Типовий проект сільської школи, затверджений ЦК КП(б)У і РНК республіки на 1936 р., передбачав побудову початкових шкіл на 160 місць, неповних середніх – на 290 і середніх шкіл – на 400 місць [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3719, арк. 53].

У 1937–1938 н.р. в селах республіки нараховувалось 20 477 шкіл, в яких навчалось 3 881,7 тис. учнів, проти 18 338 шкіл і 1 819,7 тис. у 1928 р. [216, с. 87]. Тобто на кінець другої п'ятирічки кількість сільських шкіл зросла на 2 142, а учнів у них – на 2 061,6 осіб; в цілому удвічі більше. Однак, на жаль, це зростання кількості шкіл не було здійснено за рахунок побудови нових приміщень. В більшості – за рахунок пристосування під школи інших приміщень.

Як свідчить офіційна статистика, усього за роки двох п'ятирічок у селах України побудовано 2 631 школа на 372,8 тис. учнівських місць [196, с. 84]. Це дало змогу дещо скоротити навчання в дві зміни, але потрібно було ще багато зробити для його повної ліквідації. Так, на 1937–1938 н.р. у дві зміни на селі навчалось 68,7 тис. учнів. Тільки другою зміною було охоплено ще 32,2% школярів [502].

На жаль, і в роки другої п'ятирічки постійно зривалися плани будівництва сільських шкіл УСРР, їх ремонту. Наприклад, в час підготовки до 1934–1935 н.р. надзвичайно зріс дефіцит будівельних матеріалів. Так у першому півріччі для шкільного будівництва було отримано до плану в республіці всього 3% цвяхів, 7,5% лісоматеріалів, 9% цементу, 20% скла [492]. Це дало такі нега-

тивні наслідки, що, наприклад, в Донецькій області з 2 390 сільських шкіл було відремонтовано тільки 293, в Харківській, відповідно, 4 916 і 189, в Дніпропетровській – 3 275, 865, не кажучи вже про значні зриви планів будівництва нових сільських шкіл [492].

Такі явища спостерігалися до кінця п'ятирічки. На 1 вересня у 1938 р. середня готовність новозбудованих шкіл становила в УРСР 44,3%. В Кам'янець-Подільській області цей показник дорівнював всього 3,5% [271, ф. Р-327, оп. 1, спр. 65, арк. 4], в Полтавській – 7,1%, Житомирській – 5% [271, ф. Р-327, оп. 1, спр. 731, арк. 136]. В областях республіки нараховувалося 73 школи, які будувалися ще з 1935 р., 1 400 шкіл, будівництво яких було розпочато понад два роки тому [503].

Які ж були причини такого становища із шкільним будівництвом на селі? ЦК КП(б)У робить категоричний висновок: це результат ворожої діяльності шкідників, які засіли в НКО УРСР. У 1937 р. в органах освіти розпочалася нова хвиля репресій.

Справжня причина була зовсім інша. Господарники знали, що за зрив будівництва промислових об'єктів вони в ті страшні роки будуть суворо покарані, можливо, й арештом, а запізнення будівництва об'єктів культури не вважалося серйозним злочином і відповідальності ніхто не ніс [278, с. 72].

До кінця другої п'ятирічки школи так і не були достатньо забезпечені підручниками, методлітературою, навчальним приладдям. На початку 1930-х рр. порушувалося питання про забезпечення школярів одягом, взуттям, гарячими сніданками, але цей добрий намір на кінець 1930-х рр. не було доведено до кінця через брак матеріальних ресурсів. Більшість шкіл (80%) не забезпечували усіх учнів місцями для навчання. Через дефіцит шкільних меблів багато дітей взагалі не відвідували школу, а це, в свою чергу, позначилось на якості навчального процесу. В умовах тоталітарного суспільства з його жорсткою плановою економікою питання обладнання шкіл мало другорядне значення і тому йому

приділялося мало уваги.

Висновки, зроблені в новітніх дослідженнях В.Тертичка, С.Кульчицького, Г.Касьянова стверджують, що турбота про освіту й дітей, яка постійно проголошувалась у партійних рішеннях, виявилася декларативною відповідно до забезпечення фінансово-матеріальними ресурсами. Поруч із ентузіазмом народу здійснювався процес насадження тоталітарно-командних методів керівництва, які в кінцевому підсумку призвели до створення міфу про необхідність постійного і всебічного керівництва всіма сферами життєдіяльності людини. Цілісна система партійної бюрократії, невід'ємної частини радянської влади, виступила гальмом у розвитку України. Це робилося для збереження свого привілейованого стану. Проблема матеріальної бази сільських шкіл залишилася в Україні не вирішеною і зараз.

Офіційні матеріали 1930-х рр. абсолютно не відобразили факти, які в той час мали певний вплив на хід навчання на селі, були пов'язані з впливом голодомору на ситуацію в Україні в період другої п'ятирічки. Справа в тому, що у 1933 р. на територію вимерлих українських сіл почали завозити селян із Горьківської, Івановської областей Росії, із сіл Білорусії. Так, на 28 травня 1933 р. в Одеську, Харківську, Дніпропетровську області було завезено 329 ешелонів з 21 856 сім'ями – 117 149 осіб. У документах архіву відзначено, що план перевезень виконано на 104,7% [228, ф. 5, оп. 1, спр. 33, арк. 56].

Плани цих перевезень розроблялися партійними і радянськими органами та виконувалися органами НКВС. Контроль за їх виконанням був суворий. Про роботу, проведену із дітьми з цих сімей щодо залучення їх до школи, невідомо. Цю проблему історикам ще необхідно вивчити.

Виконуючи рішення партійного керівництва про введення семирічної освіти, на місцях проводилися значні зміни в шкільній мережі УСРР. Багато початкових шкіл були перетворені в семирічні і на кінець другої п'ятирічки в селах України, порівняно з 1932/1933 р., чисельність семирічок зросла до 1 047 [78, с.

128]. Усупереч цьому, в селах республіки ще залишилися 106 початкових шкіл з одним класом, 2 548 – з двома класами [225, спр. 1508, арк. 14]. На жаль, у цей період розпочинається укрупнення сіл, а разом із ним і укрупнення шкіл. Як результат, сільські школи значно збільшуються. В 1937–1938 н.р. на одну сільську школу республіки в середньому припадало 199 учнів, проти 76 – 1914–1915 н.р. [200, с. 6-8].

Особливо швидко зростала чисельність учнів старших класів сільських семирічок, що свідчить про певні успіхи по введенню семирічної освіти. Це видно з табл. 3.6. Так, якщо у 1934–1935 н.р. учнів 7 класів було 17,5 тис, то у 1937–1938 н.р. – уже 56,6 тис. За роки другої п'ятирічки кількість 5-7 класів на селі і учнів у них подвоїлася, а випускників семирічок стало більше втричі. Швидко зростала чисельність учнів 8-10 класів на селі, яка у 1937–1938 н.р. досягла 46,3 тис. (проти 2,9 тис. у 1934–1935 н.р.). Про це свідчать дані табл. 3.7 по НКО України. Таким чином, з 1934 по 1937 рр. контингент учнів старших класів СШ майже подвоївся, а восьмих класів – збільшився в 10 разів. Кількість випускників 10 класів в селах України зросла, відповідно, з 231 особи у 1934–1935 н.р. до 16 922 осіб у 1937–1938 н.р. [228, ф. 166, оп. 10, спр. 457, арк. 26]; кількість середніх шкіл зросла за роки другої п'ятирічки на 1 292 [282, с. 42].

Таблиця 3.6

Динаміка зростання учнів старших класів семирічних шкіл:

Класи, кількість учнів (сільські)	Навчальні роки			
	1934–1935	1935–1936	1936–1937	1937–1938
5-7 класи	3069	4219	5270	6170
у них учнів (тис.)	92,7	131,8	168,5	197,8
7 класи	731	1000	1330	1880
у них учнів (тис.)	17,5	29,1	46	56,6

[258, ф. 5673, оп. 1, спр. 41, арк. 31].

Таблиця 3.7

Зростання кількості учнів 8–10 класів (тис.)

Класи, кількість у них учнів	Навчальні роки			
	1934–1935	1935–1936	1936–1937	1937–1938
7-10 класи	106	388	826	1325
у них учнів	2900	11530	25715	46345
Зокрема 8 кл.	76	290	400	575
у них учнів	2394	8750	14575	23020

[258, ф. 166, оп. 12, спр. 537, арк. 31].

Освіта в УРСР мала державний характер. Тому всі ті риси, які були притаманні в довоєнний період радянській державі, відбилися на розвитку народної освіти. Перш за все, країну ціною часто трагічних зусиль вдалося вирвати із важкого стану, породженого розрухою і громадянською війною. В передвоєнні роки серед учнів, що закінчували семирічку, сільські юнаки і дівчата становили більше половини, а десятирічку – понад 40% [71, с. 135]. Україна була в числі передових республік СРСР за часткою населення, яке мало середню і вищу

освіту. Якщо в Радянському Союзі на тисячу осіб середню освіту мали 77,7, а вищу – 6,4 особи, то в УРСР, відповідно, 94,6 і 7,2 особи. Вищим був тільки показник у Грузії, де середню освіту мали 113,4 особи із тисячі населення [504]. Ці показники стали результатом розвитку радянської школи, яка будувалася шляхом важкої праці і самопожертви простого народу. Якщо відкинути суху цифрову статистику, якою так любили хизуватися керівники СРСР, і спробувати глибоко проаналізувати розвиток школи в Україні (та й у країні в цілому), то ми побачимо, що питання це складне.

Реформи школи 1930-х рр. мали дуже важливе значення. Була створена певна навчальна система від початкової школи і до вищої, організовано єдиний режим знань, в результаті були відсутні тупикові шляхи, тобто, шляхи, які не виводять на наступний навчальний рівень. Але в цій системі навчання (зараз особливо це яскраво видно) закладено багато бід нашої сьогоденної системи. Перш за все, це уніфікація школи, фактична підміна тези про єдність школи як про явище політичне і ідеологічне, тезою про єдину школу як явище дидактичне і педагогічне. Було відмовлено диференціації навчання у відповідності із здібностями учнів і від систематичної роботи щодо профорієнтації учнів. Завдання політехнічного навчання, які можливі при вивченні окремих шкільних предметів, зведено до мінімуму. Спрямування і керування навчальним процесом в школах зі сторони державно-партійних органів влади і громадських організацій було зосереджене на уніфікації його, зведення до однобокого, схоластичного вивчення і постійних перевірок та контролю. Створення самої системи народної освіти, яка цілком відповідала сталінській моделі соціалізму, підготовка для неї “ідейно витриманих” кадрів, програм, методик, підручників, вплив суспільно-політичної ситуації, насадження одноманітності й культу єдиного командного начала вели до нівелювання свідомості людей у масовому масштабі, знищення національних рис українського народу. Так школа ставала бюрократичною організацією стосовно підготовки “ідейно витриманих”, по-більшовицьки вихова-

них “гвинтиків” суспільства. Командно-адміністративна система, що пронизала всі сфери життєдіяльності людини, спрямувала всі сили на людей, на виховання їх для утвердження тоталітаризму як єдино правильного (що не підлягало сумніву) напрямку в розвитку держави. Про ті роки є правдиві слова у О. Довженка, який писав: “Я ходжу самотній у темному лісі серед привидів і вовкулак. І не знаю, що, куди і як. Тільки глухі гуки лунають з хащів і темних проваль, і смутно стає мені, немов не реальне життя се, а сон. Світе мій... Які нелюди придумали отсе от знуцання над життям людським” [505, с. 32].

У досліджувані роки було проголошено курс на загальне початкове, а потім і середнє навчання. Фактично ці плани не виконано з причин недостатнього фінансово-матеріального забезпечення. Посилена ідеологічна, політико-виховна робота партійно-державних структур влади, яка була зосереджена на школі, педагогах і учнях, переслідувала мету нівелювати свідомість людей, денационалізувати генофонд України. Уніфікація організаційних форм розвитку освіти, навчальної, методичної та виховної роботи вели до її стандартизації, формалізації і авторитарності, тенденційного викладання суспільних дисциплін, розправи з педологією як “лженаукою”, жорсткої бюрократичної системи управління й контролю, розправи над учительськими кадрами. Це не могло не вплинути негативно на якісний рівень знань жителів села України, на результативність навчальної, виховної роботи радянської школи в цілому.

Таким чином, саме в ці роки були закладені основні принципи авторитарної освіти і виховання в СРСР, які дуже повільно трансформуються нашою системою освіти до сьогодення, а саме – єдиноначальність, одноступіньність, одноманітність тощо.

Сільські жителі стали боятися свого рідного. Усе це не могло не позначитися на вихованні та культурі випускників шкіл. Про такі наслідки роботи системи народної освіти майбутньої комуністичної держави ще в свій час пророче писав І. Франко. Він підкреслював: “Всеможна сила держави налягла би знач-

ним тягарем на кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою муштрою. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліцейських державах немає й мови. Народна держава стала би величезною тюрмою” [506, с. 34].

Відсутність практичної можливості розвиватися на демократичних засадах, належного фінансування освіти, а звідси й погане матеріально-технічне забезпечення процесу навчання — все це складові частини суперечливого розвитку освіти в 1930-ті рр. Декларативне проголошення загальності освіти і навчання на практиці не було підтвержене належними коштами. Командно-адміністративна система з її принципом жорсткого планування змушувала освіту в цілому жити й працювати в суворорегламентованих рамках і за правилами. Прогресивні ідеї і починання в цій сфері нагтовхувалися на тоталітарну бюрократичну систему, яка утвердилася і охопила все суспільне життя. В умовах панування державної власності на засоби виробництва, централізованого регулювання й розподілу дефіцитів освіта змушена була існувати на “залишковому принципі” фінансування.

Особливо гострими залишалися проблеми забезпечення сільських шкіл приміщеннями, навчальним обладнанням, меблями тощо. Дуже мало будувалось нових шкіл. Основна їх частина розміщувалась у пристосованих приміщеннях. Держава економила на освіті, заявляючи при цьому про її бурхливий розвиток, турботу про неї.

Все це вказує на те, що наприкінці 1930-х рр. сільська школа мала багато гострих проблем, породжених як суспільно-політичним розвитком країни, так і економічними труднощами.

Підсумовуючи зазначимо, що у 1929–1939 рр. відбулися певні кількісні

зрушення в загальноосвітньому рівні сільського населення. Значна частина його навчилася елементарної грамотності, що дозволило розширити світогляд і громадську активність селян України. Певні зрушення відбулися в розвитку сільської школи. Органи влади старались охопити навчанням у школі всіх сільських дітей, забезпечити їх кваліфікованими вчителями, навчальним обладнанням, шкільними приміщеннями. Ці дії принесли позитивний результат.

Проте у 1930-х рр. в СРСР, в тому числі в УРСР, завершилося формування тоталітарної політичної системи, що мало негативний вплив на стан освіти на селі. Не виконувались завдання щодо забезпечення шкіл учителями, обладнанням, грубі помилки були допущені у підготовці підручників. Гучні заяви про всенародну підтримку школи на ділі не забезпечувалися фінансово з боку радянської держави. Партійні та державні органи влади в Україні показали свою неспроможність стосовно вирішення проблем сільської школи. Учні сільських шкіл України дуже потерпіли в час голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Все це ще більше ускладнило ситуацію, і на 1939 р. в розвитку освітнього рівня сільських жителів радянської України залишилось ще багато невирішених проблем. Значна частина з яких не розв'язана, на жаль, до сьогодні.

РОЗДІЛ IV

КУЛЬТУРНО-МАСОВА РОБОТА

Уряд радянської держави, керівництво ВКП(б) були твердо переконані в тому, що політика, яку вони проводять, має бути підкріплена активною культурно-масовою роботою.

Основним завданням на селі в досліджуваний період було проведення суцільної колективізації, знищення підприємництва, приватної власності і ринкових відносин. Це робилося під гаслами “побудови соціалізму на селі”. Цьому була підпорядкована вся культурно-масова робота серед сільського населення.

Політична ситуація в Україні на кінець 20-х рр. була складною. В УСРР діяла сильна група націонал-комуністів на чолі з М.Скрипником. Селяни перестали довіряти радянській владі з розгортанням масової насильницької колективізації. Українізація розбудила національну свідомість. Тому Кремль посилив боротьбу з культурно-національним відродженням народів СРСР. Визначаючи завдання в галузі культурного будівництва, радянська держава наголошувала на важливості розвитку культурно-освітньої роботи в українському селі як необхідної умови формування комуністичної свідомості його населення.

Комуністична свідомість і релігія були несумісні. Офіційна ідеологія кваліфікувала релігію як світогляд, ворожий пролетарським цінностям, оскільки Церква виступала носієм моралі в її загальнолюдських проявах. Тому одразу після приходу до влади більшовики почали переслідувати Церкву і релігію. Вилучення релігії зі сфери духовного життя мало надзвичайно негативні наслідки для повсякденного життя селян, їх культурного розвитку.

4.1 Розвиток культурно-освітніх закладів

Радянська культура була цілком ідеологізованою, тобто підпорядковувалася потребам офіційної ідеології. Тому культурно-масова робота на селі мала одну мету – зміцнення комуністичної ідеології, повне підпорядкування їй усіх сільських жителів. Послідовно і наполегливо втілювалися в життя рішення, ухвалені ЦК КП(б)У ще на початку 20-х рр.: “Наше завдання - довести бойову силу мистецтва до вищого соціального напруження..., роблячи мистецтво наймогутнішим засобом політосвітньої роботи, державною пропагандою комунізму” [508, с. 34–35].

У травні–червні 1928 р. відбулася Всесоюзна нарада при ЦК ВКП(б) з питань агітації, пропаганди та культурного будівництва. На ній, зокрема, відзначали, що розмах культурної роботи на селі через недостатнє забезпечення матеріальними засобами різко відставав від вимог часу, “які ставились перед нею (культурною роботою) диктатурою пролетаріату” [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 2189, арк. 76].

Відповідні корективи були внесені й у п’ятирічний план культурного розвитку УСРР. Збільшувалась кількість хат-читалень (до 69,5 тис.), бібліотек (до 11 тис.), планували радіофікувати третину селянських дворів. Ці заходи мали створити “міцну базу для розгортання культосвітньої роботи серед всіх верств населення” [225, ф. 1, оп. 164, спр. 2190, арк. 81].

Головними закладами, які займалися виховною роботою серед селян, були “Просвіти”. У 20-х р. вони залишалися популярними національно зорієнтованими організаціями. Однак відсутність у їхній роботі “класового підходу” вирішила долю цих закладів. “Просвіти” були закриті упродовж 1929–1930 рр. На зміну створили клуби, хати-читальні, які значно програвали їм за популярністю.

До 1930 р. культосвітньою роботою керувала Головополітосвіта на чолі з Н. Крупською. 1930 року її поділили на окремі самостійні відділи в системі нарко-

мпросу: клубний, бібліотечний, освіти дорослих та інші. Тобто відбулося розширення апарату управління культурою. Культурно-масова робота була суворо підпорядкована відділові агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) [508, с. 10]. Розподіляючи обов'язки між секретарями ЦК ВКП(б), Й.Сталін взяв на себе 1934 р. керівництво культурно-масовою роботою.

Загальний напрям культмасової роботи в Україні визначався постановою листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) “Про сільське господарство України і про роботу на селі”, а також постановою ЦК ВКП(б) “Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” від 5 січня 1930 р. У постанові листопадового пленуму ЦК, зокрема, було вказано, що з огляду на виняткову складність обстановки в українському селі партія “повинна ще більше посилити роботу по організації і піднесенню культурного рівня пролетарських мас села (сільгоспробітників, наймитства), по згуртуванню і піднесенню всієї бідняцької маси для рішучого наступу на куркуля” [509, с. 574].

Керував політосвітньою роботою відділ політпросвітки НКО УСРР – який у кожній окрузі мав своїх інспекторів. Україна тоді поділялася на 41 округу. Округа була адміністративною одиницею з багатьма культосвітніми закладами. Наприклад, у Полтавській окрузі працювало 25 різних клубів, 200 бібліотек, 130 хат-читалень [228, ф. 166, оп. 17, спр. 172, арк. 24–27]. Отже, один інспектор здійснював керівництво 200-250 культосвітніми закладами. Самі інспектори часто були малоосвіченими, з низькою кваліфікацією. У січні 1930 р. вищу освіту серед інспекторів мало тільки 8%, середню – 16%, а початкову – 76%. Окрім культосвітньої роботи, інспектори займалися й лікнепом.

У січні 1930 р. на з'їзді політпросвітпрацівників УСРР констатували, що НКО республіки майже не займається культпросвітою на селі. Уся робота зводилася тільки до поширення циркулярів із пропозиціями взяти участь у тій чи іншій сільгоспкампанії. Кадрами культармійців ніхто не цікавився. У результаті культосвітня робота на селі стала цілком занедбаною ділянкою роботи [228,

ф. 166, оп. 17, спр. 236, арк. 115].

Із початком суцільної колективізації і створенням Укрколгоспу культосвітньою роботою повинна була займатися його культкомісія, однак фактично на початку 30-х рр. вона жодної роботи не проводила. Ніхто не знав, що відбувалося в культурній роботі в колгоспах. Прізвища культурників, які мали керувати кушем колгоспів, були невідомі. Повідомлень від них ніяких не надходило. Раз у рік проходив звіт колгоспсоюзів, де коротко згадували й про культроботу [228, ф. 166, оп. 17, спр. 2691, арк. 64-66(зв.)].

Майже не займалися керівництвом культосвітньої роботи сільради України. 1929 року перевірка 10 сільрад Вінницької, Одеської, Кам'янець-Подільської, Шепетівської, Коростенської округ виявила цілковиту бездіяльність у культурній роботі. Зокрема Ляшковецька сільська рада Кам'янець-Подільської округи за 1929 р. жодного разу не розглядала питання про культосвітню роботу. Те саме спостерегли й у Коростенській, Одеській, Шепетівській округах [225, ф. 166, оп. 1, спр. 3189, арк. 4].

1929 року в УСРР нараховували 786 сільських клубів, 2 673 бібліотек, 4 635 хат-читалень національних меншин, які проживали в республіці. Робота в них проводилася також дуже погано. Обстеження польських сіл Волинської округи зафіксувало, що про культосвітню роботу ніхто не думав, у селах панували пияцтво, хуліганство [225, ф. 166, оп. 1, спр. 2688, арк. 86].

Цілком зрозуміло, що така організація культосвітньої роботи напередодні суцільної колективізації негативно позначилася на політосвітній роботі. 1929 року 55 тис. населених пунктів із 23 млн. населення села мали 9 825 сільбудів і хат-читалень, тобто один клуб чи хата-читальня припадали на 6 населених пунктів [71, с. 59]. До 1926 р. більшість сільбудів ще існувала на основі самообкладання [352, с. 93]. Того року виходить постанова оргбюро ЦК КП(б)У “Про роботу сільбудів та хат-читалень”, згідно з якою більшість із них була взята на утримання місцевого бюджету [84, с. 98]. 1929 року асигнування із

держбюджету на культосвітню роботу складали 7,2 млн. руб., 1937 року – уже 31,5 млн. [510]. Це були незначні суми порівняно з тими, які сплачувало населення. 1930 року, наприклад, завдяки самообкладанню на утримання сільських закладів культури надійшло 46 млн. руб. [364].

На початку першої п'ятирічки із місцевого бюджету утримувався 1 781 сільбуд, або 41% їх загальної кількості [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2574, арк. 45]. У подальші роки картина істотно не змінилася. Це переконливо свідчить, що основний тягар фінансування сільських культосвітніх закладів несли на своїх плечах сільські жителі. Саме вони здебільшого безплатно працювали і на ремонті та будівництві цих закладів.

Розподіл бюджетних культосвітніх закладів по округах був нерівномірним. Наприклад у Волинській окрузі на бюджеті були з 52 сільбудів 17; по Уманській окрузі, відповідно, з 149 – 66, по Зінов'ївській окрузі з 71 хат-читалень на бюджеті не було жодної, так само на Полтавщині. Не скрізь були виділені кошти на кінофікацію, радіофікацію, на утримання бібліотек. Наприклад, в Артемівській окрузі було виділено тільки 4,5 тис. руб., у Дніпропетровській – не виділено жодного рубля. Особливо поганим було забезпечення культосвітніх закладів музичними інструментами [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2987, арк. 89].

1929 року кількість культосвітніх установ була меншою, ніж кількість релігійних громад: 10 695 і 11 835 [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2688, арк. 41]. Ще більша різниця спостерігалася в забезпеченні приміщеннями. Релігійні громади мали 10 947 будівель, тобто мала будівлю майже кожна громада. Більше половини культосвітніх закладів не мали власних приміщень. Не дивно, що культ-освітні заклади охоплювали наприкінці 20-х рр. лише 5–6% дорослого населення, а релігійні громади, наприклад, в Артемівській окрузі – 38% дорослого населення, у Херсонській – 60,8%, у Харківській окрузі – 85% дорослого населення [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2688, арк. 69(зв.)].

Для покращення культосвітньої роботи за рішенням ВУЦВК і РНК УСРР

від 21 вересня 1930 р. колгоспи зобов'язувалися виділяти частину своїх прибутків на культурні потреби. Однак вони не могли суттєво допомогти закладам культури. За рішенням уряду України в 1931–1932 рр. було проведено одночасний збір у фонд культури зі всіх колгоспів, підприємств і селян на суму 800 млн. руб., частина з яких була направлена на потреби сільських культосвітніх закладів [228, ф. 166, оп. 1, спр. 546, арк. 4].

Незважаючи на ці заходи, сільські заклади культури перебували в незадовільному стан. Як видно з донесень ДПУ УСРР, 1929 року фінансове забезпечення культосвітньої роботи на селі залишалось незадовільним. Часто коштів взагалі не виділялося. Як наслідок – узимку не можна було купити дров, організувати освітлення. Тому сільські клуби і хати-читальні були переважно на замку. Спостерігалися зловживання завідувачів: розкрадався інвентар, музичні інструменти тощо [225, ф. 1, оп. 220, спр. 3081, арк. 12].

11 листопада 1929 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалює спеціальну постанову, де відзначило стан, організацію і утримання сільських культосвітніх установ як незадовільні. Парторганізаціям запропонували впродовж п'яти років забезпечити у кожному селі задовільне обладнання хат-читалень. НКО УСРР зобов'язаний був розробити конкретний план розширення мережі сільських культосвітніх установ [225, ф. 1, оп. 220, спр. 3083, арк. 18].

На початку 1930 р. НКО розробив такий перспективний план на першу п'ятирічку, у якому передбачив, зокрема, створення одного червоного кутка на 50 колгоспних дворів і на 100 працівників сільського господарства. Для цього необхідно було організувати загалом 40 тис. червоних кутків у колгоспах, 3 тис. – у радгоспах, 50 тис. – в індивідуальному секторі [228, ф. 166, оп. 1, спр. 610, арк. 68-70]. Як на той час це були нереальні, фантастичні показники. Цих завдань Держплан не затвердив, натомість були затверджені такі показники: сільбудів – 11 тис., хат-читалень – 13 080, червоних кутків – 31 258 [228, ф. 166, оп. 1, спр. 610, арк. 84].

Часткове зростання асигнувань на утримання сільських культосвітніх установ дало змогу за роки першої п'ятирічки до деякої міри збільшити їх будівництво, удосконалити мережу. Якщо 1 жовтня 1928 р. в селах УСРР нараховували 9 844 клубних установ, то в січні 1933 р. – 12 567 сільбудів, хат-читалень, будинків колективіста [213, с. 446]. У середньому одна культосвітня установа була на 4–5 сіл (до першої п'ятирічки – на 6 сіл). Узагалі, план культурного будівництва на першу п'ятирічку не виконали. Підкреслимо, що сільські культзаклади були ще дуже слабкими. Сільбуди часто мали тільки одну кімнату, найкраще облаштовані – ще 2–3 менші кімнати для гуртків і бібліотеки. У книгосховищах у середньому нараховували 200–300 книг, переважно старих; хати читальні – холодні й занедбані – розміщувалися у звичайних селянських хатах, прикрашених кількома плакатами. Їх важко було назвати культосвітнім закладом, справжньою культурною установою. Здебільшого вони не мали жодної матеріальної бази [228, ф. 166, оп. 1, спр. 55, арк. 38].

На 1 січня 1939 р. в республіці вже працювало 17 338 клубних закладів, тобто один культосвітній заклад в середньому припадав на три села [510].

Дещо зросло фінансування культосвітніх закладів. Однак матеріальна база сільських культосвітніх установ і в роки другої п'ятирічки залишалася незадовільною. Приміщення не відремонтовано: дах протікав, підлога прогнила, стіни зруйновані (Переяславський р-н на Київщині); деякі будинки колективіста (колбуди) перетворено на зсипні пункти для зерна (Горлівський р-н на Донеччині). У Херсонському р-ні Одеської області із 10 тис. колбудів тільки половина отримувала фінансову допомогу від наросвіти, рештою здебільшого ніхто не цікавився [364]. У Петриківському р-ні Вінницької області на ремонт колбудів було виділено 10 тис. руб. Усі кошти були використані на ремонт квартир працівників партапарату тощо [356].

Через брак бюджетних коштів та нецільове їх використання на селах було відкрито тільки 60 культосвітніх закладів. Решту фінансували самі колгоспи або

мешканці сіл [228, ф. 166, оп. 1, спр. 57, арк. 45]. Тільки у Вінницькій і Дніпропетровській областях мережа сільських клубних закладів охопила більшість сіл [228, ф. 166, оп. 1, спр. 57, арк. 54].

В УСРР не було типових проектів культмасових установ. Колгоспам доводилося в індивідуальному порядку розв'язувати технічні питання будівництва клубів. В апараті наркомату землеробства, в обласних і районних відділах цього наркомату не було інженерів-архітекторів, які могли б допомогти колгоспам. 1930 року Всеукраїнська партійна нарада розглянула питання освіти й ухвалила рішення про створення в селах червоних кутків – приблизно по одному на 50 селянських дворів [71, с. 60]. Організація червоних кутків потребувала незначних коштів, однак ці “культмасові заклади” не могли замінити клубні установи. Їхня кількість швидко зростала. На початку 30-х рр. було створено 25 тис. червоних кутків. В них проводилися бесіди і лекції, діяли пересувні бібліотеки з свіжими газетами і журналами [84, с. 94].

У 30-х рр. розширення мережі сільських культзакладів відбувалося здебільшого не завдяки побудові нових приміщень, а шляхом використання будівель розкуркулених селян.

Склався новий тип культосвітніх закладів – клуб. У селах, де вже була проведена суцільна колективізація, були створені будинки колективіста (колбуди); у селах, де було багато наймитів, – будинки наймитів. У районах, де ще не була проведена колективізація, залишалися сільбуди і хати-читальні, [225, ф. 1, оп. 77, спр. 4321, арк. 42].

Підпорядковуючись сільраді і будучи фінансованою з її бюджету, хата-читальня залишалася поза впливом колгоспу. 1937 року за вказівкою наркомосу УРСР було дозволено передавати хати-читальні колгоспам за умови, що останні візьмуть на себе їх утримання [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 4321, арк. 57]. Відтоді кількість сільських клубів дещо зросла. Деяку допомогу їм надавали Центральний, обласні та районні будинки колективіста, утворені 1933 року в результаті

реорганізації Центрального і районних сільбудів. Будинки колективіста організовували консультаційно-довідкові служби з питань колгоспного будівництва, стаціонарні та пересувні виставки передового досвіду, екскурсії колгоспників на сільськогосподарські виставки, культ-бригади і т. ін.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. достатньо швидко розвивалися культосвітні заклади національних меншин. Ці процеси знайшли своє відображення в низці постанов ЦК КП(б)У, у яких господарські й радянські органи орієнтувалися на необхідність спрямовувати додаткові матеріальні засоби на будівництво в районах компактного розселення національних груп нових культзакладів, зміцнення їхньої бази, забезпечення кадрами [511, с. 14, 19, 24, 26].

1931 року відбулася всеукраїнська конференція культосвітніх працівників національних меншин, в роботі якої взяли участь 250 делегатів — представники польських, єврейських, чеських і вірменських культзакладів [228, ф. 2, оп. 1, спр. 581, арк. 53]. Вони обговорили завдання соціально-економічного і культурного розвитку. В ухваленій резолюції відзначалося, що “дитячий садок, трудова школа, театр, преса, будинок колективіста, робітничий клуб, технікум, вища школа, значна видавнича робота мовами національних меншин стали формою роботи і змістом трудящих мас національних меншин” [228, ф. 2, оп. 1, спр. 581, арк. 54].

Ця робота принесла деякі результати. Якщо 1927 року в Україні національні меншини мали 86 клубів, 590 будинків селянина і хат-читалень, 213 бібліотек, 235 червоних кутків [228, ф. 2, оп. 2, спр. 212, арк. 8], то в 1932 р. працювали 356 сільбудів, 304 хати-читальні, 450 стаціонарних і 220 пересувних кіноустановок, 2300 радіопунктів [228, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 11]. Серед них – 94 російські клуби і 71 хата-читальня, 27 єврейських клубів і 93 хати-читальні, 14 польських клубів і 71 хата-читальня і т.п. Однак політична ситуація в національних районах через грубі помилки, допущені у проведенні культурно-масової роботи, була надто суперечливою. 1929 року в селах Озгейки на Одещині, де проживали

німці, Бугай (греки), Хлібодарівка (євреї), Корань (греки) та в інших населених пунктів Жовтневого району всю культмасову роботу вели російською мовою. На 100 жителів припадало в середньому 32 газети мовою нацменшин. У Вознесенському районі, де жили переважно молдавани, усю роботу сільрад, громадських установ, культосвітніх закладів проводили українською мовою. Жодного молдавського сільбуду чи школи не було [225, ф. 1, оп. 164, спр. 2631, арк. 18].

Такі перекручення в національній політиці негативно позначилися на настроях населення. 1929 року (за секретним донесенням органів ДПУ із польських сіл Волинської округи) значно зросли антирадянські настрої. Місцеві поляки чекали, коли Ю. Пілсудський розпочне війну проти СРСР і звільнить їх від влади більшовиків. Чутки про швидку війну з Польщею оперативно поширювалися селами [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 2688, арк. 90].

Проаналізувавши таку обстановку, можна висловити гіпотезу: можливо, загроза війни з Польщею стала однією з причин лояльного ставлення Й. Сталіна до процесів українізації в республіці. Україна могла стати ареною майбутньої війни і, якщо б продовжувалася політика затискування в розвитку української національної культури, під час війни могла виникнути загроза відриву України від СРСР.

Інші настрої були в німецького населення України. Річ у тім, що воно було більш заможним і лояльно ставилося до радянської влади. Однак і тут культосвітньої роботи майже не проводили. Органи ДПУ повідомляли про масове поширення в цих селах самогоноваріння, про КНС чи партосередки навіть не йшлося тощо [228, ф. 5, оп. 1, спр. 6785, арк. 4].

Важка ситуація склалася із забезпеченням бібліотек національних меншин. Бібліотечний фонд складався з книжок: українською мовою – 43,7%, ро-

сійською – 50,2%, єврейською – 2,4%, болгарською – 0,1%, польською – 1,5%, німецькою – 0,9 % [228, ф. 5, оп. 1, спр. 6788, арк. 8]. Щоб виправити ситуацію, потрібно

було значно збільшити випуск літератури мовами національних меншин.

На початку 30-х рр. у цих культзакладах відбулися деякі зміни. Збільшився випуск кадрів у радпартшколах, педтехнікумах, на факультеті культпросвітньої роботи Харківського інституту народної освіти. ЦК КП(б)У щорічно визначав, скількох осіб – представників некорінних національностей зарахувати в навчальні заклади [512, с. 10]. Проте з другої половини 30-х рр. культосвітні заклади нацменшин узагалі оголосили розсадниками буржуазного націоналізму, діяльність цих установ була припинена.

Зробимо деякі підсумки розвитку мережі культосвітніх закладів в селах України до початку Другої світової війни. У цей час простежуємо певні результати: 1 568 мешканців припадало на один клуб. Якщо порівняти з містом, то на селі на 10 тис. жителів припадало 6 клубів, у місті – 16 [356]. У районах 75,5% складала районні будинки культури [511, с. 56]. Кількість відвідувань сільських театрів на 100 сільських жителів за рік досягла 16, міських жителів – 87; 97,7% сільських клубів мали зал для глядачів; 22,1% – зал для глядачів і кімнату для клубної роботи; 19,1% – займали більш ніж одну кімнату; 24,9% – мали радіоустановки, 6,4% – власні кіноустановки [196, с. 167]. Кількісно клубні заклади могли охопити всіх сільських жителів радянської України, але матеріальна база була в них ще надто слабкою.

Сільським культосвітнім установам допомагали робітники промислових підприємств. З їх участю у 8 районах Харківської округи 1930 року було відкрито 24 будинки колективіста, 80 сільбудів і хат-читалень, створено 288 червоних кутків. У районах Дніпропетровської округи в першій половині 1930 р. шефи допомогли створити 56 червоних кутків [513].

Отже, в 30-х рр. компартійно-радянське керівництво зробило ставку на сільські культосвітні заклади як провідники ідей комунізму і центри агітаційно-пропагандистської роботи. Однак мережа культосвітніх закладів залишалася нерозвинутою, їхнє матеріально-технічне та кадрове забезпечення були недос-

коналі. Фінансування за залишковим принципом не принесло суттєвих змін. Рішення партійних і радянських органів про розвиток культосвітніх установ виявилися звичайними гаслами.

Частіше за все розвиток цієї системи покладався на примусові вилучення з доходів зубожілих колгоспів і колгоспників. Внаслідок цього культосвітні заклади не могли відігравати будь-якої істотної ролі в культурному піднесенні села. Власне, радянська держава не вимагала від них належного виконання цієї функції. Вони повинні були ставати трансляторами і популяризаторами лінії державної партії серед багатомільйонного сільського населення України.

4.2. Діяльність установ культури

У період становлення командної економіки сформувалася система сільських

культосвітніх закладів, яка мала вплив на масово-політичну обстановку на селі і проводила культурну роботу специфічними, властивими для неї методами. Найвпливовішими серед культзакладів були клубні установи. Компартійні і радянські органи постійно контролювали їхню діяльність. Зокрема в березні 1926 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про роботу сільбудів та хат-читалень”, у якій запропонувало окружкомам партії розгорнути роботу сільбудів і хат-читалень як одну з форм масової роботи партії, “перетворити їх в масові культурно-громадські організації” [514, с. 38]. Це рішення ЦК КП(б)У чітко відбиває ставлення керівників республіки до сільських клубних установ.

У грудні 1929 р. відбулася Всеукраїнська агітаційно-пропагандистська нарада, учасники якої проаналізували стан агітаційно-пропагандистської роботи на селі, темпи її росту в період колективізації сільського господарства. Підкреслювалося, що основні органи культосвітньої роботи на селі – сільбуду і хати-читальні відстали від темпів перебудови сільського господарства. “Сільбуд і хата-читальня ще не стали центром політосвітньої роботи. Відрив від основних мас села, безсистемність, а в багатьох випадках і відсутність всякої роботи – ось, що характеризує роботу більшості політосвітніх органів на селі. В багатьох випадках сільбуду були лише приміщеннями, в яких відбувалися збори, а самі не відігравали активної ролі”, – йшлося у постанові наради. [225, ф. 1, оп. 1, спр. 2820, арк. 89].

Отже, відзначивши погану роботу культосвітніх закладів, члени наради були змушені констатувати, що заклади культури й освіти майже не мали жодного впливу на селян. Політосвітробота як масова робота виявилася на початку першої п’ятирічки у кризовому стані. Про це у грудні 1929 року із тривогою повідомляли органи ДПУ республіки Центральному комітетові КП(б)У. Підкреслювалося, що культосвітню роботу проводять здебільшого без плану, самопливом, без жодної підготовки, тому свята й вечори або зривалися, або проходили у порожніх залах [225, ф. 1, оп. 164, спр. 2978, арк. 8–15]. Часто культмасова

робота зводилась до організації п'ятики під керівництвом самих культпрацівників. Інспектори НКО України не здійснювали систематичного керівництва й контролю над роботою сільбудів і хат-читалень. Серед завідувачів клубів комуністів і комсомольців було небагато, та й ті скомпрометували себе недбалим ставленням до справи й украй поганою поведінкою [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 2994, арк. 62].

Чи не найважливішою формою культурно-освітньої роботи на селі була організація художньої самодіяльності. “Самодіяльність великих мас, їх трудова добровільність на фронті культури, – писали в одній із типових на той час газетних статей, – для якої зараз створені гігантські можливості, не тільки принесе матеріальні результати. Ця самодіяльність активізує, крім того, слабкий і не завжди чіткий ритм роботи наших культурних відомств, внесе в них свої важливі питання, змусить всіх працівників культурного фронту ще і ще раз підтягнутися, перевірити свою роботу” [515, с. 6].

У кінці 20-х рр. у селах була створена база для розвитку художньої самодіяльності. 1929 року в республіці на селі працювали 6 тис. драматичних гуртків і 3 тис. хорів, які об'єднували 150 тис. учасників [228, спр. 280, арк. 94]. Вистави сільських драмгуртків відвідали 12 млн. осіб, 1929 року кількість відвідувачів зросла до — 35 млн. [228, ф. 166, оп. 9, спр. 181, арк. 13]. Зауважмо, що це були тільки офіційні цифри. У донесенні ДПУ УСРР змальовувався зовсім інший стан художньої самодіяльності. 1929 року гуртків працювало дуже мало, здебільшого вони існували суто формально, не проводили жодної роботи. Одна із причин такого явища — брак керівників гуртків. У багатьох сільбудах і хатах-читальнях, окрім “досвіток”, нічого взагалі не проводили. Там панували п'ятіка і розпуста, батьки боялися “пускати туди дітей” [228, ф. 166, оп. 9, спр. 189, арк. 14].

Партійні та радянські органи не були задоволені роботою театрів і драмгуртків на селі. Зокрема, Полтавський відділ народної освіти в 1929 р. скаржився

в НКО України: незважаючи на всі заборони, п'єси не мають ідеологічної спрямованості, сільська сцена в полоні старих ворожих п'єс. Усупереч забороні в селах ставлять “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці” М.Старицького, “Без-таланну” І.Карпенка-Карого, “Базар”, “Тріх” В.Винниченка тощо [228, ф. 2, оп. 1, спр. 1989, арк. 56]. Дуже поширеними серед населення були пісні, які свідчили про негативне ставлення до політичних і економічних подій на селі. Скажімо, 1929 року стала популярною така пісня проти хлібоздачі:

Як прийде весна, на посів зерна нема,
 Земля буде пустувати, а дядьки будуть працювати.
 В робкопі без дверей і з ними купа людей.
 Ніде буде сісти, щоб купити їсти.

(с. Сироватка Сумської округи) [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 172, арк. 30] тощо.

У грудні 1929 року районні відділи наросвіти і всі інспектори політосвіти отримали інструкцію такого змісту: “Категорично заборонити виступати самодіяльним гурткам без дозволу заврайвно, інспекторів політосвіти чи уповноваженого облліту даного району, а там, де таких немає, – за дозволом відділу агітації і пропаганди райкому партії. Професіональні пересувні театри, капели бандуристів, ансамблі та ін. гастролі можуть здійснювати лише за дозволом на це облреперткому. В подальшому необхідно буде ввести систему, щоб самодіяльні гуртки надсилали свої репертуарні плани в обласні будинки народної творчості для затвердження і конкретних порад” [516, ф. Р-59, оп. 1, спр. 66, арк. 1].

Ще у травні 1922 р. в Україні було запроваджено цензуру видовищних заходів. У прийнятому тоді секретному наказі ДПУ та НКО УСРР було наголошено: “З метою встановлення дійсного систематичного і регулярного контролю всіх видів публічних видовищ і зборів, а також демонстрації мистецтв, а саме: театральних і циркових, кінематографічних сеансів, доповідей, дискусій, рефератів, лекцій, художніх виставок, фотовітрин та ін., – розповсюдити відповідні накази Головополітосвіти РСФРР від 8 березня 1922 р. на територію УСРР” [228,

ф. 166, оп. 2, спр. 136, арк. 141]. Заборонено було демонструвати твори антирадянського, релігійно-містичного, порнографічного та націоналістичного змісту [517, с. 164]. Під категорію “антирадянських” підпадали будь-які видовища, що не збігалися з офіційною ідеологією.

Для надання “методичної” допомоги сільським артистам на початку 1930 р. були створені будинки самодіяльного мистецтва. Діяв Центральний будинок самодіяльного мистецтва ім. Н.Крупської. Його працівники по радіо проводили інструктивні заняття для учасників художньої самодіяльності, розсилали їм репертуарні бюлетені, витримані в дусі часу, ідеологічно спрямовані.

На початку 30-х рр. в українських селах діяло кілька гуртків художньої самодіяльності національних меншин. За офіційною статистикою до 1933 року різними видами і формами культурної роботи було охоплено майже 2/3 дорослого населення. Працювали національні хорові, музичні, літературні, театральні гуртки. В Донбасі була популярною грецька хорова капела. Розвивалося національне театральне мистецтво. У 1931-1932 рр. Київський польський державний театр дав в селах України, Росії і Білорусії 240 вистав. Репертуар театру складався із творів не тільки польських, а й українських та російських авторів.

Від середини 30-х рр. роботу сільської самодіяльності національних меншин почали згортати під виглядом боротьби з проявами “місцевого націоналізму”. На кінець 1930-х рр. вона фактично завмерла.

Сільська самодіяльність не обходила осторонь важливих подій того часу. Зараз уже відомо, як люди відгукнулися на голодомор 1933 року у піснях. Деякі з них збереглися й до наших днів. В одній із них, селяни називали березень 1933 року “пухкутень”, квітень – “покутень”:

У тридцять третьому году
Люди падали на ходу.
Ні корови, ні свині -
Тільки Сталін на стіні [518].

Водночас через засоби масової інформації йшла посилена пропаганда творів народної самодіяльності, у яких славили Й. Сталіна, його поплічників, ВКП(б). Наприклад:

Золоту купила рямку,	Чи ти чула, моя мамо,
Милий цвіточком обвив,	Про жінок Сталін сказав,
Фотокартку туди ставлю-	Що ми – сила велика,
Мені Сталін подарив.	І в статут так записав

[519, ф. 46, оп. 15, спр.19, арк. 96].

Видатного кобзаря І.Кучугуру-Кучеренка чекісти замордували у полтавському “Тюрлазі” за правдиву пісню про Й.Сталіна:

Ой нема над тебе ката,
 На прокляття нема слів.
 Зруйнував ти наші хати,
 Сам пропхався до царів [520].

Роки другої п’ятирічки відзначені різноманітними заходами, спрямованими на організацію сільської художньої самодіяльності України. У республіці почали проводити олімпіади. Зокрема, 1935 року на районних олімпіадах художньої самодіяльності виступило майже 20 тис. учасників, а 1937 року – майже 175 тис. [228, ф. 2, оп. 1, спр. 256, арк. 78].

У жовтні–листопаді 1936 року в Києві було проведено першу республіканську олімпіаду народного мистецтва, що дала поштовх подальшому розвитку художньої самодіяльності в Україні. На олімпіаді було представлено різьбу, кераміку, декоративний живопис, вишивку, килимарство.

Було проведено кооперування майстрів народної творчості, об’єднання в художньо-промислові артіль. У с. Діхтярі на Чернігівщині в артіль об’єдналися майстри із ткацтва, килимарства, вишивки. У с. Кролевці на Сумщині – майстри художнього ткацтва. У Решетилівці, Опішні, Диканьці було створено артіль художнього килимарства і ткацтва [228, ф. 166, оп. 17, спр. 786, арк. 54].

1937 року в Києві, Москві та Ленінграді працювала Республіканська виставка українського народного мистецтва, яка засвідчила про його високий розвиток. 1937 року вироби майстрів України на Міжнародній виставці у Парижі були удостоєні золотої медалі [521, с. 122].

Спостерігаємо зростання кількості учасників художньої самодіяльності на селі. 1937 року в селах УРСР нараховували 151 тис. осіб — членів драмгуртків, 75 100 — членів хорів, 67 160 осіб були задіяні в музичних гуртках [200, с. 124]. 8 червня 1937 р. РНК УРСР видав постанову “Про республіканську олімпіаду робітничо-колгоспних театрів”, у якій було рекомендовано провести олімпіаду. В Україні працювало в цей час 35 пересувних колгоспних театрів (РКТ). Серед них — Шепетівський районний колгоспний театр, який упродовж трьох років існування організував у селах 150 вистав. Активно працював Київський РКТ, який виступив із 871 виставою, обслужив 286 тис. глядачів у 219 селах і 13 райцентрах. У 1935–1936 рр. на вистави РКТ прийшло приблизно 4 млн. глядачів [228, ф. 2, оп. 1, спр. 260, арк. 14].

Сільські гуртківці ставили п'єси І.Кочерги “Навчила доля, це шлях до волі”, “Про що жито співає”, І.Мизюна “Новими стежками” та “Сила на силу”. Гуртківці сільбуду с. Малинове Цебриківського району Одеської області поставили п'єсу І.Микитенка “Справа честі”, Деркачівський гурток на Херсонщині — п'єсу Я.Мамонтова “Республіка на колесах”. Багато гуртківців ставили п'єси М.Куліша “97”, І.Микитенка “Диктатура”, М.Ірчана “Підземна Галичина” та ін. [510]. У репертуарі гуртків була й українська класика. На Миколаївщині сільбуду ставили п'єси І.Карпенка-Карого “Сто тисяч”, “Безталанну”, “Мартина Боруля” [510].

Кошти на розвиток сільської художньої самодіяльності в ці роки вже виділяла держава. 1935 року в УСРР було асигновано 1 140 тис. руб., 1937 року — 2 615 тис. руб. [84, с. 172]. Херсонське культосвітнє училище розпочало підготовку керівників художньої самодіяльності. При центральному Будинку народної

творчості України працювали заочні театральні та музичні курси. 1937 року тут навчалось 570 осіб. У кожній області республіки організовували курси підвищення кваліфікації керівників гуртків [522]. Сільські клубні заклади займалися організацією лекційної роботи серед населення. Як свідчать документи, лекційна пропаганда в той час була надзвичайно ефективною.

З початком суцільної колективізації лекційна пропаганда посилилася. У 1929 р. в селах України прочитали 48 тис. лекцій, на яких були присутні 3 600 тис. осіб [228, ф. 5, оп. 1, спр. 681, арк. 14]. Для вербування наймитів на боротьбу за колективізацію і розкуркулення культосвітні заклади УСРР провели ряд зльотів наймитів. За неповними даними (по 30 округах) взимку 1929-1930 рр. відбулося 317 зльотів, у яких взяли участь понад 50 тис. осіб [228, ф. 5, оп. 1, спр. 258, арк. 678].

Участь в організації та проведенні лекцій брала сільська інтелігенція, зокрема вчителі. 1934 року перед посівною відбулися обласні та районні зльоти вчителів, на яких із доповідями “Про участь культосвітніх закладів у весняній посівній кампанії та організаційно-господарське зміцнення колгоспів” виступили секретарі райкомів і обкомів партії. Перед учителями ставили завдання – провести широку агітаційно-пропагандистську роботу з “роз’яснення рішень партії та уряду про шляхи розвитку радянського села, матеріалів I Всесоюзного з’їзду колгоспників-ударників” [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 2864, арк. 69]. Сьогодні нам зрозуміле справжнє значення цієї кампанії: після голодомору село було вкрай ослаблене і необхідно було підняти людей до праці, щоб засіяти необроблені поля під майбутній урожай.

У другій половині 1930-х рр. уживалися різноманітні заходи для активізації лекційної роботи. На місцях створювалися агітаційні колективи, до складу яких увійшли комуністи, комсомольці села, безпартійний актив, працівники культосвітніх закладів, сільська інтелігенція. Вони працювали за розробленою тематикою лекцій.

Для компартійно-радянського керівництва робота агітколективів була надзвичайно важливою. В другій половині 30-х рр. країною прокотилися шумні політичні кампанії, в організації яких агітаційні колективи були незамінні. Відразу після вбивства С.Кірова в селах України пройшли організовані райкомами КП(б)У масові мітинги населення. Тоді ж, у грудні 1934 р. розпочалася кампанія проти Г.Зінов'єва і Л.Камєнєва як організаторів убивства Кірова. Ще вироку суду не було, а на політичних мітингах у селах республіки ухвалювали рішення про розстріл цих ворогів Сталіна [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 3164, арк. 6-18].

Надзвичайно важливе значення надавали діяльності агітколективів у селах республіки під час обговорення й ухвалення сталінської Конституції СРСР 1936 року та Конституції УРСР 1937 року. Після опублікування 12 червня 1936 р. проекту Конституції СРСР у селах провели збори і мітинги під гаслами: “Документ, рівного якому не знала історія”, “Такої конституції не було і немає ніде в світі”, “Епохальний документ” [352]. Широко рекламувалися узгоджені у відділах агітації і пропаганди партійних комітетів виступи колгоспників на масових зборах. Наприклад, у с. Янівка на Чернігівщині звучали такі заяви: “Ми дуже міцні. Не тільки радянський народ, але мільйони трудящих усіх країн пишаються й радіють з наших успіхів. Життя у нас таке, що хоч пісні складай про нього, пісні на славу партії. Нову Конституцію вітаємо від щирого серця! Це ж сталінська Конституція” [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 614, арк. 3-11].

У грудні 1936 р. розпочалося повсякденне вивчення тексту Конституції СРСР. Для цього, наприклад, у с. Грабарівка Пирятинського району провели вечір запитань та відповідей, який організував агітколектив райкому партії. Тираспольський міськком комсомолу Молдавської АРСР відрядив у села сорок комсомольців-активістів для пропагандистської роботи серед колгоспної молоді. У Хмельницькому районі на Вінниччині відкрили міжрайонні курси керівників агітколективів для вивчення Конституції СРСР [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 511, арк. 3].

Для організації передвиборчої роботи в села України була надіслана ціла армія агітаторів з міст. Сили агітаторів у сільських культосвітніх закладах були слабкими, і така “допомога” виявилася вкрай потрібною. Наприклад, у села Одеської області виїхало 10 тис. агітаторів [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 673, арк. 10]. Разом із сільським культактивом вони проводили лекції, організовували гуртки з вивчення закону про вибори. У Фрунзенському районі на Одещині було організовано 490 гуртків, у яких навчалася 10 тис. осіб. У цьому же районі були проведені районні наради ветеранів-колгоспників [225, ф. 1, оп. 1034, спр. 673, арк. 15]. Масова робота давала відповідні результати. В Україні із 17 580 751 громадянина, що мали право взяти участь у виборах до Верховної Ради СРСР, проголосувало 17 098 100, тобто 97,5% [522].

Одразу після виборчої кампанії культосвітня робота в селах України фактично припинилася. Відповідно їй увага до клубів зникла. Як свідчать повідомлення з місць, у клубах артїлі ім. Леніна, “Радянська нива”, “Зоря комунізму” та інших Миргородського району були повибивані шибки, поламані меблі. Багато клубів у районах стали використовувати як пункти для зсипання зерна. Це стосувалося Шишацького, Велико-Багачанського, Конюшнянського районів Полтавської області [363]. Культурні заклади залишилися напризволяще. Про них згадували тільки тоді, коли потрібно було сільраді чи правлінню колгоспу провести збори. У віддалених селах не працювали кінопересувки.

Такий стан культосвітньої роботи на селі пояснювали населенню як результати шкідництва “ворогів народу”. Газета “Комуніст” писала: “славні органи НКВС розгромили і знищили в основному осині гнізда ворогів народу. Завдання полягає в тому, щоб швидше ліквідувати наслідки шкідництва в культосвітній роботі” [522].

Лекційну пропаганду в селах республіки вели також робітники промислових підприємств України. 1932 року на зборах колгоспу “Нове життя” Горлівського району на Донеччині виступали робітники В.Стефанович, М.Нижик із

друкарні № 3 м. Донецька. Колгоспники звернулися до райкому партії з проханням скерувати М. Нижика на роботу в їхнє господарство [228, ф. 24, оп. 3, спр. 78, арк. 1].

За активної участі робітничих бригад дніпропетровських заводів ім. В.Леніна і Г.Петровського у хатах-читальнях підшефних сіл був створений 21 гурток для вивчення історії ВКП(б) [228, ф. 24, оп. 3, спр. 78, арк. 2], робітники Маріупольського заводу ім. В.Ілліча організували 15 політгуртків, у яких навчалося 396 осіб тощо [248, ф. 2125, оп. 2, спр. 169, арк. 15]. У квітні 1938 р. 120 агітаторів із м. Сталіно відрядили в колгоспи Маріупольського і Старобешівського районів для проведення спеціальних тематичних бесід на селі про роботу XVIII з'їзду ВКП(б) [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 180, арк. 19].

Аналізуючи діяльність клубних закладів 30-х рр., детально розглянемо роботу, яку вони проводили для пропаганди агротехнічних знань серед сільських трудівників, поширення серед них передового сільськогосподарського досвіду. Цю діяльність здебільшого стали налагоджувати в Україні вже з другої половини 20-х рр. 1927 року при сільбуддах і хатах-читальнях України працювало 4,5 тис. сільгоспгуртків, що охоплювали близько 100 тис. селян, 5,5 тис. кооперативних гуртків – 30 тис. слухачів, 2,4 тис. природничо-наукових гуртків [523, с. 22]. При сільбуддах почали працювати різноманітні довідкові столи з питань сільськогосподарського виробництва. Наприклад, за 3 місяці 1929 р. довідкові столи в Артемівській окрузі надали приблизно 2 тис. довідок і консультацій з проблем сільського господарства [228, ф. 166, оп. 9, спр. 1080, арк. 34].

Найпоширенішою формою агропропаганди на селі була діяльність різних гуртків і курсів при сільбуддах і хатах-читальнях, якими керували агрономи або досвідчені селяни. Станом на 15 січня 1931 р., за офіційними даними, в селах республіки працювало 4 389 таких гуртків, які охоплювали понад 100 тис. селян [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1684, арк. 8].

У досліджуваній період культосвітні заклади проводили агрономічні по-

ходи, щоб розпочати систематичне вивчення агрономії в колгоспах і радгоспах. Проводили місячники агронавчання для вивчення передових досягнень сільгоспвиробництва. Використовувалися “агрономічні суди” (над бур’янами, трипільям тощо), вечори запитань і відповідей. Практикували екскурсії селян у передові колгоспи [228, ф. 166, оп. 9, спр. 1080, арк. 1].

Дедалі більшої популярності набували курси ліквідації агрономічної неграмотності. Починаючи з 1929 р. для прискорення цієї кампанії створили інститут агроуповноважених, який нараховував 70 тис. осіб. Мета інституту – організувати агронавчання, охопивши максимальну кількість селян. Для цього при культосвітніх закладах проводили агровиробничі наради. 1929 року у таких нарадах узяло участь 700 тис. селян [228, ф. 166, оп. 9, спр. 1080, арк. 2]. 1930 року кількість агрогуртків при сільбудах України, за офіційною статистикою, зросла до 5,5 тис., у них навчалося понад 300 тис. осіб [228, ф. 166, оп. 9, спр. 1086, арк. 10].

Від 1930 р. почали організовувати сільськогосподарські виставки з ефективного використання техніки, демонструвати переваги колективного господарювання над одноосібним. Зокрема, восени 1930 р. таку пересувну виставку організував Харківський міський сільбуд. До червня 1931 р. з цією виставою організатори об’їздили 11 районів Харківської області, в яких група виставки провела 174 лекції і бесіди, 19 виробничих нарад, організувала 8 сільгоспгуртків. Виставка мала свою кіно- і радіоапаратуру та обслужила за цей час майже 35 тис. осіб [228, ф. 166, оп. 9, спр. 886, арк. 11].

1930 року РНК УСРР ухвалив спеціальну постанову “Про плани ліквідації агроколгоспної неписьменності на 1930/1931 р.”. В ній було поставлено завдання: “масово організувати в колгоспах, при сільбудах школи навчання селян для ліквідації агронеграмотності, охопити навчанням не менше як 860 тис. осіб” [228, ф. 166, оп. 9, спр. 888, арк. 14].

У селах при сільбудах і хатах-читальнях виникли нові гуртки і агростанції,

була розширена робота з проведення екскурсій, виготовлення унаочнення, закупівлі спеціальної сільськогосподарської літератури. На початок 30-х рр. в Україні виходили друком 38 масових сільськогосподарських газет. Одна газета припадала на 100 осіб сільського населення [228, ф. 166, оп. 9, спр. 9506, арк. 2]. Зрозуміло, що селяни тягнулися до знань, і необхідно було вміло використати цей інтерес. Як свідчать документи, робота на селі перетворилася в кампанії, які дискредитували цю важливу справу і не принесли відчутних результатів.

Упродовж 30-х рр. у життя українського селянства увійшов кінематограф, він мав досить великий вплив на формування поглядів трудівників. Беручи до уваги ці особливості, партійні та радянські органи вживали різноманітних заходів щодо кінофікації села, налагодження нової для села форми культурного росту.

У березні 1928 р. в Москві відбулася Перша всесоюзна партійна нарада з питань кінематографії. На ній проголошувався курс на завоювання техніко-економічної незалежності радянською кінопромисловістю. Було розроблено рекомендації щодо будівництва кінофабрик, заводу шкільних кінопроекторів, заводів кіноплівок. У рішеннях нарада висувала вимогу – досягти рішучих змін у виробництві кінокартин, кінопродукція повинна була відповідати запитам села [524, с. 438-439]. У січні 1929 р. РНК СРСР створив Комісію з справ кінематографії і фотографії для загального керівництва кіномережею у країні. 1930 року було організовано загальносоюзне об'єднання з кінематографії, у зв'язку з чим вся справа кінематографії зосередилася в руках держави [228, ф. 24, оп. 3, спр. 321, арк. 139]. Невдовзі у світ було випущено 25 художніх фільмів про життя і побут села, 5 політико-освітніх і 15 короткометражних фільмів на сільськогосподарську тематику [228, ф. 2, оп. 1, спр. 418, арк. 19].

1931 року створено “Мосфільм” і студію “Міжробдопфільм” (1936 року це кінооб'єднання було перетворене на першу у світі студію дитячих фільмів – “Союзмультифільм”). Розгорнулося виробництво на кіностудіях у Києві, Одесі,

Ялті.

1929 року з'явилися перші звукові картини. Від 1931 до 1941 рр. на екранах демонстрували майже 500 звукових кінофільмів, зокрема 120 мультиплікаційних [228, ф. 24, оп. 3, спр. 321, арк. 139]. Ці організаційно-технічні заходи у країні та в республіці позитивно вплинули на створення кіномережі в селах України. 1 жовтня 1929 р. в селах республіки працювало 1 010 кіноустановок. Але така кількість на 23 тис. сіл була ще незначною. Тим паче, що всі вони були стаціонарними, а тому мали обмежений радіус впливу.

Розвиткові та поширенню кіномережі заважали високі ціни на кіноапаратуру (1-1,62 тис. руб.), відсутність кінопересувки і кадрів кіномеханіків. На кіносправу округи виділяли незначні кошти із місцевого бюджету. Такі темпи розвитку кіномережі могли загальмувати розвиток кінофікації сіл України на тривалий час [228, ф. 2, оп. 1, спр. 2994, арк. 68-69].

У секретних донесеннях ДПУ України було проаналізовано стан кінофікації сіл. Спеціальних приміщень для кіноустановок ніде не існувало, і тому, працюючи поспіхом у пристосованих приміщеннях, апаратура дуже швидко вибувала із ладу. Дуже часто з міст надсилали поламану із дефектами апаратуру. До того ж, зауважимо, прокат фільмів перш за все забезпечував стрічками місто і тільки останнім – село. Тому кіноапаратуру передавали на село вже в такому жалюгідному стані, що користі від неї було мало. Прокат був дорогий, ціни на квитки встановлювали дуже високі. Біднота майже не ходила в кіно, кіномеханіки мали низьку кваліфікацію, здебільшого – п'яниці (с. Вибли Чернігівської округи, Яготин Прилуцької округи, Машівка Полтавської округи, Чемери Могилів-Подільської округи тощо) [225, ф. 1, оп. 9, спр. 2691, арк. 69].

Для прискорення кінофікації села 5 листопада 1929 року ЦК КП(б)У ухвалює спеціальну постанову “Про кінофікацію села”. Указуючи на повільні темпи кінофікації та погане обслуговування селян, ЦК запропонував для розширення обслуговування українського селянства засобами кіно широко використовувати

кінопересувну техніку. 1930 року в селах УСРР працювало 762 пересувки, які обслуговували 6 тис. населених пунктів [225, ф. 1, оп. 9, спр. 26, арк. 146].

Наприкінці 1932 року кількість кіноустановок зросла з 1 010 до 3 577 (з них понад 2 тис. пересувних і 36 звукових) [225, ф. 1, оп. 9, спр. 31, арк. 19]. Більш ніж половину з них надіслали своїм підшефним селам і колгоспам робітничі колективи підприємств. Наприклад, з підприємств Дніпропетровська скеровували кінобригади, які під час посівної 1932 р. побували у 28 селах Дніпропетровщини і 39 селах Запорізької округи [225, ф. 1, оп. 9, спр. 26, арк. 149].

Щодекади виїжджав у колгоспи Сумський кінотеатр, кінотеатри з Києва, Чернігова, Черкас та з інших міст республіки [212, с. 564]. Для сільської місцевості УСРР було виділено 238 кінофільмів. У селах Одеської округи демонстрували кінокартини В. Пудовкіна “Мати” за одноіменним романом М.Горького, історико-революційний фільм Е. Шуби “Великий шлях”, фільми українських студій “Микола Джеря”, “Справа № 128” режисера А.Кордюми тощо [228, ф. 166, оп. 17, спр. 831, арк. 93]. Демонстрували фільми про сільське господарство: “Весняна посівна”, “Культура цукрового буряка”, “Кінець Журавлихи”, “Шкідник”, “Старе і нове” [258, ф. 7, оп. 1, спр. 241, арк. 4]. У 1929-1930 рр. ці заходи дали змогу охопити кінообслуговуванням у Полтавській окрузі 250 тис. осіб сільського населення, Коростенській окрузі – 125 500 осіб, Одеській – понад 100 тис. осіб [225, ф. 1, оп. 221, спр. 184, арк. 2-8].

Загалом у селах республіки спостерігаємо зростання кількості відвідувачів кіносеансів зі 100 осіб у середньому в розрахунку на одну тисячу жителів 1928 року до більш ніж 400 осіб – 1930 року [225, ф. 1, оп. 221, спр. 193, арк. 3-4]. Для підготовки сільських кіномеханіків в окружних і районних містах організують спеціальні курси. Зокрема, такі півторамісячні курси було відкрито за рішенням Київського окружного партії в Києві, куди добирали слухачів із сільського активу [257, ф. 144, оп. 6, спр. 16, арк. 59]. Такі курси з’явилися також у Чернігові, Полтаві, Харкові та в інших містах України [257, ф. 144, оп. 6, спр.

16, арк. 61].

На початку 30-х рр. розпочинається українізація кіно. Особливу увагу приділяв цьому НКО УСРР на чолі із М.Скрипником. Між Радкіно і Всеукраїнським фотокіноуправлінням з цього приводу виник конфлікт. Зауваживши, що Радкіно фактично бойкотує продукцію українських кіномитців, М.Скрипник писав: “Це неприпустимо, коли дві організації, дві радянські республіки ставлять свої інтереси і сутички понад культурні потреби мас” [525, с. 109]. Сам М.Скрипник виступав проти передачі кінооб’єктів в Україні у відання новоствореного Всесоюзного об’єднання кінопрограм. Урешті, негативне ставлення до цього висловило й політбюро ЦК КП(б)У [225, ф. 1, оп. 9, спр. 831, арк. 4-6]. Однак, в умовах поступового згортання українізації такі заяви вже не досягали успіху.

Адміністративно українське кіно почало підпорядковуватися Москві. Після діяльності достатньо автономних Всеукраїнського комітету (1919 р.) та Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) 1930 року було організоване “Союзкіно”. З 1933 р. все кінофотогосподарство країни стало підпорядковуватися Головному управлінню кінофотопромисловості при РНК СРСР. Офіційною урядовою мовою мала б бути в українському кіно українська. До 1935-1936 рр. оригінали фільмів озвучували українською мовою з російськими титрами [526, с. 88]. Відтоді почали створювати оригінали російською мовою з українськими титрами. Над фільмовиробництвом було встановлено пильний на-гляд цензури. Сценарій, окрім фахового, тобто мистецького перегляду, проходив цілу низку цензурних інстанцій: його обов’язково надсилали до Москви, де він проходив кілька контрольних перевірок. Лише тоді його схвалювали чи відхиляли. Кожне відхилення сценарію, особливо з політичних міркувань, супроводжувалось відповідними організаційними висновками [526, с. 89].

Підпорядкування республіканської кіносправи союзним органам посилювало її денаціоналізацію. Зразок типового на той час ставлення до провідних майст-

рів кіномистецтва демонструє постанова політбюро ЦК КП(б)У від 8 листопада 1932 року щодо фільму О.Довженка “Іван”. Текст документу подаємо повністю: Слухали: про кінофільм “Іван”. Постановили:

а) ЦК вважає, що за певної художньої та технічної якості фільм “Іван” за своїм змістом просякнутий ворожою соціалістичному будівництву ідеологією. ЦК відмічає політичну сліпоту комуністів, що брали участь в підготовці та, особливо, рекламуванні фільму, що не вгледіли ворожих ідей, які просякнули цей фільм.

б) вважати за потрібне негайне вилучення з фільму деяких місць. Доручити культпропу організувати різку критику в пресі цього фільму. Форми критики погодити з секретарем ЦК [225, ф. 1, оп. 9, спр. 237, арк. 182].

Критика була різкою і дошкульною. Незабаром О.Довженка перевели до Москви, подалі від України.

1933–1937 рр. – період організаційних удосконалень кінообслуговування, зміцнення матеріальної бази сільського кіно. 26 серпня 1933 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову “Про будівництво по великих селах УСРР кінотеатрів”. Було заплановано до закінчення суцільної колективізації (кінець 1934 р.) у великих селах України з населенням не менш ніж 3 тис. осіб побудувати 100–200 кінотеатрів на 500–800 осіб кожний [352, с. 83]. Кошти належало мобілізувати серед самих колгоспників шляхом самообкладання і через організацію різноманітних лотерей. Рекомендувалося залучати самих селян до будівництва кінотеатрів. Для здійснення цієї кампанії було створено урядовий комітет. Планувалося, що на Харківщині збудують 18, Київщині – 14, Чернігівщині – 9, Донеччині – 9 кінотеатрів [363]. Однак усі названі області відставали в будівництві. Наприклад, у Чернігівській області не було розпочато будівництво жодного кінотеатру, у Київській тільки – 2, Дніпропетровській – 4 [228, ф. 1, оп. 1, спр. 631, арк. 4].

Коли стало зрозумілим, що на кошти селян план будівництва виконати не

вдається, держава почала виділяти кошти з бюджету. Всього упродовж 1929–1939 рр. було побудовано в селах України, за офіційною інформацією, 100 великих кінотеатрів [527]. Насправді було збудовано тільки 34, із них у 15 не було електроустановок [225, ф. 1, оп. 9, спр. 4534, арк. 208-244].

Важливе значення у покращенні кінообслуговування сільських глядачів мали спеціальні кінофестивалі, проведення яких розпочалося у роки другої п'ятирічки. Перший кінофестиваль організували 1935 р. з ініціативи ЦК ЛКСМУ та “Українфільму” [352, с. 135]. У селах республіки демонстрували найкращі кінокартини, серед них “Чапаєв”, “Селяни”, “Щасливий фініш”, “Ворожі стежки” тощо. Колгоспники брали участь не тільки в переглядах фільмів, а й у їх обговоренні. Особливо популярною була кінокартина “Чапаєв”. В Оріхівському районі на Дніпропетровщині під час кінофестивалю цей фільм переглянуло понад 26 тис. глядачів. Під час кінофестивалю перегляди кінокартин організували у 219 районах республіки, у 4 892 селах [352, с. 137]. Особливе місце на кінофестивалі посів фільм, спеціально відзнятий за доповіддю Й.Сталіна про проект Конституції СРСР на VIII з'їзді рад. У березні 1936 р. ця стрічка з'явилася в Україні в багатьох копіях. Аналогічний фільм підготували про роботу XIV з'їзду рад України і прийняття Конституції УРСР. Кінофестивалі передвоєнних років увійшли в культурне життя українського села, їх почали проводити щороку, пропонуючи найкращі зразки радянського кіномистецтва.

В кінці другої п'ятирічки (1937 р.) в українських селах уже діяло 3 840 кіноустановок, із них – 559 звукових. Загалом в Україні на 10 тис. жителів припадало дві кіноустановки, що обслуговували 15 тис. населених пунктів (65% від загальної кількості) [352, с. 137]. Про те, як колгоспники відвідували кіносеанси і вистави, свідчать такі показники офіційної статистики: [221, с. 123].

Таблиця 4.1

Вікові групи	Відвідування кіносеансів і вистав (%)			
	Чоловіки		Жінки	
	1934 р.	1936 р.	1934 р.	1936 р.
Усі колгоспники				
від 12 до 19 років	42,9	62,5	35,9	46,8
Від 19 до 24 років	41	80,9	47	70,1
Від 25 до 34 років	45,4	64,6	37,5	42,5
Від 35 до 59 років	33,3	50,6	19,6	25,6

У травні 1937 року в ЦК КП(б)У обговорили тематичний план виробництва кінокартин в Україні. У прийнятій постанові було підкреслено значення кіно в “ідейно-патріотичному вихованні трудящих”. Кінематографістам республіки спільно зі Спілкою письменників України рекомендували “активізувати роботу над сценаріями майбутніх фільмів, звернувши особливу увагу на високий ідейно-художній рівень картин”. “Основне місце, – відзначалося в постанові, – повинні займати історико-революційні та оборонні кінофільми, фільми про соціалістичне будівництво” [225, ф. 1, оп. 9, спр. 3001, арк. 44–48].

Постанова започаткувала переверот у кінематографії республіки. З кінофондів вилучили всі фільми, у яких були згадки про репресованих історичних діячів. Розпочалися демонстрації фільмів, які пропагували у майбутній війні перемогу малою кров’ю. Підкреслювався блискавичний характер можливого зіткнення з фашизмом на чужій території. До таких картин належали фільми: “Ескадрилья № 5”, “Танкісти”, “Глибокий рейд” та ін. У середовищі кінематографістів прокотилася хвиля репресій. Після погрому в “Українфільмі” майже спорожніли майданчики і студії. У січні 1938 р. продовжувалися зйомки тільки двох фільмів – “Сорочинський ярмарок” та “Запорожець за Дунаєм” [527].

Незважаючи на технічні та ідеологічні перекося, організаційні заходи позитивно вплинули на роботу з кінообслуговування населення сільських теренів України. 1939 року в селах працювало 3 884 кіноустановки, зокрема 2 137 пере-

сувних [228, ф. 1, оп. 1, спр. 3164, арк. 63]. Зазначимо, що на 23 тис. сіл, які були на той час в Україні, це ще надто мало. Тому й надалі залишалася актуальною робота пересувних кіноустановок. 88,6% райцентрів було кінофіковано [221, с. 83]. На кожних 100 жителів республіки припадало 456 відвідувань кіносеансів. Цей показник був найвищий в СРСР [221, с. 84].

Через кіно йшло постійне насадження культу особи Й.Сталіна. У кінохроніках розвінчували “ворогів народу”, налаштовуючи проти них людей. Будь-яка політична кампанія з використанням кіно обов’язково повинна була розвінчувати кого-небудь з опозиціонерів сталінському режиму. Масове кіно передвоєнних років стало могутньою зброєю сталінського режиму виховання населення.

Важливою ділянкою роботи в системі культосвітніх закладів на селі були бібліотеки. 1929 року НКО України і органи ДПУ обстежили роботу сільських бібліотек республіки і виявили складну ситуацію: багато бібліотек існували тільки на папері. Згубний наслідок мало те, що місцеві компартійні та радянські органи недооцінювали роботу бібліотек, особливо сільських, вважали їх другорядними ланками культосвітньої роботи. За інформацією ДПУ УСРР, бібліотечні фонди застаріли, селяни читали книжки, але не отримували жодної допомоги з боку працівників бібліотек. У багатьох сільських бібліотеках українські книги становили тільки 10–15% книжкового фонду [528, ф. 363, оп. 1, спр. 73, арк. 10]. Чимало бібліотек у селах з понад 1 500 мешканців в кожному мали від 25 до 26–100 книг (Херсонська, Харківська, Кам’янець-Подільська, Вінницька, Артемівська округи) [225, ф. 1, оп. 164, спр. 2994, арк. 63]. Обліку книг не проводили, у бібліотеках не було умов для зберігання літератури, здебільшого бібліотекарі не вели обліку видачі книг, і читачі не повертали прочитаної літератури. У с. Шерби Глухівського р-ну в бібліотеці нарахували тільки 50 брошур, а в с. Марчихіно цього ж району бібліотека взагалі була лише на папері. Слабкими були бібліотеки сіл Глимківці Шевченківської округи, Новомиколаївки Криворізької округи.

ги тощо [225, ф. 1, оп. 164, спр. 2994, арк. 67–68].

На початку 1929 р. одна сільська бібліотека припадала на 7,4 села. На одну книгу в сільській бібліотеці припадало 7,5 осіб (у місті – 2 книги на одного мешканця) [225, ф. 1, оп. 221, спр. 2691, арк. 67]. Як бачимо – відставання села від міста було значним.

У зв'язку з цим виникла необхідність реорганізувати роботу бібліотек, розширити їх мережу, зміцнити книжкові фонди, покращити становище працівників бібліотек. Проблеми розвитку бібліотек розглядалися на XI Всеукраїнському з'їзді рад (травень 1929 р.) [228, ф. 1, оп. 1, спр. 1864, арк. 4-11]. Для виконання його рішень НКО УСРР уклав п'ятирічний план бібліотечного будівництва, визначивши першочергове завдання – збільшити кількість бібліотек до кількості сільрад. Загалом планували відкрити 10 833 бібліотеки з фондами книг 5 366,5 тис. примірників [228, ф. 1, оп. 1, спр. 1431, арк. 2-19].

Важливим кроком у вирішенні проблеми стала постанова ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1930 р. “Про покращення роботи бібліотек”. В ній було відзначено, що “бібліотечна робота відстає від культурного росту мас”, наголошувалося на потребі “рішуче перебудувати бібліотечну роботу, перетворити бібліотеки в культурні центри” [384]. Було накреслено заходи щодо розширення мережі бібліотек, поповнення їх фондів. ЦК пропонував так перебудувати роботу, щоб бібліотеки могли якнайповніше обслуговувати працівників колгоспів і радгоспів. Об'єднавши дрібні відомчі бібліотеки, необхідно було створити міцну мережу районних бібліотек і збільшити кількість пересувних бібліотек [384].

Для покращення бібліотечної роботи необхідно було розширити і вдосконалити їх мережу, зміцнити матеріальну базу, поповнити книжкові фонди. На початок першої п'ятирічки мережа сільських бібліотек була зовсім слабкою. 1929 року в селах республіки було тільки 4 114 бібліотек із книжковим фондом 4 574 042 примірники [228, ф. 1, оп. 1, спр. 613, арк. 14]. Окрім цього, у республіці працювало 605 районних бібліотек. У кінці п'ятирічки в селах України ді-

яло 8 044 бібліотеки із книжковим фондом 7 848 892 примірники [228, ф. 1, оп. 1, спр. 711, арк. 81]. В республіці налічувалося 10 733 сільради, і до того, щоб одна бібліотека припадала на одну сільраду (як це було записано в п'ятирічному культурному плані), було ще далеко. План бібліотечного будівництва в першій п'ятирічці не було виконано.

Основна причина слабого розвитку мережі сільських бібліотек України полягала в тому, що вони розвивалися здебільшого коштом місцевих колгоспів. Уже в роки другої п'ятирічки держава почала виділяти кошти на розвиток сільських бібліотек з бюджету. Як завжди, тут діяв залишковий принцип. 1934 року було асигновано 6 млн. руб. [71, с. 11]. Наприкінці п'ятирічки – понад 9 млн. [228, ф. 1, оп. 1, спр. 711, арк. 4]. Зростали фінансові вкладення з місцевого бюджету. Наприклад, 1934 року було виділено 4,2 млн. руб. замість 3,1 млн. 1933 року [228, ф. 1, оп. 1, спр. 8314, арк. 44].

В першій п'ятирічці почали створювати пересувні бібліотеки (так звані “пересувки”). 1929 року в селах України працювало 8 319 пересувок, 1931 року їх кількість зросла до 77 281 [228, ф. 1, оп. 1, спр. 7131, арк. 11]. Пересувні бібліотеки видали 1929 року читачам понад 959 тис. книг [228, ф. 1, оп. 1, спр. 4632, арк. 789].

Збільшення асигнувань на розвиток сільських бібліотек дало змогу в роки другої п'ятирічки збудувати 1 600 нових бібліотек. Кількість усіх сільських бібліотек за цей час зросла із 8 044 у 1933 р. до 13 293 в 1939 р., а книжковий фонд виріс відповідно з 7 848,9 тис. до 27 104,2 тис. примірників [529, с. 67]. На завершення другої п'ятирічки в Україні вже кожна сільрада мала стаціонарну бібліотеку. Однак це був найнижчий показник в СРСР. Гіршою, ніж в Україні, була ситуація лише в Таджикистані [221, с. 113]. Серед основних недоліків сільських бібліотек назвемо надто малі книжкові фонди. Зокрема, на 100 сільських жителів України припадало 49 книг [225, ф. 1, оп. 9, спр. 731, арк. 4].

Окрім сільських бібліотек працювали бібліотеки при школах. 1939 року з 9

903 початкових шкіл бібліотеки мали 9 432 / (425,5 тис. примірників), з 6 973 неповних середніх шкіл — 6 879 / (209,5 тис. примірників), з 1 482 СШ — мали бібліотеки 1 474 (547,8 тис. примірників) [228, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 5]. На відміну від сільських населених пунктів, де забезпеченість бібліотек книжковими фондами перед війною була дуже поганою, сільські школи мали книжок достатньо.

Через слабку матеріальну базу робота сільських бібліотек перебувала на низькому рівні. Ця ситуація ще більше ускладнювалася періодичними масовими чистками й без того бідного книжкового фонду. Як свідчать документи, книжковий фонд містив велику кількість виданої раніше літератури з різних галузей знань. Із підвищенням рівня освіченості мас книга ставала все більш вагомим чинником духовного життя суспільства. Саме тому компартійно-радянське керівництво взяло під неослабний контроль видання та збереження книг, торгівлю та обмін ними, всю систему книгообігу у країні.

З кінця 20-х рр. почали проводитися систематичні масові чистки бібліотек від “ідеологічно шкідливої” літератури. Натомість вони поповнювалися “класово витриманою” літературою. Як наслідок — в Київській області “контрреволюційними” оголосили майже 80% книг у сільських бібліотеках. Отож на початок 30-х рр. більшість бібліотек республіки були “ідеологічно дезінфіковані” [530, с. 65]. Сотні тисяч книг були передані як макулатура “Утильсировині” [531]. Подальше переслідування книжкової продукції мала забезпечити новостворена єдина централізована система бібліотечно-книжкових колекторів. Згідно з інструкцією НКО УСРР від 21 грудня 1923 р. в усіх округах було створено спеціальні комісії з вилучення “шкідницької” літератури. До складу комісії увійшли представники ДПУ, окружполітосвіти на чолі із представником окрліту (Головполітсвіту створили для цензури друку 1920 року), Головліт (Головне управління у справах друку) було утворене 1922 року у складі Головполітосвіти і займалося тільки справами цензури. Від 1936 року створювалися спецфонди,

куди надсилалася вилучена література. Впродовж 1929 – 1931 рр. із бібліотек України було вилучено близько 60% книжкового фонду [526, с. 101].

Кожний погром книжкових фондів бібліотек мав якусь політичну причину. Одна із них була пов'язана з розгромом “групи М.Скрипника”. Наркомові освіти М.Скрипнику висунули звинувачення у перекрученні бібліотечної справи. “Минулий провід НКО на чолі з М.Скрипником, – писала газета “Комуніст”, – проводив примусову українізацію книжкових фондів. Бібліотеки незалежно від національного складу населення комплектувались майже цілком українськими книгами. Внаслідок цього ряд бібліотек залишилися без книжок російських та інших національних меншин” [532]. У результаті чисток із бібліотек вилучили книги українських класиків і письменників 1920-х рр.

У другій половині 1930-х рр., коли сталінські репресії набули особливого розмаху, масові погроми різко негативно позначилися на й без того слабкій роботі сільських бібліотек. В найбільшій бібліотеці республіки – Всенародній (Київ) було виявлено близько сорока “ворогів”, котрі “гноїли книги”; Український інститут книгознавства та його журнал “Бібліотечні вісті” назвали “кублом махрових контрреволюціонерів, націоналістів і шкідників” [533, с. 135]. “Ворогів народу” розгромили у видавництвах “Українська енциклопедія”, “Література і мистецтво”, в журналі “Червоний шлях” та ін. [357, с. 230].

Як уже йшлося вище, сільські бібліотеки України не мали достатньої кількості книжкової продукції. Щоб виправити надзвичайно складну ситуацію з дефіцитом її, компартійна влада розпочала діяти. 28 грудня 1928 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про обслуговування книгою масового читача”, в якій вимагав покращити роботу видавництв, громадського і бібліотечного активу щодо обслуговування книгами масового читача, збільшити випуск актуальної та якісної літератури, розширити мережу бібліотек як важливого засобу у просуванні книги до мас [534, с. 2-6].

15 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б), заслухав доповідь Державного видавництва

(ОГИЗ) і відзначив деякі позитивні зрушення в його роботі. Одночасно було вирішено виділити його з системи галузевих видавництв і збільшити випуск актуальної літератури. Були створені видавництва – Держтехвидав, Сільгоспвидав, Навчпедвидав, Воєнвидав. Книги виходили на 92 мовах народів світу, зокрема, на 74 мовах народів СРСР [534, с. 5].

Особливо важливо це було для України. За роки першої п'ятирічки Україна за загальним обсягом книжкової продукції вийшла на дев'яте місце у світі, а за кількістю книг на душу населення – на сьоме місце [228, ф. 1, оп. 1, спр. 1431, арк. 8].

1930-ті рр. – це період активного формування культу особи Й.Сталіна. Саме тому в цей час масово друкуються праці “вождя”. Окрім цього, українською мовою друкують доповіді та виступи В.Молотова, Л.Кагановича, С.Орджонікідзе, С.Косіора, П.Постишева та інших активних поплічників Й.Сталіна. Їхні твори виходили також мовами національних меншин, які проживали в Україні. Упродовж 1935–1936 рр. тільки єврейською мовою вийшло друком 21 найменування творів Й.Сталіна та партійних керівників України, польською – 8, болгарською – 17, грецькою – 4 [228, ф. 1, оп. 1, спр. 344, арк. 3–4].

Водночас у державі дедалі більше лютувала цензура. 1934 року Головліт розіслав територіальним органам секретну інструкцію, у якій було зазначено: “Цензура наша має значення тільки тоді, коли вона попереджує прорив політичний або розголошення військової чи економічної таємниці, коли вона стає на дорозі друкуванню халтурної, низькоякісної, непотрібної літератури, коли цензура допомагає покращенню як політичного змісту і словесного характеру, так і зовнішнього оформлення твору” [106, с. 83].

Таке широке поле діяльності цензури мало стати на перешкоді виданню будь-якого підозрілого твору. Розмах чисток бібліотек став на той час таким великим, що Головліт був змушений 21 червня 1935 р. надіслати на місця на-

каз, у якому йшлося таке: “Під час вилучення троцькістсько-зінов’євської літератури з бібліотек фактично проводили ніким не керовану чистку бібліотек, розкрадання і знищення бібліотечних фондів. Наказую: припинити загальну чистку бібліотек і масові вилучення з них; вилучити контрреволюційну літературу з суворим дотриманням списку....” [145, с. 207].

Бібліотеки почали поповнюватися новою суспільно-політичною літературою. Наприклад, у бібліотеках Лозоватського району на Харківщині в середньому на початку 30-х рр. соціально-економічна література становила понад 25% усього книжкового фонду [535, ф. 2, оп. 1, спр. 61, арк. 170], у Буцькому районі Київської округи — приблизно 20%. Таке ж співвідношення було в бібліотеках Переяславського та інших районів республіки [257, ф. 144, оп. 54, спр. 1107, арк. 72–91]. Випуск сільськогосподарської літератури в Україні в роки першої п'ятирічки сягнув 110 млн. примірників.

Перша п'ятирічка – це роки українізації. Звичайно, ці процеси не обійшли і книговидавництво. 28 лютого 1929 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про поширення української книги”. В ній йшлося про те, що українська книжка не займає відповідного місця на ринку, тому органам, які регулюють роботу видавництв, доручено перейти до збільшення випусків. Бібліотекам пропонувалося посилити роботу щодо популяризації українських видань і поширення їх серед населення [211, с. 426].

На наш погляд, це рішення було дуже важливе. Адже 1928 року в Україні рідною мовою друкували тільки трохи більше половини книг – 56,5%, російською – 37,7%, молдавською – 0,4% тощо [211, с. 69]. У видавництвах України українська книга почала переважати після 1929 року. Укажемо, що 1931 року українські книги склали 76,9%, в тому числі 73,9% – щодо друкованих аркушів і 84,5% – щодо накладу всієї книжкової продукції. У 1933–1938 рр. поступово зменшується випуск української літератури. Від 1934 р. всі українські видавництва були підпорядковані Москві. Тому в Україні різко посилилася руси-

фікація книговидання. Загалом в СРСР українські книги в 1928 р. становили 9,3% від загальної кількості, в 1931 р. – 11,7%, в 1938 р. – тільки 4,3%. Нагадаймо, що українське населення становило у складі СРСР 16,5% від загальної кількості мешканців [536, с. 1050].

Таблиця 4.2

Видання літератури в Україні (кількість найменувань)									
Роки	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1938
Загалом	5695	6680	8079	8086	7157	5012	4266	4681	4369
Українською мовою	3220	4934	6394	6455	5331	3472	2336	2647	1895
	57%			80%			59%		43%

Як бачимо з наведеної таблиці, відбувалося постійне скорочення видань українською мовою і на закінченні 30-х рр. їх стало менше половини. Результати українізації були зведені нанівець. Перед Другою світовою війною в УРСР працювало 20 видавництв. Вони у 1939 р. випустили друком 4 836 найменувань книг накладом 51,4 млн. примірників [211, с. 706]. Одночасно в Україну надійшло приблизно 38 млн. примірників книг і брошур, які стали потужним додатковим джерелом русифікації республіки [211, с. 709].

Зрушенням в культурному житті українського села сприяла також торгівля книгами. На початок 1929 р. сільськогосподарська кооперація мала на селі 400 книгарень, у яких продавали на рік книг на 854 тис. руб. У середньому на купівлю книг припадало по 1,5 руб. на одне господарство. Це – разом з підручниками, а без них – тільки 2–3 коп. на двір [537]. (Порівняймо: до революції коробейники виторговували в селах за книги до 3 млн. руб.) [514, с. 38]. На селі було 10 тис. споживчих товариств, але їх не цікавили книжки. Навіть не у всіх райцентрах були книгарні [384].

1930 року ситуація докорінно не змінилася. Тому секретаріат ЦК КП(б)У 29 липня 1931 р. ухвалив постанову “Про стан книгорозповсюдження”, у якій

зобов'язав Вукоопспілку і Укрколгоспспілку розгорнути роботу щодо поширення книг у колгоспах. “Колгоспи повинні стати центрами всієї культосвітньої роботи на селі”, — йшлося в постанові. ЦК зобов'язав місцеві органи створити в колгоспах кіоски для продажу книг і книжкові палатки [225, ф. 1, оп. 220, спр. 48, арк. 155-156].

Від 1935 р. у сільських крамницях створювалися книжкові відділення або полиці. Наприклад, у Мелітопольському відділенні Укоопспілки такі полиці створили в усіх 40 крамницях [228, ф. 1, оп. 1, спр. 149, арк. 14]. На Київщині книжкові кіоски були відкриті при 39 зсипних пунктах [257, ф. 144, оп. 1, спр. 813, арк. 14]. У другій половині 30-х рр. у системі роздрібного товарообороту в Україні книготоргівлі щорічно належало 200 млн. руб., із яких третина суми припадала на село [228, ф. 1, оп. 1, спр. 213, арк. 21].

Поліпшенню торгівлі книгою сприяла постанова РНК УРСР від 17 квітня 1937 р. “Про торгівлю книгою на селі”. Щоправда, вона зобов'язувала місцеві органи перш за все сприяти поширенню “необхідної суспільно-політичної літератури”, особливо праць Й.Сталіна. Не дивно, що в Макіївському р-ні Сталінської обл. упродовж півтора місяця після виходу короткого курсу “Історії ВКП(б)” було розпродано приблизно 40 тис. її примірників [248, ф. 2852, оп. 1, спр. 777, арк. 79]. У Ворошиловградській обл. менш ніж за рік ця книга розійшлася накладом в 122 тис. примірників. По всій республіці за цей час показник її реалізації в торгівлі становив понад 2 млн. примірників [263, ф. 489, оп. 2, спр. 16, арк. 136]. Загалом торгівля книгами в розрахунку на кожний сільський двір у республіці залишалася перед війною незначною. Зауважимо, що право займатися книжковою торгівлею надавали тільки особам, які мали довідку про несудимість за політичними мотивами [228, ф. 166, оп. 296, спр. 8756, арк. 34].

Деякі зміни відбулися у видавництві книг мовами національних меншин. Українське державне видавниче об'єднання (УДВО) у другій половині 20-х рр. випускало літературу різними мовами. 1926 року в республіці було створено

філію Центрального видавництва народів СРСР [537]. Після цього випуск літератури нацменшин помітно зріс: зокрема випуск літератури єврейською мовою в Україні 1927 року становив 92 книги, 413 друкованих аркушів, а в 1929 р. — вже 55 книг, 1296 друкованих аркушів.

Центральне видавництво випускало єврейською мовою 6 журналів, 4 газети, німецькою — 3 журнали, 3 газети, польською — 1 журнал, 2 газети. Було створено 5 німецьких, 2 єврейських, 3 російських, 2 молдавських, 1 грецька — загалом 14 районних газет, 1 татарська робітничка газета [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3087, арк. 54]. 1930 року М.Скрипник заявив: “Наше головне завдання — це проведення рідною мовою всієї політосвітньої роботи серед трудящих національних меншин” [478, с. 81].

Зростала кількість книг, опублікованих мовами національних меншин. Якщо 1928 року Центровидав випустив 219 найменувань різноманітної літератури, то 1930 року — вже вийшло 524 найменування. Наклад видань за цей час зріс із 547 тис. примірників до 4 057 тис., тобто майже в 7 разів [228, ф. 166, оп. 2, спр. 482, арк. 7]. Але навіть цієї кількості книг бракувало для забезпечення бібліотек республіки. У середньому на одного громадянина—неукраїнця припадала одна книжка. Особливо не вистачало книг у сільських бібліотеках України (2/3 населення неукраїнської національності мешкало саме в сільській місцевості), де вони становили всього 3,2% загального обсягу бібліотечних фондів [228, ф. 166, оп. 87, спр. 48, арк. 8].

Друга половина 30-х рр. була трагічною для представників нацменшин. Під виглядом боротьби проти “місцевого буржуазного націоналізму” розпочалося різке скорочення випуску книг рідною мовою і кількість книг ще більше зменшилася. З бібліотек почали масово вилучати видання небажаних партійному керівництву авторів. У вересні 1937 р. були репресовані працівники Держвидаву Молдавії, члени Спілки письменників республіки, працівники управління у справі мистецтв при РНК республіки, працівники газет “Соці-

алістична Молдова”, “Молдова соціалісту” [228, ф. 166, оп. 2, спр. 482, арк. 7].

Ці процеси згубно позначилися на розвитку української літератури. Вона найбільше потерпіла від сталінських репресій. Було винищено найталановитіших: усі їхні книги були суворо заборонені, вилучені з бібліотек і знищені, імена викреслені з історії. Так у Петрівському районі Харківської обл. в районній бібліотеці із 2 635 книг було вилучено 1 400 [538].

Сталінській ревізії були піддані всі культурні надбання українського народу. Деякі зовсім вилучили з обігу, до інших був суворо обмежений доступ або ж книжки фальсифікували і спотворювали, щоб надати їм відповідного “соціалістичного” вигляду. У 30-ті рр. було заборонено книги дореволюційних письменників і громадських діячів. В Україні перестали друкувати твори М.Драгоманова, Б.Грінченка, М.Костомарова, П.Куліша, В.Винниченка, М.Грушевського та інших. Їхні праці, опубліковані в попередні роки, як і роботи багатьох авторів, було вилучено з бібліотек. У бібліотеки було розіслано списки на вилучення 5 тис. книг. З обігу зникали твори багатьох вітчизняних авторів. Відповідно до “Зведених списків літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів” (грудень 1934 р.), під заборону потрапили твори В.Бобинського, Остапа Вишні (П.Губенка), О.Досвітнього, Д.Загула, Мирослава Ірчана (А.Баб’юка), С.Пилипенка та ін.

На найвищому партійно-політичному рівні, найчастіше на політбюро ЦК КП(б)У, вирішували питання, твори яких письменників видавати, а яких – забороняти. Зокрема 13 липня 1935 р. політбюро вирішило перевидати в 1935–1936 рр. твори П.Тичини, І.Микитенка, А.Головка, П.Панча [228, спр. 874, арк. 8] та ін. А 19 липня надійшло розпорядження вилучити з бібліотек України “націоналістичні” книжки кількох десятків українських письменників [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1848, арк. 1–2], серед них – М.Хвильового, М.Зерова, М.Драй-Хмари, М. Ялового та ін. Упродовж 1934–1938 рр. в республіці із 194 членів Спілки письменників України було репресовано 100 [539].

Українські письменники були змушені брати участь у всіх політичних процесах. Перш за все — в суцільній колективізації. Зокрема, в села виїжджали члени Спілки пролетарських письменників П.Панч, А.Головко, І.Сенченко, І.Кириленко, С.Божко, В.Алешко та ін. Письменники були й серед 25-тисячників. У лютому 1930 р. в Барвенківському районі, в с. Гаврилівка працювала бригада письменників – П.Загоруйко, В.Хуторський, Н.Скуба, М.Маловічко. У південній частині району таку ж “роботу” вели В.Досвітній, М.Хвильовий, П.Панч, В.Мисик, Остап Вишня [542]. На селі в часи колективізації працювали члени письменницької групи “Гарт” (очолював Е.Блакитний), В.Сосюра, К.Гордієнко, О.Копиленко, В.Майський, О.Довженко, П.Усенко [542].

Підбиваючи підсумки колективізації (відразу ж після голоду 1933 р.), Іван Ле 1934 року писав: “Я бачив села і не пізнавав їх. Село змінило свій вигляд, своє обличчя. Вирівнялися вулиці, понад дворами колишніх незаможників прорізалися нові шляхи. В нових напрямках, зумовлених колгоспними ланами...” [543].

Щоб цілком прибрати письменників до рук, у червні 1934 року в Києві було створено Спілку радянських письменників – філіал Всесоюзної спілки радянських письменників. Відповідно до цього, усі письменницькі організації УСРР були ліквідовані. Відтоді майстри красного письменства опинилися під надійним контролем партійних керівників.

Звичайно, всі ці негативні процеси в літературі дуже зашкодили розвитку бібліотечної справи в Україні. 1932 року Н.Крупська так характеризувала зміни в бібліотеках в листі до П.Постишева: “Завели останнім часом фонд “Н.Д.М.” — “не давати масам”, відправляють “підозрілі видання”. Робітничі маси і колгоспні маси трактуються як малорозвинені, яким потрібно давати тільки злободенні агітки і перекладені романи. Просто сором і ганьба у країні, що будує соціалізм, таке становище бібліотечної справи” [544].

Робота сільських бібліотек України була тісно пов’язана з політичним кур-

сом партії, з ситуацією у країні загалом. Сільські бібліотеки також мусили брати участь у всіх господарських і політичних кампаніях.

Розуміючи, наскільки важлива бібліотечна робота, партійні органи звертали пильну увагу на роботу бібліотек. Зокрема, 30 жовтня 1929 р. у постанові ЦК ВКП(б) “Про поліпшення бібліотечної роботи” підкреслювалося: “стан бібліотечної справи незадовільний, він різко відстає від культурного зростання мас робітників і селян. Необхідно перебудувати мережу бібліотек так, щоб вони найповніше обслуговували колгоспи і радгоспи. Розгорнути масові форми бібліотечної роботи” [290, с. 67–68].

Бібліотеки республіки намагались покращити обслуговування сільського читача. Наприклад, бібліотека с. Малинова Цебриківського району на Одещині, нараховуючи в своєму фонді 1 030 книг, щоденно обслуговувала 25–30 читачів. Бібліотека Гулявського сільбуду Березівського р-ну Одеської округи, маючи 3 тис. книг, обслуговувала щоденно 50–60 читачів [258, ф. 7, оп. 1, спр. 184, арк. 4]. Окрім сільських бібліотек, читачів обслуговували обласні та районні бібліотеки, які почали використовувати пересувні фонди, поширюючи книги не тільки в колгоспах і радгоспах, а й через колгоспний бібліотечний актив у польових станах. Житомирська районна бібліотека Київської округи мала 14 пересувних бібліотек, які за 1932 р. обслужили 5 882 читачів [257, ф. 144, оп. 1, спр. 1040, арк. 14]; Мелітопольська міська бібліотека своїм пересувним фондом охоплювала 354 села, 15-19 тис. читачів [248, ф. 2125, оп. 2, спр. 241, арк. 15].

Ці заходи дали змогу збільшити кількість читачів у селах на 33%, щорічна видача книг на сільського читача виросла до 11 примірників [228, ф. 166, оп. 17, спр. 8649, арк. 23]. Незважаючи на те, що мережа бібліотек дещо зросла, бібліотечні фонди залишалися ще надто бідними, добір книг був випадковим. 1932 року в середньому одна сільська бібліотека мала 1 598 книг, 197 читачів [228, ф. 166, оп. 17, спр. 8567, арк. 89].

Дещо покращилась бібліотечна робота на селі після створення політвідді-

лів МТС, які почали організовувати бібліотеки. Окрім цього, політвідділи розпочали створювати так звані “опорні” бібліотеки, що допомагали сільським бібліотекам організовувати роботу, створювали пересувки. 1933 року в Україні працювало майже 6 тис. пересувних бібліотек [228, ф. 166, оп. 17, спр. 8967, арк. 44].

27 березня 1934 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про роботу масових бібліотек в СРСР”. В ній було критично оцінено роботу бібліотек з масами, відзначено недоліки у комплектуванні книжковими фондами, слабку підготовку кадрів. При ВЦРПС і наркомосах республік створювалися бібліотечні управління, бібліотекарям підвищували зарплату, покращувалося їхнє забезпечення [545].

На виконання цих рішень ВУЦВК і РНК УСРР 26 липня 1934 р. ухвалили постанову “Про роботу масових бібліотек”, згідно з якою при відділах народосвіти утворювали бібліотечні відділи, що проводили перереєстрацію бібліотек. Було вирішено створити при кожній школі дитячі бібліотеки, а при всіх будинках колгоспника та МТС – стаціонарні бібліотеки із пересувними фондами [211, с. 655–669]. Згідно з постановою від 27 березня 1934 р. у жовтні цього року було проведено всесоюзний перепис бібліотек. Була виявлена невідповідність в розподілі книжкових фондів між містом і селом. У міських масових бібліотеках виявилось понад 71% всіх книг, а в сільських – менш 29%. Багато колгоспів ще не мали бібліотек, а в тих, що працювали, запас книжок був дуже незначний [291, с. 6-7].

Від 15 травня 1935 р. до 1 січня 1936 р. проходило Всесоюзне змагання за найкращу організацію бібліотечної справи. Улітку 1935 р. за рішенням ЦК ВЛКСМ було оголошено конкурс на найкращий район з організації бібліотечної справи. У Чернігівській області під час проведення конкурсу було впорядковано 1 540 колгоспних бібліотек; у с. Вихвостіві Городнянського району, де 1905 року відбулося селянське повстання (описане М.Коцюбинським у повісті “Фата Моргана”), було проведено вечір, присвячений пам’яті письменника.

У вечері взяли участь О.Глущенко, С.Кружильний – живі свідки і учасники подій 1905 р., прототипи повісті.

Книгу “Ранок” І.Микитенка, написану на матеріалах комуни бездоглядних дітей в с. Ладан Прилуцького району, обговорювали у цьому ж районі. У Чернігівському районі літературні вечори були присвячені роману В.Новикова-Прибоя “Цусима” [228, ф. 166, оп. 17, спр. 8133, арк. 4].

Загалом під час проведення конкурсів і змагань за найкраще налагодження бібліотечної справи було створено 1 793 стаціонарних сільських бібліотек [228, ф. 166, оп. 17, спр. 7144, арк. 41]. У лютому 1936 р. підбиваючи підсумки соцзмагання, Всесоюзна нарада передовиків сільських бібліотек, відзначила Україну серед переможців змагання [225, ф. 1, оп. 221, спр. 614, арк. 3].

Статистика свідчить, що масова робота сільських бібліотек серед населення мала деякі позитивні результати. Якщо в 1927 р. кількість сільських читачів становила в республіці тільки 1 350 тис. [228, ф. 166, оп. 17, спр. 258, арк. 39] то в 1939 р. вона досягла 5 млн. осіб [546, с. 420].

Особливе місце в культурно-масовій роботі відводилося пресі й радію. Журнальні та газетні видання, радіомовлення були міцно пов’язані з системою політико-ідеологічного виховання населення, яким керували компартійні органи. Партія мала абсолютний вплив на розвиток засобів масової інформації у центрі, так і на місцях. У ті роки секретар ЦК ВКП(б) А.Жданов говорив, що можливості партійних органів тут безмежні: “Усе в наших руках: і радіо, і кіно, і газети” [547, с. 58–59].

1929 року в Україні виходило 234 газети і 263 журнали. Особливо важливими були завоювання республіки у випуску періодичних видань українською мовою. В 1924 р. 37,5% газет друкувалися українською мовою [548, с. 108]. Від січня 1930 р. виходило 102 газети рідною мовою загальним накладом 2,3 млн. примірників [546, с. 110]. “Селянська газета” в період суцільної колективізації виходила накладом в 2 млн. примірників. Жодна газета у світі не мала такого

тиражу [298, с. 189].

За 2,5 роки (січень 1928 – червень 1930 рр.) наклад газет зріс утричі: з 1,1 до 3,3 млн. прим. [225, ф. 1, оп. 21, спр. 3089, арк. 76]. Якщо в 1927/1928 р. один комплект газет припадав на 58 жителів, у 1928/1929 р. – на 32, то в 1929/1930 р. – на 12 осіб [225, ф. 1, оп. 221, спр. 3164, арк. 64]. Було розширено мережу національних періодичних видань, збільшився їхній наклад. 1932 року порівняно з 1925 роком кількість газет, які виходили на мові нацменшин України, зросла з 8 до 11, а наклад – з 34,7 до 60 тис. примірників [228, спр. 814, арк. 49]. Від другої половини 30-х рр. більшість з них було закрито.

Передплата на газети була досить успішна. У деяких районах України кількість поширених газет наближувалася до кількості селянських будинків; наприклад у Коростишівському районі на Київщині, який нараховував 9 385 дворів, 1932 року поширювали 9 тис. прим. газет, 2,5 тис. прим. журналів. У Хабенському районі мешкало 8 тис. сімей і переплачували приблизно 8 тис. примірників газет [257, ф. 5, оп. 6-а, спр. 54, арк. 381].

Суттєве значення в піднесенні масово-політичної роботи на селі мала постанова ЦК КП(б)У “Про друковані колгоспні газети” від 21 квітня 1930 р. [547, с. 109]. Цією постановою в райони суцільної колективізації було відправлено 12 редакцій газет. Восени 1930 р. в селах України працювало 45 виїзних редакцій [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3090, арк. 59], 80 пересувних газет-друкарень. Центральні газети скерували в село 8 редакцій-друкарень для національних районів [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3090, арк. 78]. Роботу пересувних газет у селах спеціально розглянули в ЦК КП(б)У. Ухвалено: окружні комітети партії із досвідчених працівників призначатимуть редакції цих газет. Ці газети працюватимуть як органи окрпарткому [225, ф. 1, оп. 221, спр. 3142, арк. 84]. Такі рішення свідчать про те, яку важливу функцію мали виконувати засоби масової інформації у процесі колективізації. Тому, крім масово-політичної роботи, виїзні редакції самі брали активну участь у створенні нових колгоспів. Наприклад, у Шепетівській окрузі

за допомогою виїзної редакції газети “Шлях Жовтня”, районних організацій і сільського партактиву в с. Нові Лабуни організували один з найбільших в окрузі колгосп із загальною площею земель 8 тис. га [549].

У районах і селах Полтавської округи від 8 січня до 25 квітня 1930 року працювала газета-пересувка “Дайош колгоспи!”. Своєю роботою вона охоплювала п'ять районів. Виїзна редакція цієї газети в Нехворощанському районі випустила 21 сільську, 1 районну газету і декілька листків. Із її допомогою в районі було організовано 5 колгоспів [225, ф. 1, оп. 221, спр. 4164, арк. 1418].

Загалом в Україні за станом на 5 травня 1930 р. нараховували 20 районних газет, із яких 12 створили з виїзних редакцій у районах суцільної колективізації. На цей час в республіці працювало 150 виїзних газет [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1874, арк. 18].

У колгоспах почали виходити стінні газети. У травні 1930 р. в Київській окрузі нараховували 166 колгоспних стінгазет [257, ф. 5, оп. 20, спр. 63, арк. 15]. Деякі господарства, наприклад комуна Генічеського району на Херсонщині, видавала 5 стінгазет [528, ф. 363, оп. 1, спр. 73, арк. 15]. Загалом у республіці 1931 року в колгоспах виходило 40 тис. бригадних і польових газет [225, ф. 1, оп. 20, спр. 1689, арк. 15], навколо яких об'єднувалося 1,5 млн. сількорів. Більшість з цих газет стали важливим засобом проведення колективізації, про це йшлося на республіканському огляді стінгазет у березні 1930 року [225, ф. 1, оп. 20, спр. 982, арк. 70].

Зі створенням МТС почали виходити підпорядковані їм газети. Зокрема 12 лютого 1930 р. в МТС ім. Шевченка на Одещині вийшов перший друкований орган – газета “Степова комуна”. Про її вплив на селян свідчить хоча б те, що у травні 1930 р. вона мала вже 3,5 тис. передплатників [258, ф. 7, оп. 1, спр. 64, арк. 2]. 1 грудня 1933 р. було створено 524 газети МТС. Було організовано 269 нових типографій. По областях у 1934 р. газети виходили в такій кількості: Одеська область – 112, Харківська – 100, Дніпропетровська – 107, Вінницька –

94, Київська – 100, Донецька – 72, Чернігівська – 41, АМСРР – 24. Загалом в Україні друкувалися 647 газет [228, ф. 166, оп. 17, спр. 837, арк. 83].

Через періодичні видання партія вела активну агітаційно-масову роботу. Зокрема, з 1934 р. республіканські газети розпочали масово друкувати репродукції з портретів, картин, скульптур Й.Сталіна. Час було обрано не випадково. В СРСР розпочалися масові політичні репресії, які знаменували останній, завершальний період утвердження диктатури Сталіна. У липні 1934 р. в газеті “Комуніст” було видруковано фотографію картини “Приїзд Сталіна в Першу кінну армію”, надруковано виступ П.Любченка на Першому всеукраїнському з’їзді радянських письменників, де, зокрема, було сказано: “наша партія за проводом геніального Й.Сталіна не тільки забезпечила суцільну колективізацію і розгромила куркульство як клас, але й виховала молоді талановиті радянські письменницькі кадри, які цю епоху повинні оспівувати” [532]. У “Комуністі” друкувалися вітання Й.Сталіну від учасників пленуму ЦК ЛКСМУ: “Вождю, учителеві і найкращому другуві трудящої молоді Йосипові Віссаріоновичу Сталіну!...” [289]. Тоді ж, у липні 1934 р. розпочалася пропаганда у пресі величності всього, що зв’язано з іменем Й.Сталіна; уперше в газеті “Комуніст” з’явився проект Палацу рад, який мали будувати в Москві. “Його майдан буде одним з найбільших у світі, – говорилося в матеріалах газети, – будинок буде вищий, аніж найбільший хмарочос Нью-Йорка” [289]. Такі заяви з’явилися тільки через рік після голодомору 1933 року.

Показовим для тих часів (важка обстановка на селі і цілком протилежне змалювання подій у пресі) є звіт в газеті “Комуніст” про те, як делегати Другого всесоюзного з’їзду колгоспників-ударників (лютий 1935 р.) зустріли появу Сталіна. “Коли увійшов Й.Сталін, – писала газета, – здригнулася велика зала Великого кремлівського палацу. Здавалося, ось-ось здіймуться не лише високі зводи оселі, розсунуться мармурові білі стіни, не у змозі вмістити таке бурхливе море овацій” [510]. Намагалися не відставати за підказкою з парткомів україн-

ські колгоспники. 22 серпня 1936 р. п'ятисотенниці-орденоносці написали листа Й.Сталіну, який був надрукований в газеті “Комуніст”: “Рідний наш Йосипе Віссаріоновичу! З величезним обуренням довідалися ми про мерзенні наміри троцькістсько-зінов'ївської зграї... Важко було повірити, що на нашій священній соціалістичній землі могла бути така погань, яка не хотіла дати нам дихати на повні груди, насолоджуватися тим щасливим, радісним життям, яке принесла нам партія, яке принесли Ви, Йосипе Віссаріоновичу!” [364].

Надзвичайно “постарались” газети у пропаганді книги “Історія ВКП(б). Короткий курс”. Відразу після виходу цю книгу оголосили сталінською. Весь її текст було надруковано в “Правде” і в республіканській газеті “Комуніст”. Друкували статті із окремих положень книги. Від 15 вересня 1938 р. до червня 1940 р. з 6 тис. статей про цю книгу 2 858 було надруковано в центральних газетах, 3 141 – в обласних, крайових, республіканських [269]. Зокрема, 1938 року харківські обласні газети “Соціалістична Харківщина” і “Червоний прапор” опублікували 273 статті, газета “Ворошиловградська правда” упродовж року надрукувала 312 статей [269].

Створена ВКП(б) політична система вимагала поклоніння не тільки головному “божеству”, вона передбачала обов'язковість місцевих культів. В їх формуванні та насадженні преса також була незамінна. Від 1934 року в газетах України поруч із Сталіним (зображеному у збільшеному вигляді) постійно з'являлися портрети його поплічників: Л.Кагановича, В.Молотова, С.Косіора, П.Постишева.

В УСРР особливо активно проводилася кампанія возвеличення особи П.Постишева. Республіканські газети рясніли різними привітаннями і посланнями, звітами про зустрічі з “дорогим і рідним Павлом Петровичем”. У червні 1934 р. у зв'язку з переїздом столиці у Київ П.Постишева звільнили з посади секретаря Харківського обкому партії і, як секретаря ЦК КП(б)У, перевели у Київ. Як відомо, проводили його із Харкова пишно, були вітання від школярів,

робітників, обласних і міських парторганізацій. У вітанні голів МТС Харківської області, зокрема, говорилося: “Невгасимий, палаючий сталінським вогнем і енергією, вздибив усю парторганізацію області та України на боротьбу з класовим ворогом, націоналістами, опортуністами, підніс на небувалу височінь її більшовицьку мобілізованість” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3108, арк. 20-22]. Подібні дифирамби містилися в листах колгоспів Слободзейського, Тираспільського, Григоріопільського, Дубосарського районів Молдавії [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3108, арк. 24-28].

У 1934-1938 рр. спостерігаємо даліше зростання накладу газетних видань і зменшення випуску журналів. 1940 року в республіці виходив 251 журнал (263 в 1928/1929 р.), 1 672 газети (234 в 1928/1929 р.) разовим накладом 19 233 примірників [228, ф. 5, оп. 1, спр. 671, арк. 83-85].

За цими значними цифровими показниками приховувалися дуже небезпечні тенденції. Перш за все, це – посилення русифікації періодичних видань, особливо журналів. З 251 журналу тільки 139 (трохи більше половини) друкувалися українською мовою. У першій половині 1930-х рр. під приводом браку паперу закрили низку журналів: “Історик-більшовик”, “Літопис революції”, “Соціалістична громада”, “Літературний призов”, “Життя і революція”. У 1933–1936 рр. було закрито ще понад 10 журналів та деякі газети [225, ф. 1, оп. 20, спр. 3108, арк. 94-96].

Довоєнні п’ятирічки – важливий період у розвиткові низової та республіканської преси, у поширенні її впливу на населення. Незважаючи на низький рівень життя і культурного розвитку, брак фінансів на розвиток культури, обсяг газетної продукції зростав. Керівництво ВКП(б) вповні використовувало пресу для формування культу особи Сталіна, для нагнітання нетерпимості до всіх, хто мислив по-іншому. Газети слугували рупором для закликів до розправ над “ворогами народу” та інших темних справ сталінської диктатури.

Важливе значення для піднесення культури українського села мало радіо.

Коли бракувало паперу, не всі ще вміли на селі читати, радіо заміняло пресу як джерело інформації та агітаційно-пропагандистської освіти мас.

Початок планової радіофікації було покладено ще в 1927 р. Тоді з'явився перший п'ятирічний план радіофікації Радянського Союзу [293, с. 50]. 1927 року РНК УСРР виділив кошти, а НКО взявся за радіофікацію села. У лютому 1929 року було встановлено понад 1 тис. гучномовців, але більшість із них не працювала. За даними ДПУ УСРР, цього року “більшість радіоустановок не працювала, а ті, що працювали — одиниці на всю республіку. Апаратура була дуже дорогою. Сама ідея радіофікації серед селян надзвичайно дискредитована” [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 25691, арк. 69]. Радіофікацію проводили й коштом громадських організацій. Вони встановили у Маріупольській окрузі 35 динаміків, Уманській – 40, Запорізькій – 45, Криворізькій – 31 [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 2691, арк. 67].

На початку 1929 р. президія ВУЦВК вирішила внести радіофікацію сіл у п'ятирічний план, що передбачав побудувати 4 центральні радіостанції в Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, створити 11 тис. передавальних пунктів, а це давало змогу охопити всі населені пункти. У кінці п'ятирічки планували довести кількість радіоточок до 1 720 одиниць [228, ф. 166, оп. 9, спр. 251, арк. 86], охопити радіофікацією 20% сільського населення України [228, ф. 166, оп. 4, спр. 67, арк. 3].

30 січня 1929 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про прискорення радіофікації сільської місцевості. Двічі – 5 січня і 25 лютого 1930 р. – виходили постанови секретаріату ЦК КП(б)У, у яких наголошено на необхідності першочергово радіофікувати райцентри сіл, усі культосвітні заклади [225, ф. 1, оп. 221, спр. 26, арк. 18].

Місцеві парторгани взяли під контроль виконання плану радіофікації сіл. Секретаріат Дніпропетровського окружкому в 1929 р. з цього приводу виніс три постанови [249, ф. 305, оп. 2, спр. 45, арк. 5], бюро Київського окружкому цьо-

го року двічі розглядало питання про радіофікацію [257, ф. 144, оп. 6, спр. 4, арк. 198].

Як свідчать документи, робота фактично розпочиналася на порожньому місці. У 1928 р. в Україні на 30 млн. населення припадало тільки 50 тис. радіоприймачів [228, ф. 166, оп. 4, спр. 67, арк. 12]. У сільській місцевості ситуація взагалі була складна. Якщо в листопаді 1928 р. в містах одна радіоустановка припадала на 50 квартир (6,05 тис. осіб), то в селі — на 1 235 господарств (15,3 тис. осіб). У середньому один радіовузол припадав на 9 населених пунктів [228, ф. 5, оп. 17, спр. 854, арк. 12]. Фахівців з радіофікації не було, бракувало матеріалів та апаратури. Тому основну надію покладали на допомогу промислових робітників.

Профспілки організували робітничий рух на допомогу в радіофікації сіл. На гроші, зароблені у вихідні дні, зібрані шляхом відрахувань від заробітку, закуповували радіоматеріали, радіоприймачі для селян. Робітники харківського заводу “Серп і молот” радіофікували сільбуди сіл Лютівці й Рясне [535, ф. 2, оп. 2, спр. 69, арк. 12]. Робітники Харківського електромеханічного заводу радіофікували сільбуд с. Юрченкове [533, ф. 2, оп. 2, спр. 69, арк. 14]. Металісти Харкова, крім радіофікації сільбудів, обладнали в селах округи 38 радіоточок [535, ф. 2, оп. 2, спр. 69, арк. 20].

У шефську допомогу із радіофікації сіл залучилися залізничники, навчальні заклади, інші установи міст республіки: наприклад, Дніпропетровський будинок працівників освіти радіофікував с. Ханденівку, працівники сільськогосподарських вищих навчальних закладів Києва – свої підшефні два села [249, ф. 305, оп. 2, спр. 84, арк. 18].

1 червня 1929 р. в селах України налічувалося 3 389 лампових приймачів, з них 1 072 гучномовці. Налічувалося 5 217 детекторних приймачів, щоправда, багато з них не працювало [257, ф. 5, оп. 20, спр. 150, арк. 329]. Перш за все необхідно було організувати радіомовні точки. Упродовж 1929 року у селах бу-

ло встановлено 13 400 одиниць, 1930 року – 24 700, 1931 року – 150 тис. На селі працювали 124 радіовузли МТС. У 8,7 тис. населених пунктів встановили гучномовці [225, ф. 1, оп. 221, спр. 819, арк. 21]. Однак, як свідчив досвід, цього було замало. Для широкого охоплення селян радіоінформацією при сільбудах, МТС, хатах-читальнях почали створювати радіоаудиторії на 200–300 осіб. Перед війною їх було на селах 411, а при МТС і радгоспах – 539 [228, ф. 1, оп. 221, спр. 944, арк. 15]. У сільських райцентрах працювали 35 радіостудій. Організовували їх і при сільських клубах. У передвоєнний час у селах України було 328 радіостудій, з яких велося місцеве радіомовлення [225, ф. 1, оп. 328, спр. 77, арк. 35].

На наш погляд, початок радіофікації сіл мав велике значення для культурного розвитку його мешканців. У ті роки газета “Більшовик Полтавщини” писала: “Рублевський район, в якому тільки минулого року побачили трактор, який нічого не знав про електрику, район, до якого восени або весною можна було добратися тільки літаком, за останні декілька місяців зробив великий крок в культурному розвитку. Розпочали з того, що встановили радіо, а через нього зв’язалися із зовнішнім світом. Потягнулись зараз старі і молоді селяни слухати радіо. Щоденно слухають конференції, лекції кращих спеціалістів про перебудову сільського господарства” [549].

Загалом у період першої п’ятирічки радіофікація сіл республіки тільки розпочалася, і проблем було надзвичайно багато. До 1933 р. в селах УСРР до 90% радіоустановок не працювали через несправність [228, ф. 2, оп. 1, спр. 809, арк. 56]. Спеціальну постанову “Про використання радіо в колгоспах, радгоспах, МТС” ЦК ВКП(б) ухвалив 7 квітня 1933 р.. У ній указували низовим парторганізаціям забезпечити безперебійну роботу радіовузлів із метою подальшого використання їх для масово-політичної роботи, заочного партнавчання, агротехнічної пропаганди, а також для оперативного керівництва роботою МТС, радгоспів і колгоспів [298, с. 120]. За рішенням ЦК при РНК СРСР створили Все-

союзний комітет радіомовлення і радіофікації. У республіці проводили місячники, культпоходи на село комсомольців промислових підприємств міст республіки. Зокрема, у Київській області в результаті проведення культпоходу в 1935 р. було побудовано 5 радіовузлів, встановлено 5 683 радіоточки, організовано 95 радіоаудиторій. У 1936 р. в області при культосвітніх закладах працювало 1 698 радіоприймачів, діяло 84 радіовузли. В 1939 р. було радіофіковано 80 районних і 2 500 сільбудів [352, с. 138].

Узагалі в Україні в 1939 р. працювало 10 радіостанцій. Радіомовлення велося з Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Донецька, Вінниці і Чернігова. Було встановлено 13 031 радіоточок, із них на селі – 264 тис. У середньому це – 20 радіоточок на одну сільраду [550, с. 542]. У селах республіки працювало 877 радіовузлів місцевого мовлення [228, ф. 2, оп. 1, спр. 899, арк. 34].

23 квітня 1933 р. при ЦК КП(б)У відбулася нарада з питань агропропаганди засобами радіо. На засіданні відзначили “незадовільний стан з організацією місцевого мовлення з агротехнічної пропаганди на трансвузлах в районах, відсутність обліку цієї роботи”. Було вирішено організувати Всеукраїнський рейд-перевірку агротехпропаганди радіо, під час якого планували перевірити роботу місцевих радіовузлів, організувати слухання місцевого мовлення [228, ф. 5, оп. 1, спр. 3172, арк. 71]. Управа агротехпропаганди при НКЗС УСРР у жовтні-грудні 1933 р. організувала через радіо постійний інструктаж для керівників агротехнавчання та техмінімуму, розробила план радіонавчання в радіоаудиторіях [228, ф. 2, оп. 1, спр. 809, арк. 23-24].

Наголосимо, що в цей час здійснювали тільки перші серйозні заходи щодо радіофікації села та радіообслуговування його жителів. Але й для передвоєних українських сіл вони були кроком вперед. На жаль, складна ситуація 30-х рр. згубно позначилася на українському радіомовленні. Упродовж 1927–1933 рр. структура радіоуправління була не суцільно централізована: були автономні радіоцентри, пізніше – радіоуправи. Від 1933 р. всі підрозділи підпорядковували-

ся Всесоюзному комітетові радіофікації і радіомовлення при РНК СРСР. Комітет відав будівництвом радіостанцій, випуском приймальної апаратури, організацією трансляцій, торгівлею радіоапаратурою й деталями тощо. Республіканські органи – (НКО, уповноважений наркомату пошт і телеграфу, Держплан і ін.) – були тільки проміжними інстанціями [550, с. 498].

З одного боку, радянська влада надавала поширенню радіо дуже важливого пропагандистського значення. З іншого боку, вона вбачала в радіо небезпеку: слухачі могли піддатися небажаному впливові зарубіжного радіо. Тому у 30-і рр. в Україні радіослухання на 75–80% здійснювали через вузли і так звані трансляційні точки (гучномовці). Ефірні приймачі були дуже дорогі, купити їх на виплату у селі було неможливо. Слухати закордонне радіо рядовий селянин і робітник не мали змоги. Від 1938 р. Одеський радіозавод розпочав випуск стереофонічних приймачів, які приймали тільки радянські станції. Це дало змогу дещо здешевити приймачі цього класу, але все одно вони залишалися дорогими. У 1939 р. з 11 млн. радіослухачів по всій Україні стереофонічні приймачі мали аудиторію в 70–80 тис. осіб [298, с. 214].

У структурі Всеукраїнського радіокомітету було створено відділ політконтролю (цензура) і спецвідділ (філія НКВС). Щоденно відбувалися так звані “летючі наради” за участю голови Радіокомітету, на яких детально розглядали і критикували передачі минулої доби, накреслювали плани на наступну передачу. У таких нарадах брали участь всі керівники відділів та представник політконтролю. Кожну хоча б найменшу помилку в тексті, музиці, у технічній якості передачі ретельно нотували. Винні суворо каралися – аж до арешту. Все, що надходило до мікрофона, заздалегідь подавали у цензуру, і кожна сторінка мікрофонного матеріалу мала печатку і підпис цензора. Всі сторінки нумерували, а копії залишалися у цензора. Під час кожної передачі був уповноважений політконтролю. Як і черговий технік, він сидів окремо у скляній кабіні і мав перед собою технічне устаткування, яке дозволяло відразу вилучити передачу з ефіру

[550, с. 698].

Від перших років організації радіомовлення передачі складалися на 70% з політичного мовлення. Художньому слову із 18-годинної щоденної передачі виділяли тільки 3-4 год. Багато часу забирали трансляції партійних з'їздів, політичних процесів та ін.

У другій половині 30-х рр. за директивою з Москви музично-художнім передачам було віддано переважну більшість часу. Причина була в тому, що керівництво СРСР побачило: нескінченна балаканина не знаходить слухача і тим підривається дієвість політичного слова. Приблизно 30–40% часу обов'язково трансливали московські передачі на українську мережу. Останні новини 12 разів на день передавалися з Москви російською мовою [550, с. 699].

Звичайно, радіомовлення впливало на розвиток культурного рівня селян. Радянські і особливо партійні органи зробили все можливе, щоб використати радіомовлення як величезну силу у формуванні тоталітарного мислення, у комуністичному вихованні населення. Саме тому у 30-і рр. радянська держава зробила все, щоб радіо стало доступним для сільського населення.

4.3. Антирелігійна політика органів влади

Сталінське керівництво розуміло: не підірвавши впливу релігії, підкорити селян буде неможливо. Однак, як показують реальні факти, це була тільки тактична мета. Перспективна причина розгрому Церкви у 30-х рр. пов'язана з тим, що релігія орієнтується на конкретну людину, її духовні основи, мораль. Все це не вписувалося в сталінську модель духовності, у ставленні до людини як слухняного “гвинтика” в державному механізмі. Антирелігійна політика у 30-і рр. деморалізувала суспільство, знівелювала і знизила рівень його духовності та гуманістичних засад на догоду класовій моралі. Як записав у своїх рішеннях X з'їзд КП(б)У: “необхідно боротися проти релігійних та інших забобонів, за науковий

світогляд і розвиток класової свідомості” [185, с. 410].

Одночасно з колективізацією сільського господарства у селі вели антирелігійну боротьбу. Вона розпочалася з перших років радянської влади в Україні. Уже 4 липня 1922 р. було утворено комісію політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди. Через 10 днів її члени доповіли на черговому засіданні політбюро і за цією доповіддю було ухвалено рішення: “Здійснити розвал церкви за класовим, національним і територіальним поділом” [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 145, арк. 213]. Комісія була керівним центром з антирелігійної пропаганди і мала розробити конкретний план дій [225, ф. 1, оп. 2702, спр. 1450, арк. 214].

Розглянемо релігійну ситуацію, що склалася в селах України на початок “великого перелому”. Доповідаючи про антирелігійний рух в селах, ЦК КП(б)У і ДПУ УСРР по-різному трактували події. Зокрема у травні 1928 р. оргбюро ЦК заслухало доповідь атеїстично-пропагандистського відділу про релігійний рух та антирелігійну пропаганду; у ньому, зокрема, повідомляли: “...відносно селянства, то по всіх без винятку округах України спостерігається помітний занепад релігійного фанатизму, збільшується число відмовлень від виконання релігійних обрядів. Вже тепер ми можемо нарахувати чимало сіл, де майже все населення перебуває в стані цілковитої байдужості до релігії. Таким чином, на селі тепер переважають процеси розкладу релігії, поступовий відхід від неї. Загальна криза руху релігійності йде вниз й на села” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 7568, арк. 46].

Протилежну оцінку релігійному рухові в республіці подано у доповідній записці ДПУ УСРР в секретаріат ЦК КП(б)У в липні 1928 р. У записці йшлося про те, що за останній час поживався рух релігійних угруповань, особливо на селі. Антирелігійна робота проводиться слабо. Релігійні громади охоплюють своїм впливом 58% населення України, а по Херсонській окрузі – 60,8%, Харківській – 85,2%. 53% учасників громад – жінки, 51% – молодь віком 18-21 рр. Активізувалося керівництво релігійних організацій, яке намагається взяти під

свій контроль обстановку в селах. Зростає чисельність працівників релігійних установ. Так з 1919 р. до 1929 р. чисельність православних єпископів збільшилась в Україні з 26 до 95, священників – з 10 565 до 10 657. Загальна чисельність професіоналів релігійного обряду досягла 20 тис. осіб. В республіці друкується 11 релігійних журналів загальним тиражем 38,5 тис. примірників щомісяця. Видано 35 книг релігійного змісту накладом 183 тис. прим. З-за кордону отримано ще 10 тис. примірників релігійної літератури [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2689, арк. 19]. В сектах тут нараховувалося майже 100 тис. осіб. Всього ж в Україні орієнтовно 11 млн. практикуючих віруючих [225, ф. 1, оп. 220, спр. 2689, арк. 20]. Ось така, більш об'єктивна, на думку дисертанта, характеристика була дана органами ДПУ релігійній ситуації в республіці.

Шляхи ведення антирелігійної роботи було накреслено у постанові “Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду”, яку ЦК КП(б)У ухвалив у червні 1928 р. Щоб залучити населення до проведення атеїстичної пропаганди, наркомос УСРР у травні 1928 р. провів Всеукраїнський з'їзд безбожників. На ньому було ухвалено створити “Спілку войовничих безбожників”. З'їзд наголосив на необхідності тісної співпраці “Спілки” з культосвітніми закладами, які мають “широко роз'яснювати масам класову суть релігії, звільнити свідомість мас від релігійних забобонів” [228, ф. 5, оп. 1, спр. 138, арк. 21].

Мережа осередків “Спілки войовничих безбожників” швидко зростає. В Одеській окрузі за 6 місяців 1929 р. при культосвітніх закладах було організовано 141 осередок, до складу якого входило 7 тис. осіб. Загалом 1929 року в Україні в члени “Спілки” було записано 100 тис. осіб [258, ф. 5, оп. 1, спр. 84, арк. 4–11]. При сільбудах, хатах-читальнях, червоних кутках із сільського активу створювали гуртки і семінари атеїстичного виховання. В Луганській окрузі в 1929 р. члени гуртків прочитали серед селян 149 лекцій [228, ф. 5, оп. 1, спр. 21, арк. 14]. 1931 року, за відомостями з 2 630 сільських клубів, антирелігійні гуртки об'єднували 66 417 осіб, серед них – 30,2% жінок [228, ф. 5, оп. 1, спр.

32, арк. 78].

Водночас посилювався тиск держави на церкву. У квітні 1929 р. релігійним організаціям заборонили створювати фонди взаємодопомоги, надавати матеріальну підтримку своїм членам, організовувати релігійні гуртки тощо. Церковну діяльність звели тільки до проведення богослужб [551].

22 травня 1929 р. було введено поправку до статті 19 Конституції СРСР: замість “свободи релігійної та антирелігійної пропаганди” [552] проголошувалася “свобода релігійного поклоніння та антирелігійної пропаганди” [552]. НКО вніс зміни до шкільних програм. Відтепер навчання, що не мало нерелігійного спрямування, ставало антирелігійним. У червні 1929 р. ЦК КП(б)У провів спеціальну нараду. Цього ж місяця відбувся Всесоюзний з’їзд воєнних безбожників.

Наступ на релігію наростав. 1929 року уряд СРСР видав закон про визначення критеріїв куркульського господарства: куркульським було кожне господарство, яке мало “нетрудові доходи” [549]. Саме так кваліфікували господарства священників. Їх, відповідно, почали розкуркулювати. 1933 року Мелітопольську духовну семінарію було перетворено в робітничий гуртожиток, а поряд розмістили великий табір, у якому тримали в нелюдських умовах під арештом 4 тис. служителів культів [140, с. 236].

В Україні створили досить розгалужену мережу спеціальних курсів і шкіл для підготовки атеїстів. Було вирішено відкрити антирелігійні відділення при вищих навчальних закладах і технікумах різного профілю [553, с. 9], а при біологічних, агрономічних, медичних факультетах – спеціальні курси і семінари. Розпочало роботу релігійне відділення при Харківському політпросвітньому інституті. Було створено Всесоюзний антирелігійний радіоуніверситет [553, с. 11].

Збільшувався випуск антирелігійної літератури. Якщо в 1927/1928 р. було видруковано три книжки з цієї тематики, у 1928/29 р. – 57, то за шість місяців

1929/30 р. – 43 книжки накладом 511 тис. примірників. Зріс і наклад антирелігійних журналів: “Безвірник” досяг 40 тис. примірників, а “Войовничий безвірник” – 100 тис. [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 333, арк. 36].

Від грудня 1929 р. (через місяць після ухвали рішення про суцільну колективізацію) в УСРР різко посилилася антирелігійна кампанія під гаслом, яке виголосила газета “Комуніст”: “Посилення соціалістичного наступу на капіталістичні елементи міста і села знищує підґрунтя, на якому зростала релігія – знаряддя визиску та поневолення трудящих мас” [552].

Нагніталися антирелігійні настрої, посилилася кампанія проти церковних свят під гаслом: “Різдво – не свято трудящих, замість Різдва – Дні індустріалізації та колективізації, масового готування до весняного засіву по-більшовицьки” [554]. Селян змушували в церковні свята виходити на роботу. Під час церковних відправ у культосвітніх закладах влаштовували різноманітні радянські свята. Перед великими церковними святами офіційна партійна преса рясніла антицерковними рубриками, наприклад, перед Великоднем: “Великдень несе бариші попам, радість класовим ворогам, хвороби і збитки трудящим. Пияцтво та прогули замінимо впертою працею на полях”, “Відкіля взялося свято Великдень і чому з ним треба боротись?”, “Великдень не свято свят, а гальмо і зараза” [555] та ін.

Церкву проголосили безпосереднім “союзником куркуля” і “буржуазних націоналістів”. “Найпершим помічником куркуля, – писала в ті дні газета “Радянське село”, – в боротьбі проти наших заходів була і є церква, попи, сектанти, проповідники, ксьондзи, рабини тощо. Духівництво всіх націй зійшлося на спільному інтересі – зберегти свій вплив на маси, організувати боротьбу проти соціалістичних п’ятирічок” [297].

Дедалі частіше звучать категоричні висновки: “Всім сектам – одна ціна. Баптисти шпигують, гуртківці переховують жандармів та контрреволюціонерів. В Одеській окрузі куркулі та крамарі серед сектантів складають 35–40%, тим-

часом як пересічний відсоток куркульства взагалі серед селянства досяг тільки 1%” [551]. Це вже відвертий заклик до відповідних дій.

З розгортанням наступу на село, з посиленням масової колективізації, коли почали застосовувати примус, навіть військову силу, невдоволення й опір селян зростали. Цей спротив був підтриманий церквою. На зборах вірян священники часто виступали проти колективізації. Були випадки, коли вони оголошувала анафему колгоспним активістам. У ЦК КП(б)У були змушені визнати, що цей опір зростає одночасно з “нашим тиском на капіталістичні елементи села” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 917, арк. 74]. ЦК зробив висновок: “релігійний апарат все виразніше входить в роль організаційного оплоту контрреволюційних прагнень капіталістичних прошарків в нашій країні, він перетворився на своєрідну партію куркульства. Цю роль в сучасний момент виконують всі без винятку релігійні осередки” [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2917, арк. 75].

Звичайно, це прискорило удар проти Церкви. У республіці розпочалася нова хвиля насильницького закриття церков, перетворення їх у склади, культзаклади. Зокрема, в Тульчинській окрузі на Вінниччині у другій половині 1929 року було закрито 14 церков, 10 синагог, 1 костел [225, ф. 1, оп. 20, спр. 2917, арк. 83]. У с. Вітовці Бориспільського району на Київщині без згоди вірян церкву перетворили на сільбуд [263, ф. 151, оп. 269, спр. 998, арк. 64]. У с. Митниця Васильківського району голова сільради та завідувач клубу відібрали ключі від церкви й заарештували священника [263, ф. 151, оп. 269, спр. 998, арк. 65]. У Любарському районі Бердичівської округи було закрито всі 27 церков [257, ф. 5, оп. 20, спр. 280, арк. 127]. У Первомайському районі до фонду індустріалізації в 14 селах було реквізовано 17 т мідних дзвонів [225, ф. 1, оп. 2706, спр. 149, арк. 18].

В антицерковних акціях активну участь брали сільські культосвітні активісти або й самі культпрацівники. Більшість із них допомагали насаджувати соціалізм у селах, який, у це щиро вірили, несумісний із релігією. Отже, релігію не-

обхідно знищити, як “класового ворога” [555].

Саме в цей час розпочалося знищення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Основна його причина в тому, що УАПЦ була національною церквою, захищала українську мову та звичаї на богослужбах. А національна церква була загрозою політиці Москви. Саме тому Українська автокефальна церква стала відкритим ворогом радянської держави на селі. Звичайно, сільські жителі горнулися до УАПЦ. Новітні культмасові заклади з радянськими соціалістичними святами, які штучно насаджували на селі, не могли бути суперниками українським автокефальним церквам. Уже цей факт – загроза комуністичному вихованню населення.

Необхідно було знайти привід для повного розгрому УАПЦ. 1930 року в Харкові було організовано процес у справі Спілки визволення України (СВУ). У зв'язку із цим УАПЦ звинуватили в контрреволюційній діяльності. Було арештовано всіх митрополитів, 13 єпископів, понад 200 священників [551]. 1930 року в Києві надзвичайний собор УАПЦ в “одноголосно ухваленій” постанові визнав: “УАПЦ, як тепер остаточно виявлено, протягом свого 10-річного існування була явно виявлена контрреволюційна організація. Тому надзвичайний собор, рішуче засуджуючи всіх тих, хто спричинив перетворення церкви на антирадянську організацію, визнає дальше існування УАПЦ за недоцільне і вважає її за ліквідовану” [554]. Як писав перед арештом митрополит УАПЦ В.Липківський: “Комуна в останні часи нищить цілком і релігійний, і національний дух українського народу, робить духовну руїну, а коли робить, то й зробиць” [557, с. 171].

До 1935 р. УАПЦ було остаточно знищено, репресовано понад 20 тис. вірян, ліквідовано всі парафії. В Україні закрили євангельську церкву, як “замасковану контрреволюційну, куркульську організацію, яка дістає фінансову підтримку з-за кордону”. Цілком було знищено римо-католицьку церкву. Розпочалися погроми й Російської православної церкви. Зокрема, 1928 року було 4,9

тис. церков РПЦ, на початку 1941 року залишилося тільки 500 парафій [138, с. 241]. Більшість церковних споруд перетворили на культзаклади.

Зі свого боку сільради змагалися за те, хто закриє більше церков. Завидівська сільрада Березівського району Одеської округи, заклавши в себе два молитовних будинки, дві церкви і перетворивши їх на клуби, закликала всі сільради наслідувати їхній приклад – закрити всі церкви і молитовні будинки [258, ф. 11, оп. 1, спр. 68, арк. 84]. Змагання розгорнулося серед сільрад всієї округи [258, ф. 11, оп. 1, спр. 68, арк. 86].

Партійні органи та преса не припиняли беззаконня і насильство. Вони безперервно закликали знімати дзвони із церков, а церкви як “останні вогнища мракобісся” закрити. Шепетівський окружком КП(б)У у директиві від 13 січня 1930 р. відзначив: “Треба підтягнути антирелігійний фронт, спрямовуючи його в бік повної ліквідації релігійних забобонів, повного витіснення релігійних свят, ліквідації церков” [225, ф. 1, оп. 328, спр. 8, арк. 14].

Розгорталася також кампанія із залучення нових членів у “Спілку воєнних безбожників” (СВБ). Договір про таке “змагання” було укладено між Київською, Харківською і Луганською організаціями “Спілки”. Він передбачав до 1930 р. втягнути у “Спілку” 15% міського і 10% сільського населення. За договором передбачали добитися виходу з релігійних общин по 25 тис. осіб в кожній окрузі. Центральна рада “Спілки” поставила завдання – 1930 р. охопити своїм впливом 2,5 млн. осіб [225, ф. 1, оп. 328, спр. 8, арк. 143]. У результаті цієї кампанії СВБ впродовж 1930 р. зросла на 35% [225, ф. 1, оп. 328, спр. 8, арк. 150]. Звичайно, ці показники були далекі від дійсних. Зразок “статистики” того часу – цифри, уведені в офіційну звітність державних органів УСРР про стан проведення релігійних обрядів колгоспниками України. Якщо в 1922/1923 р. релігійні обряди виконували 62,6% молоді віком до 24 років, 71,4% населення віком від 25 до 34 років, 100% віком від 35 до 59 років, то в 1936 р. – 0%, 0,4%, 35% відповідно [225, ф. 1, оп. 328, спр. 8, арк. 168].

Як відповідь на шалену гонитву компартійно-радянських органів за показниками зростання кількості невірних, закриття церков і використання при цьому насильства, у багатьох селах України зростає напруження, починаються протести вірян. У с. Витовці на Київщині селяни зреагували на закриття церкви і перетворення її у клуб тим, що почали виходити з колгоспу [257, ф. 5, оп. 20, спр. 280, арк. 101]. У с. Каратула Переяславського району через насильницьке закриття церкви і перетворенням її в сільбуд з колгоспу вийшло 200 осіб [257, ф. 5, оп. 20, спр. 280, арк. 126]. У Фастівському районі жінки побили уповноважених райкому партії, які приїхали закрити церкву. В деяких районах на цьому ґрунті розпочалися відкриті селянські виступи, як, наприклад, в Уманській окрузі в селах Катеринопіль, Виноград [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 2994, арк. 26]. Загалом у 1929 р. в УСРР було зафіксовано 32 випадки масових виступів сільських мешканців [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 2994, арк. 158].

Протести тривали й в 1930 р. У с. Тарасівка Першотравневої округи відбулися масові виступи населення проти зняття дзвонів. У с. Кутище і Ходорниково Бердянської округи – проти закриття церков і перетворення їх на клуби [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 3191, арк. 5-8]. Від 1 до 12 січня 1930 р. у 22 селах України було зафіксовано сутички з населенням під час спроби перетворити церкви в культосвітні заклади [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 3191, арк. 10-22]. Щоб придушити виступи, у селах Злинці і Воронівці Зінов'ївської округи, Берестовеньки Полтавської округи використали війська [528, ф. 3938, оп. 1, спр. 74, арк. 4]. Селянські бунти було кваліфіковано як прояв загострення класової боротьби. Про ці події газета “Комуніст” писала: “Загострення класової боротьби в країні супроводиться посиленням діяльності релігійних організацій. Ця діяльність являє собою одну з форм опору буржуазно-націоналістичних елементів проти соціалістичного наступу на них” [311].

Виступи проти закриття церков і масові виступи проти колективізації в Україні загрожували всенародним повстанням проти радянської влади. Відчу-

вши наростання загрози, Сталін у опублікованій 2 березня 1930 р. у газеті “Правда” статті “Запаморочення від успіхів”, а також ЦК ВКП(б) у постанові “Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі” (14 березня 1930 р.) звинуватили місцевих компартійних і радянських керівників та активістів, розпочавши уже проти них репресії. Місцеві керівники і культосвітній актив були вкрай обурені тим, що ті, хто вчора ще вимагав закрити церкви, сьогодні карають їх за це [225, ф. 1, оп. 2704, спр. 2789, арк. 6]. До кінця 1932 р. в УСРР було закрито понад 1 тис. церков, їхню значну частину було перетворено в культзаклади [558, с. 278].

Рішення керівництва СРСР мали відповідний резонанс. Секретаріат Одеського окружного партії тричі звертався до розгляду цього питання [258, ф. 11, оп. 1, спр. 2441, арк. 80]. В ухвалі заборонялося знімати дзвони й закрити церкви без згоди на те вірян і без затвердження постанов сходов окрвиконкомом і ВУЦВК [258, ф. 11, оп. 1, спр. 2441, арк. 81]. Водночас окружком рекомендував “посилити розкриття справжньої суті релігії, суті хрестового походу проти Радянської країни Папи Римського, який використав антирелігійні репресії з антирадянською метою”, поживавити роботу осередків СВБ, організувати антирелігійні вечори, лекції, бесіди [258, ф. 1, оп. 1, спр. 2441, арк. 83].

Однак ці рішення не означали припинення антирелігійної боротьби. Видавництва продовжували збільшувати випуск книг антирелігійного змісту. У селах зростала кількість членів СВБ, антирелігійних гуртків при культзакладах [563, с. 284]. Розглянемо табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Роки	Кількість осередків СВБ	Кількість членів, тис. осіб	Кількість антирелігійних гуртків	Кількість членів, тис. осіб
1.01.1931	...	1 971	1 919	66,5
1.01.1941	...	1 929	2 978	79,5

[225, ф. 1, оп. 1, спр. 3184, арк. 10-21].

У деяких районах осередки СВБ були при кожному сільбуді. У Троянівському районі на Київщині 1932 року нараховували 28 будинків колективіста, хат-читалень, окрім цього було 28 осередків СВБ, 28 антирелігійних гуртків [257, ф. 5, оп. 20, спр. 149, арк.23]. Кожний осередок Спілки і гурток мали проводити антирелігійну роботу серед сільського населення. Наприклад, осередок у с. Шубівка Кагарлицького району впродовж шести місяців 1930 р., як свідчить його звіт, організував 20 бесід і вечорів. Члени осередку змушували селян виходити на поле в релігійні свята. Це, звичайно, викликало протести [225, ф. 1, оп. 1, спр. 2986, арк. 56].

Таку роботу осередків СВБ критикували на всесоюзному пленумі СВБ (6 березня 1930 р.), тобто після ухвалення відповідних партійних рішень [564, с. 101]. Заслухавши звіт про роботу СВБ України, пленум відзначив, що внаслідок поганого керівництва масовий антирелігійний рух в УСРР набрав одностороннього характеру і перетворився здебільшого в рух із закриття церков і зняття дзвонів. Пленум запропонував розгорнути масову антирелігійну пропаганду серед населення, при цьому особливу увагу звернути на роботу на селі. Було наголошено на потребі “розкривати класовий характер релігії”, для цього проводити цикли лекцій, вечори запитань і відповідей, організувати громадські весілля тощо [225, ф. 1, оп. 20, спр. 456, арк. 78].

Упродовж 30-х рр. компартійні та радянські органи, не припиняли антирелігійної боротьби. Кількість церков весь час зменшувалася. Зокрема, із 12 380 церковних будинків, які нараховували в 1917 р. в Україні, до 1936 р. було закрито 7 341. У досліджуваний період понад 80% церков і культових споруд було зруйновано або перебудовано для інших цілей, зокрема під культосвітні заклади: заарештовано тисячі священиків [560]. Церковні цінності і реліквії масово експортували за кордон, де їх продавали за безцінь. Упродовж 30-х рр. було вивезено 6 тис. т культурних цінностей, які продали на 30 аукціонах за 18 млн. руб. [562]. Один з західних меценатів Д.Д'ювін писав у ті роки: “Я не ро-

зумію, як нація може торгувати своїми скарбами. Вони їх продають, ніби вантаж мідної або олов'яної руди" [559, с. 30]. Це негативно позначилося на моральному і психологічному стані населення і стало однією із причин його моральної деградації.

Знищуючи храми і руйнуючи старовинні пам'ятки, радянський режим прагнув не тільки змусити всіх жити за єдиними зразком, а й забути свою історію, культуру. Руйнування історичних пам'яток стало системою, хоча влада незмінно декларувала свою "турботу" про них.

Аналізуючи розвиток культурно-масової роботи в селах України 30-х рр., В.Василенко, В.Касьянов, С.Кульчицький та інші роблять висновки, що 1929 рік став роком перелому національного хребта. Досягненню цієї мети було підпорядковано всю культурно-масову роботу, особливо на селі. І що помітнішими ставали прогалини в системі цінностей, нав'язаних народом, то гострішою, із погляду керівної верхівки, ставала потреба підмінити у свідомості трудівників об'єктивні уявлення про реальний стан суспільства легендами про нього [561, с. 202]. Над створенням і підтримкою таких легенд, окрім пропагандистського апарату партійних органів, мали працювати всі ділянки культури – література, кіно, театр, образотворче мистецтво тощо. Тому культура дедалі більше стає предметом "постійної уваги" партії та уряду. Реально на практиці це означало посилення політичного й ідеологічного контролю за культурою. Це керівництво набуває форм директивних постанов, які дозволяли одне й забороняли інше, а звідси, нещадне викорчовування інакомислення в літературі та мистецтві [565]. На ідеологічну аксіому перетворилося сталінське визначення суті соціалістичної культури – пролетарської за змістом, національної за формою. Усе, що не вписувалося в рамки цього визначення, оголошували ворожим.

Колективізація була хибним кроком, але радянське керівництво помилок не визнавало. Щоб приховати правду, потрібно було відучити людей усіма можливими засобами від звички думати й оцінювати самим, примусити їх бачити

те, чого не було, стверджувати протилежне побаченому, реальному [561, с. 189]. Це призвело до трагічних наслідків. Зокрема, розпочалася девальвація моральних цінностей, знищення всього українського. Розпочалися глибокі процеси провінціалізації української культури, унаслідок чого серед українських селян поглибилося почуття меншовартості. Посилюється русифікація населення України. Серед сільського населення сплановано проводили роботу – формували культ особи вождя, пропагували колективізм, це призвело до створення сірого, безликого покоління, підірваного фізично і морально голодомором 1933 року. Увесь народ, отруєний більшовицькою пропагандою продажництва й тотального знищення свідомих громадян, онімів, змінив своє ставлення до подій сучасності, адаптувався до деформацій життя, і ті явища, які годилося б засуджувати, одобрював. Що правда, загальний психоз, який охоплював народ через пресу, радіо, кіно тощо – мав велику пропагандистську силу. На численних мітингах обдурені люди вимагали негайної страти “ворогів народу”. Сталінізм негативно вплинув на всі напрямки культурно-масової роботи, спричинив її деформацію, позначився на всій культмасовій діяльності майбутніх років.

Водночас розпочався наступ на творчу інтелігенцію. Десятки тисяч людей – від сільських бібліотекарів до літераторів – поклали свої голови за національне відродження, яке назване “розстріляним”.

Суспільно-політична атмосфера в селах України у 30-ті рр. ХХ ст. позначалася постійними пошуками і викриттям шпигунів, шкідників, націоналухильників, буржуазних націоналістів та інших “ворогів народу”. Хвиля за хвилею прокочувалися судові процеси над різними “ворожими” організаціями.

У селах України було сформовано мережу нових культосвітніх закладів. Вони працювали під всезагальним контролем партійних і радянських органів та виконували всі вимоги щодо виховання сільських трудівників відповідно до вимог тоталітарної системи. Тому на роботі сільських культмасових закладів України в досліджуваний період повністю відбилася сталінська диктаторська

система. Багато гострих проблем – матеріально-технічне забезпечення, фінансування, низька кваліфікація кадрів, закладені ще у 30-х рр., досі не вирішені в сільських культмасових закладах України.

Комуністична пропагандистська машина зіткнулася з небезпечним противником на селі – Церквою. Упродовж 30-х рр. у селах радянської України пройшла хвиля антицерковних погромів, закривались різні релігійні організації. Цього разу було розгромлено духовне життя. Знищення Церкви мало особливо важкі наслідки, які дуже важко вирішити навіть сьогодні.

ВИСНОВКИ

Проблеми політики радянської держави в галузі культури українського села наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст., як і вся історія радянської доби, потребують особливих підходів у вивченні. Історія не знає подібних прикладів, коли влада купки вождів над десятками й сотнями мільйонів стала такою безмежною, як у Союзі РСР. У період між громадянською і Другою світовою війнами могутня тоталітарна держава майже витіснила з історичної арени деморалізоване суспільство. Однак держава підпорядкувала собі суспільство не тільки терором, але й засобами пропаганди і виховання. Період 1929-1939 рр. був часом стрімких змін – прискореної індустріалізації країни, яка спрямовувалася на створення колосального воєнно-промислового комплексу і підготовку до майбутніх війн, колективізації, цілковитого переформатування соціально-класової структури суспільства, широкого культурного будівництва як в містах, так і в селах.

Щодо радянської України проведення колективізації мало низку особливостей. Українізація 20-х рр. прийшла до тієї межі, коли національне питання почало швидко переростати в селянське питання й, урешті-решт, мало привести до політичної самодіяльності України як держави. Тому радянське керівництво використало колективізацію в Україні для того, щоби позбавити селян національної пам'яті. Нав'язування на селі позаринкових відносин, нищення всього українського, особливо національної Церкви, викликали у селах України масовий антирадянський опір. Тоді радянська влада пішла на створення в Україні штучного голодомору – геноциду, що мав однозначну мету – винищити найкращі сили нашого народу, тримати його в страхі й покорі.

Суть соціально-виробничих процесів, які відбулися в сільському господарстві України в 30-х рр., зводили до введення позаекономічного примусу виробників, загального відлучення від засобів виробництва, надцент-

ралізації та жорсткого регламентування виробництва. Ігнорувались товарно-грошові відносини, їх адаптували до умов безринкової економіки. Сільськогосподарське виробництво мало орієнтуватися не на потреби людей, а на інтереси соціалістичної держави. Над сільським господарством було встановлено абсолютний диктат управлінської бюрократії та компартійних органів, що спричинило ігнорування реальних економічних законів, тільки ідеологія впливала на формування економічної політики. Замість експлуатації людини людиною, розпочалася гірша, удосконалена більшовиками, експлуатація людини державою. У 30-х роках Й.Сталін винищив свободолюбців, відмеживши українців від їхньої історії. Встановлений воєнно-бюрократичний варіант економіки не відповідав природному розвитку нового покоління, тому він неминуче супроводжувався в радянській Україні нечуваним в історії насильством над мільйонами сільських виробників, знищенням їх значної частини. Для 30-х рр. характерні низький рівень життя і добробуту сільського населення, орієнтація на низький і середній рівень соціальних потреб, втілення в життя принципів “зрівнялівки”. Соціальна структура суспільства – була значно деформована і спотворена. Замість того, щоб створити новий клас “колгоспного селянства”, селян було декласовано.

Політика більшовицької партії в українському селі наприкінці 20-х – у 30-і рр. – репресії, як необхідний елемент існування там радянської влади, насильство для придушення всього волелюбного, національного, створення цілої підсистеми залякування.

Соціально-економічна база українського села досліджуваного періоду визначала і стан розвитку його культури.

Політичний курс в СРСР, що став головним унаслідок “великого перелому” кінця 1920-х рр., визначав культурне життя в радянській Україні в 30-ті рр. Партія цілковито контролювала не тільки політику та економіку, а й усі інші сфери суспільства, зокрема, культуру. В історії УСРР настав період, основою

якого стало проголошення трьох цілей:: соціалістичної індустріалізації, суцільної колективізації сільського господарства і “культурної революції”. Усе було підпорядковано “будівництву соціалізму”.

Згідно із незаперечними на той час істинами, стверджували, що здійснення цих перетворень забезпечило до середини 1930-х рр. перемогу основ соціалізму в СРСР. Процеси індустріалізації країни та колективізації селянських господарств означали насправді створення потужної економічної основи для тоталітарного режиму. Відбувалася докорінна радянська модернізація суспільства, його продуктивних сил та виробничих відносин, а також духовного життя. Розгортання цих процесів у повну силу стало можливим унаслідок згортання нової економічної політики. Навпаки культурне будівництво було безперервним. Саме в добу непу в цій галузі з’явилися найбільші успіхи. Компартійний режим прагнув зробити якнайбільше для поширення здобутків культури серед широких верств населення. Усі, хто мав владу, усвідомлювали велику пропагандистську силу зусиль, спрямованих на розвиток культурного будівництва. Однак, культурні здобутки доби комуністичних перетворень не були революційними. На відміну від соціальної революції, яка полягає у зміні влади й перерозподілі власності, революція в культурі означала зміну параметрів культурного стану суспільства. Радянське керівництво основним змістом такої революції вважало утвердження марксистського світогляду, подолання впливу несумісних з ним ідеологій. Монополізуючи право на істину, сталінське керівництво нав’язувало суспільству конкретне, обмежене розуміння культури, звівши все багатство й різноманітність її функцій до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Із кінця 20-х рр., як підкреслювалось в численних партійних постановках, найголовніше завдання “культурної революції” – залучити широкі маси населення до “соціалістичного будівництва”. Цього можна було досягти, лише підвищивши загальний освітній і культурний рівень робітників і селян.

На X з'їзді КП(б)У (листопад 1927 р.), спеціально присвяченому питанню культурного будівництва в Україні, було чітко сформульовані завдання “культурної революції”. Систему просвіти розглядали як єдиний державний апарат для проведення комуністичної пропаганди серед усіх верств населення. Саме освіта мала зміцнити диктатуру державної партії. Нарешті головною метою визначали виховання нової людини – радянського громадянина, будівника соціалізму, усе інше в культурному будівництві було підпорядковане цій меті. Партія намагалася найбільше зосередити зусиль на просвітництві мас робітників і селян, на вихованні трудівників у дусі марксистсько-ленінської теорії “визвольної пролетарської революції”. Вони мали стати свідомими громадянами, готовими брати участь в одержавленому виробничому процесі. Поза впливом комуністичної ідеології не повинно було залишатись жодної людини. На відміну від самодержавства, компартійно-радянський політичний режим залежав від підтримки населення, отже, не міг заперечувати або ігнорувало існування та розвиток неросійських народів Союзу. Однак, цю підтримку забезпечували засобами насилля, пропаганди й виховання. Щоб пропаганда й виховання досягли потрібного ефекту, функціонери режиму мали не тільки боротися з “ворогами народу”, а й постійно виконувати роль “слуг народу”. Саме тому безпосередньо пов'язана із пропагандою й вихованням культура перебувала в центрі уваги радянської держави.

Для ґрунтового розкриття теми нашого дослідження необхідно з'ясувати зміст сполучення “культурна революція”. Більшовицька влада ставилася до культури прагматично. Культура цікавила керівництво передусім як важіль зміцнення політичної влади. Культуру розглядали як підґрунтя ідеології, а тому вона була вкрай політизованої форми. Водночасно дореволюційні культурні досягнення на території колишньої Росії підлягали знищенню. Нову культуру створювали національною за формою і соціалістичною за змістом. Її основа – матеріалізм у світогляді, диктатура в політиці і колективізм у етиці. Проголошено

першість науки щодо релігійних догм. Релігія мала бути знищена, її заступила нова віра – марксизм-ленінізм.

Радянська партійна влада нігілістично й вороже ставилася до культурних надбань попередніх поколінь. Холоднокрівно руйнувалися храми – безцінні здобутки архітектури минулих віків, старовинні будівлі, вели боротьбу із національними традиціями. Значну частину загальнолюдської спадщини затаврували як “чужу пролетарській ідеології”. Тоталітарна держава прагнула обмежити внутрішній світ людини тільки тими цінностями, які не суперечили комуністичній доктрині. Докладалися величезні зусилля, щобвилучити з духовного життя населення пов’язані з релігією моральні цінності і багатовікові культурні надбання – усе, що було пов’язане з релігійним світосприйняттям людини. Для цього тоталітарна влада застосовувала можливі методи – пропаганду, виховання і насилля.

Відмовившись від непу в економіці, радянське керівництво зосередило всю свою увагу на виробленні єдиної культури і системи культурних цінностей. Вільний розвиток і творче змагання різних асоціацій і груп, об’єднань і спілок ставали неможливими. Швидко зникли багатобарвність і різноманітність культурного життя. Реорганізувавши органи управління, держава активно втручалася в сферу культури. Зміцнилися централізаторські тенденції в культурній політиці ВКП(б). Політику в галузі культури розробляв ЦК партії, зокрема його агітаційно-пропагандистський відділ. 1930 р. з нього відокремили спеціальний відділ культури і пропаганди. Аналогічний відділ існував і в ЦК КП(б)У. А вже 1933 р. у складі ЦК КП(б)У та в обкомах партії створили відділи шкіл. Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів не були спроможні виконати покладені на них завдання. Дедалі більшого поширення набували апаратно-адміністративні методи діяльності радянських органів культури. Управління процесом культурного будівництва здійснювали тільки відповідно до вказівок центрального апарату. Передача визначальних функцій управління апаратові й

виконавчим органам було помилкою, адже бракувало компетентних кадрів. Адміністративно-командні методи керівництва, диктовані “згори”, неухильно утверджувалися в системі управління культурним життям. Державна регламентація соціально-культурної діяльності була за своєю суттю тоталітарною. Централізація і становлення системи адміністративно-командного керівництва неухильно вели до утворення в суспільстві духовно-ідеологічного монополізму. Сталінське керівництво партії та держави, прибравши до рук усю повноту влади, шляхом ідеологічних і політичних заходів нав’язували суспільству свої думки та оцінки як “єдино правильні”.

Склався своєрідний політико-ідеологічний комплекс, коли духовне життя розглядалося тільки крізь призму політики, а політику в усіх випадках підкріплювала ідеологія. Під ідеологічним тиском були всі галузі культури, усі сфери культурного життя – від лікнепу до справи охорони пам’яток історії та культури.

Комуністичні перетворення мали відповідну підтримку насамперед малоземельного населення, більшу в Росії, значно меншу в Україні. Протидія перетворенням була найсильніша там, де переважали селяни-власники, тобто в УСРР. Республіка більше, ніж Росія, страждала від силового насадження невласливих селянській природі та психології виробничих відносин. Тому керівництво ВКП(б) ставилося з підозрою навіть до своїх партійних комітетів у радянській Україні. Більшість населення УСРР – селяни, отже, вирішення проблем культурного розвитку села мало забезпечити майбутнє більшовицької держави, особливо в розв’язанні національного питання. Доки українські селяни становили яку-небудь небезпеку для режиму, доки не вдалося взяти село під цілковитий контроль, доти більшовики всіляко підкреслювали своє турботливе ставлення до національно-культурних проблем українців. У кінці 1920-х рр. активізувалося питання національної свідомості українського селянства. Національні настрої українського села тісно перепліталися із соціальними. Задля спочатку

захоплення, а потім й утримання влади Комуністична партія використала ставлення ВКП(б) до селянського та національно-культурного питання. Завдяки поступкам знімалася напруга в суспільстві, більшовики заручалися підтримкою (хоча б нейтралітетом) широких верств населення. Політика коренізації (в Україні переважно українізації), яку розпочало більшовицьке керівництво 1923 р., була вагомим засобом модернізації суспільства, важливим і необхідним етапом для переходу до індустріалізації. Ця політика не тільки сприяла посиленню авторитету серед місцевих жителів, а і створювала умови для прискорення процесу побудови індустріального суспільства, що й було стратегічним завданням більшовиків. Відтак задекларована національно-культурна політика, на відміну від непу на селі, була не тимчасовою поступкою для завоювання довіри в суспільства, а однією з головних складових частин модернізаційних процесів. Не брати до уваги національно-культурних особливостей означало покінчити з прискоренням економічного розвитку. Однак і сприяти національному відродженню компартійне керівництво не збиралося, недарма було проголошено курс на будівництво культури “національної форми та соціалістичної змістом”. Найяскравіше така позиція більшовицького керівництва проявилася в національно-культурній політиці на території УРСР, перш за все у ставленні до українських селян.

Радянська Україна посідала особливе місце в Союзі РСР. Відколи було знищено багатопартійність і встановлено партійну монополію більшовиків, в Україні розпочався новий етап національного комунізму – складний і драматичний. Радянська влада на всій території України не могла бути стабільною. Просто ліквідувати Україну, подрібнити її на кілька губерній було неможливо. Населення, особливо на селі, почало звикати, що до нього звертаються українською мовою. Щоби заспокоїти селян, було розпочато політику українізації. Вона сприяла розвитку української культури, дерусифіковувала зросійщених українців. Початок цієї політики збігався із проголошенням нової економічної

політики. Саме неп став основою українського культурного відродження, ідеологічними провідниками якого були українські національні комуністи. У цьому сенсі національна політика – реакція на селянську проблему і водночас – інструмент внутрішньопартійної боротьби, що саме в той час розгорнулася в партії за владу над партією і державою.

Зауважимо, що політика українізації мала також наслідки, які влада не могла ніяк передбачити: по-перше, національне питання почало стрімко переростати селянське питання й, урешті-решт, могло привести до політичної самодіяльності України як держави; по-друге, українізація легітимувала національну самодіяльність українських комуністів. Так званий національний комунізм О.Шумського, М.Хвильового, М.Волобуєва, М.Скрипника – лише частина цієї самодіяльності. У той час, коли багато країн Європи не визнавали прав національних меншин, у Галичині різко зростала полонізація, поява в Україні українських книг, шкіл, інститутів створювала ілюзію справжньої національної державності. Українізація переконала чимало українських діячів, як в Україні, так і в еміграції, що УРСР – остання надія відродити національну державність. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. національно-культурний розвиток в Україні відбувався під знаком боротьби двох сил. З одного боку, централістсько-імперської, яка створення СРСР розглядала як дипломатичний крок до ліквідації національних республік, як початок відновлення “єдиної-неділимої”, а з іншого – національно-визвольних, незалежницьких сил, що на той час інтенсивно зростали. Останні виступали за справжню федерацію, за союз рівних і вільних народів. Саме ця боротьба, цей відносно вільний вияв поглядів і бажань в українців, які ще зберегли надбання Української Народної Республіки, їх рішучий виступ проти всеімперського російського націоналізму, зростання молоді інтелігенції, їхнє прагнення відбудувати своє державне національне життя сприяли чималим досягненням у часи українізації.

Узявши в кінці 1920-х рр. курс на побудову комунізму в СРСР, сталінське керівництво змушене було зважити на ці процеси. Сучасні дослідження національно-культурної політики ВКП(б) в УРСР 30-х рр. XX ст. (С.Кульчицького, Г.Єфименка, В.Солдатенка, В.Даниленка, Г.Касьянова [174, 175, 176, 177, 178, 179] та ін.) свідчать про те, що впродовж цього часу в культурній політиці відбувалися деякі зміни. Виділяємо три етапи розвитку.

I-й етап – до 1932 р. Це роки, коли було чимало зроблено для розвитку української культури, оскільки це не заважало намірам Кремля і навіть допомагало збільшити (чи зберегти) вплив на суспільство в умовах стрімкої модернізації економіки. Компартійне керівництво всіляко підкреслювало рівноправність і рівноцінність усіх націй і мов.

II-й етап – 1933–перша половина 1937 рр. Партія взяла курс на зближення націй із перспективою їх майбутнього злиття, яке можна було реалізувати тільки шляхом поглинання панівною нацією всіх інших, адже ще В.Ленін писав про прогресивність асиміляції, здійснюваної під впливом економічних сил.

Оскільки пробудження національної свідомості українців стояло на заваді задекларованому Й.Сталіним зближенню націй, партія (незважаючи на декларативну турботу про розвиток “титульної нації”) розгорнула запеклу боротьбу з національними особливостями в Україні. Підкреслення окремішності та самотності української культури, якому особливо сприяла позиція М.Скрипника, суперечило намірам компартійного керівництва, і тому дії наркома засудили, а самого його усунули з посади. Однак традиційних російських цінностей ще не пропагували, влада прагнула довести незалежність своєї національно-культурної політики.

III-й етап – друга половина 1937-1938 рр. Розгортання курсу на прискорену русифікацію. Російські національні цінності, російську історичну пам'ять, як і російську мову, оголошено провідними і гідними наслідування. Однак у наступні роки Кремль і перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов відмовилися від

стрімкої русифікації. Зазначимо, що вони мали причину для цього. У міжнародній ситуації мали відбутися зміни. Наближення війни вимагало згуртування всіх неросійських, особливо українського народів.

Новим етапом у розвитку національно-культурної політики в радянській Україні став 1933 р. Детально зупинімося на подіях цього року. Кінець 20-х і початок 30-х рр. – це період, коли більшовицька національно-культурна політика в Україні була скерована на те, щоб “укорінитися” серед місцевого населення, виховати більшовицькі кадри з середовища українців. Завданням коренізації на території України була не “українізація”, а “більшовизація” національно-культурного життя. За допомогою політики коренізації влада намагалася боротися з “місцевим націоналізмом”, який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні. Водночас, офіційно і публічно влада проголошувала такою небезпекою великодержавний, тобто російський, шовінізм. Щоб не допустити впливу покоління Української революції на культурне життя республіки, компартійна верхівка періодично проводила в УСРР кампанії боротьби із проявами “місцевого націоналізму” (“хвильовизм”, “шумськізм”, волобуєвщина”, справи СВУ і УНЦ, ліквідація Української автокефальної церкви тощо). Незважаючи на це, в УСРР був досить сильним вплив націонал-комуністів. Деякі керівні кадри в КП(б)У, на чолі яких стояв М.Скрипник, уважали українізацію не лише засобом, а й метою політики ЦК ВКП(б) у національно-культурному питанні.

Від 1930 р. керівництво національно-культурними процесами в УСРР було зосереджено в наркоматі освіти, що очолив М.Скрипник – член більшовицької партії із часів її заснування. Завдяки його щирості та наполегливості у керівництві національно-культурною політикою, українізацію почали сприймати серйозно не тільки в партійних колах, а й у широких верствах населення.

Звичайно, такий стан речей не міг влаштувати ЦК ВКП(б), але в 1930-1932 рр. головним завданням була колективізація селянства, тому компартійне кері-

вництво підтримало національно налаштованих комуністів у боротьбі із селянством. Натомість після голоду 1932-1933 рр. колективізоване, тобто поставлене під державний контроль, селянство вже не становило небезпеки для радянської системи, тому що не могло чинити серйозного опору. Ситуація кардинально змінилася. Культура села постійно продукувала національно свідомі елементи, а тепер можна було нищити цю загрозу.

Сталінське керівництво прагнуло знайти винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні 1930-1933 рр. Адже просто виправити ситуацію було недоцільно навіть із політичного погляду: довелося б визнавати свої помилки, а це могло б негативно позначитися на авторитеті „вождя”. Оскільки у значної частини населення безграмотні та злочинні дії щодо українського села асоціювалися саме з Москвою, то в українському суспільстві почали зростати симпатії до політичних супротивників більшовизму, передусім до членів українського визвольного руху. А це вже було справді небезпечно. Кремль вирішує поєднати завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні. У національно-культурній політиці було здійснено різкий поворот. З’явилися партійні рішення, які наголошували, що саме неправильне здійснення українізації стало однією з основних причин незадовільного проведення хлібозаготівель. Відтепер потрібно було знайти конкретних винуватців посилення антимосковських настроїв в Україні. У лютому 1933 р. М.Скрипника усунули з посади наркома освіти УСРР, разом із ним звільнили і його першого заступника О.Карпека, який безпосередньо керував процесами українізації в республіці. Липневий (1933 р.) об’єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визначив новий етап в історії України. Виснажену голодомором, її визнали “кублом класового ворога та його націоналістичної агентури”. Почалося широкомасштабне переслідування українських комуністів. Український націоналізм оголосили основною небезпекою для радянського будівни-

цтва в УСРР. У партійних документах було названо лінію розриву української мови та культури з мовою та культурою російського народу однією з ворожих.

Національно-культурне будівництво на той час було єдиною ділянкою, що лишалася більш-менш автономною. Основні рішення в цій галузі до того часу ухвалювали саме в Україні, тому критика саме в цій галузі діяльності й те, що недоліки в ній називали причинами голоду, не тільки не зменшували авторитету ВКП(б), а й допомагали уніфікації культурно-освітніх процесів. Цим рішенням компартійне керівництво повертало собі авторитет, водночас знищуючи культурну самобутність України.

Тепер основною метою національно-культурної політики Кремля ставала нівелізація національного змісту української культури. Великодержавний шовінізм тепер не визнавали в Україні основною небезпекою. Мала здійснюватися тільки “більшовицька” українізація, а її основним завданням ставав розгром українського націоналізму. Однак питання остаточного “злиття націй” тоді ще не стояло на порядку денному в компартійного керівництва, хоча суспільно-політична ситуація була вже зовсім іншою.

Змінилося і ставлення уряду України до культурних потреб національних меншин республіки. За своїм складом, окрім євреїв та росіян, це були селянські етнічні групи. Специфіка їхньої соціальної структури (питома вага заможного селянства значно більша, ніж у середньому по Україні) стала, по-перше, підставою для широкої хвилі репресій проти етнічних меншин; по-друге, викликала рішучий протест селян національних меншин проти колективізації; по-третє, знецінила основні напрямки культурної роботи уряду України в їхньому середовищі (вони були за минулі роки досить вагомими). Нове керівництво наркомату освіти на чолі з В.Затонським відповідно до останніх рішень ВКП(б) і КП(б)У змінило пріоритети національно-культурної політики. Факт замовчування голоду, що охопив Україну, свідчив, що державне керівництво, так би мовити, утратило інтерес до селянства як суспільного класу. Уміло створювана

картина грандіозних успіхів першої п'ятирічки й не менші сподівання на другу змістили центр уваги суспільної думки до міста, де відбувалася “історична битва за нове суспільство”. У таких умовах попередній курс національно-культурної політики, спрямований на встановлення правильних стосунків між пролетаріатом панівної колись нації й селянством раніше гноблених націй, став питанням минулого дня. Тепер першорядної ваги надавали регулюванню й розвиткові культурних проблем у місті – генераторові асиміляційних процесів.

Однак різка зміна напрямів національно-культурної політики ВКП(б)-КП(б)У, спрямована на розгром націоналістів і націонал-ухильників, не означала припинення українізації. Саме їх і звинувачували у зриві українізації. Компарти́йне сталінське керівництво розуміло, що самими тільки репресіями переконати основну масу населення, особливо селян, неможливо. Потрібно продовжити українізацію, інакше наслідки могли бути непередбачуваними, особливо з огляду на міжнародне становище. Необхідно було створити в українців ілюзію державності нації, їх рівності з російським народом. Адже в майбутній війні, яка здавалася неминучою, симпатії українського народу для режиму були необхідні. Зваливши провину за голод на “націоналістів” та “куркулів”, компартійна верхівка мала довести українцям, що українська влада – це їхня рідна влада, що на чолі державних органів влади стоять вихідці з українського народу, а українська культура – “національна формою і соціалістична змістом”, зокрема й сільська, розквітає.

Із цією метою влада вирішує перевести столицю України з Харкова до Києва. Перевічених українських кадрів просуvalи на керівну роботу, до того ж відсоток українців у КП(б)У не мав зменшуватися. Керівництво більшовиків хотіло виховати їх такими, які тільки за національною ознакою були б українцями та знали українську мову. Традиції, особливості побуту, історичну пам'ять українців необхідно було викорінити, щоб у майбутньому керівництво СРСР мог-

ло не турбуватися про існування цієї держави, а сміливо проводити будь-які експерименти над власним народом.

Отже, головна ідея під час зміни національної політики компартійного керівництва в 1933-1934 рр. – не відмова від українізації взагалі, а зміна її на “більшовицьку”. Пропаганда вивчення української мови й культури мала мету – не допомоги в подальшому розвитку, а нівелювати культурні та історичні надбання українців, знищити українців як націю. Компартійна верхівка добре розуміла, що, лише очоливши культурні та історичні процеси в Україні, вона матиме змогу спочатку зменшувати розбіжності із росіянами, а згодом і взагалі ці розбіжності знищити. Атака на українську культуру, як свідчив історичний досвід, мала цілком протилежні результати.

Робота культурних установ етнічних меншин УСРР проходила у складних умовах ідеологічного тиску, що супроводжувався переслідуванням “класово-ворожих націоналістичних елементів”, троцькістів, “прихованих бундівців” тощо. Не залишалося жодного закладу нацменшин, який би оминули репресії. Із квітня 1938 р. в усіх неросійських школах почали вивчати російську мову, як обов’язкову, майже всі установи культури етнічних меншин було закрито. Відтоді жодних згадок про існування в Україні національних меншин та про їхні специфічні національно-культурні потреби ми не фіксуємо. Так безславно закінчилася політика коренізації стосовно етнічних меншин.

Якщо йдеться про придушення національного руху в Україні у 30-х рр., мають на увазі тільки український рух і згортання політики українізації. Однак у процесі денаціоналізації культурного життя України, була й інша складова: збочення політики коренізації стосовно етнічних меншин. Цей поворот був пов’язаний із безліччю особистих драм, що набули масштабів національної трагедії. Спочатку колективізація й викликані нею репресії стосовно значної частини селянства етнічних меншин знищили віковий уклад життя німців, болгар, греків, чехів в Україні, підірвали економічну основу збереження їхньої етнічної

самобутності; заклали основи “розселянювання” цих етнічних груп і розпорошення їх по території республіки. Індустріалізація завершила інтеграцію всіх етнічних груп країни в єдину “соціалістичну культуру”. Асиміляційні тенденції перемогли в середовищі національних меншин, посилилася денаціоналізація культурного життя країни взагалі. Українці і представники нацменшин, які жили на території радянської України, перестають бути суб’єктом національної політики. Вони втратили можливості саморозвитку, їхня культура почала втрачати національний зміст. Національно-культурні процеси опинилися під повним контролем більшовицького керівництва.

Одночасно, упродовж 20-30-х рр. було створено систему народної освіти, що забезпечила доступ до знань широкому загальові трудівників, дала змогу ліквідувати масову неписьменність, запровадити загальну семирічну освіту в селах і запровадити загальну освіту у містах. Було розв’язано проблему кадрів інженерно-технічної і творчої інтелігенції. Розширювалася практична і теоретична робота в усіх галузях науки й техніки. Українські літератори, живописці, скульптори, кінематографісти, театральні діячі збагатили скарбницю української культури високохудожніми творами.

За даними перепису населення 1939 р. в Україні суттєво зросла кількість інтелігенції. Порівняно з 1926 р. чисельність сільської інтелігенції збільшилася у 5,5, а міської – у 6,4 рази. У 8,2 рази зросла й кількість фахівців індустріальної та аграрно-технічної галузей. За темпами росту до цієї групи наближалася наукова і науково-викладацька інтелігенція, чисельність якої збільшилася в 6,2 рази, лікарів – у 2,2, учителів – у 3,5, працівників мистецтв – у 4,4, юридичних працівників – у 1,3 рази [217, с. 269].

Порівняно із серединою 20-х рр. національний склад інтелігенції істотно змінився. Майже в усіх видах розумової праці (окрім деяких “елітних” категорій мистецтва і юридичних працівників) питома вага українців переважала. Загалом частка українців серед інтелігенції становила 1939 р. 75–77% [217, с.

279].

Ціною великих зусиль було зроблено вирішальні кроки щодо ліквідації неписьменності, розвитку школи, підготовки нових кадрів у всіх ділянках сільського життя: у виробництві, в освіті, в охороні здоров'я, у культурі. Розвивалася культурно-масова робота. Але не слід забувати, що культурне будівництво відбувалося під всеосяжним контролем вождів державної партії в строго заданому, спланованому напрямку. Державна регламентація культурної діяльності була за своєю суттю тоталітарною. Посилилося адміністративне втручання у сферу сільської культури. Склався відповідний політико-ідеологічний комплекс, коли духовне життя розглядалося лише крізь призму політики, а політику в усіх випадках підкріплювала ідеологія. Під ідеологічний тиск підпали всі галузі культури, усі сфери культурного життя. Найхарактернішою рисою сільської культури України у 30-і рр. була її загальна ідеологізація.

Поширення освітнього цензу сільського населення України упродовж 30-х рр. було продовженням національно-культурного відродження республіки, розпочатого революційними перетвореннями в 1917–1920 рр. Навпаки, сталінізм усією своєю суттю й методами був спрямований на стримання поступу культури загалом, ідеологізував її, перетворюючи на додаток адміністративно-бюрократичної машини. Було налагоджено механізм “керівництва сільською культурою” за аналогією до системи керівництва економікою. Держава постійно втручалася в діяльність працівників культури села.

Форсовані темпи і методи роботи, характерні для сільського культурного будівництва кінця 20–30-х рр., не відповідали принципам добровільності, свідомої участі широких мас сільського населення України в культурно-творчих процесах. Масові кампанії, “штурми”, “мобілізації”, максимально скорочені терміни підготовки спеціалістів, заклики і “походи” до деякої міри сприяли вирішенню нагальних завдань, однак брак матеріальних ресурсів і культурних сил, розвиток сільської культури за залишковим принципом фінансування, недоці-

льна квапливість – усе це призвело до того, що витрачені під час кампаній і “мобілізацій” зусилля й кошти трудівників села на розвиток не завжди були адекватними досягнутим результатам.

Відмовившись від непу в економіці, партійно-радянське керівництво стало на шлях уніфікації у культурному будівництві на селі. Найпопулярнішими і найпоширенішими в офіційній пропаганді 30-х рр. стали слова “єдиний”, “єдина”: єдина (за суттю, унітарна) держава, єдиний план, єдина система освіти, єдина трудова школа, єдині навчальні програми, культмасова робота за єдиним планом тощо.

Культурні зрушення, що відбувалися в СРСР упродовж довоєнних п’ятирічок, зокрема оволодіння грамотою мільйонами сільських жителів, формування нової генерації фахівців села, розвиток культосвітньої роботи, більшовицька партія розглядала як складові так званої “культурної революції”, основним змістом якої вона вважала утвердження марксистського світогляду, подолання впливу несумісних із ним ідеологій. Монополізуючи право на істину, сталінське керівництво нав’язувало суспільству убоге розуміння культури. Багатство й різноманітність її функцій зводилися до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Це, звичайно, згубно впливало на культурні процеси в селах радянської України, ускладнивши і спотворивши їх. “Культурна революція” на селі обернулася своєрідною тривалою громадянською війною, у якій нова радянська культура утверджувала себе як єдино можливу. Відзначмо, що в селах, зокрема, було остаточно ліквідовано “Просвіти”, які не відповідали новим класовим підходам до розвитку культури. У 30-і рр. із духовного життя села України силоміць вилучили релігію. Її перестали розглядатися як невід’ємну складову культури і цивілізації, адже релігійний світогляд був чужим компартійній ідеології. Уважали, що релігія відіме, якщо “зникнуть класові суперечності” і класове суспільство, яке її породило. До цього не тільки заохочували, а й усіляко прискорювали за допомогою силових заходів. Переконавання дедалі частіше

поступалися місцем силі й тиску. Знищення – така була тоді доля релігії, з її орієнтацією на конкретну людину, з її духовними основами, мораллю, закликами служити Богові. Це не вписувалося в більшовицьку модель духовності. Ставлення до людини як до слухняного “гвинтика” у величезному державному механізмові. На місце старій прийшла нова релігія – релігія комунізму. Антирелігійні кампанії 30-х рр. деморалізували сільських жителів України, нівелювали та знижували рівень їх духовності на догоду класовій моралі.

В другій половині 30-х рр. стався рішучий поворот у національно-культурній політиці Москви. Від 1933 р. місцевий націоналізм, а не російський шовінізм було проголошено основною загрозою для єдності СРСР. Це означало посилення систематичних утисків української культури на селі. Як наслідок – на кінець 30-х рр. зменшується кількість українських шкіл, частка українських учителів у них тощо.

Наслідком панування тоталітарної системи в селах України стало духовне спустошення народу. Нівелювання особистості, тотальний контроль держави за життям, поведінкою людини, стирання із суспільної свідомості загальнолюдських цінностей, лицемірство і фактична недоторканність державно-бюрократичних владних структур влади спричинили катастрофічні наслідки для української нації. Применшувати значення цієї катастрофи, на нашу думку, не тільки небезпечно, а й аморально.

Такі поняття, як честь, духовність, жертовність, що були притаманні інтелігенції, виявилися девальвованими у системі цінностей сільських спеціалістів. Та й місце самих сільських спеціалістів у суспільстві, ставлення до них з боку держави не відповідають загальноприйнятому рівню цивілізованості. Матеріальне становище більшості з них залишалося вкрай незадовільним.

Складні, суперечливі, трагічні події 30-х рр., учасниками яких були сільські спеціалісти, так вплинули на їхнє соціальне обличчя, на їхній розвиток, що наприкінці цього періоду за всіма своїми характеристиками вони невідомо

змінилися порівняно не тільки з дореволюційним часом, а й навіть із 20-и рр.

Перш за все докорінно змінилася соціальна база формування сільської інтелігенції. Радянська держава взяла курс на створення її коштом робітників і трудящого селянства і керувалася при цьому тільки інтересами “класового підходу”, відкинувши (щоправда, не зовсім) їхні гуманітарно-культурні інтереси або максимально спотворюючи їх. Це збіглося з деформуванням тих класів, на ґрунті яких мали формуватися нові сільські спеціалісти, – робітничого класу і селянства, це й заклало серйозні проблеми для їхнього дальшого розвитку.

У соціально-класовому плані новосформована сільська інтелігенція нібито відповідала характерові держави “диктатури пролетаріату”, але насправді була декласована і не відбивала справжніх інтересів робітничого класу і селянства, своєрідним “прошарком” між якими вона уявно була. Вона служила інтересам українських селян завдяки загальногуманітарним засадам своєї діяльності, але обслуговувала й інтереси тоталітарної держави. Цей дуалізм і протиріччя заклала в сільській інтелігенції саме соціальна політика радянської держави.

Наприкінці 20-х рр. країна перебувала у стані економічної й соціально-політичної кризи. Вихід з неї вбачали в новому воєнно-комуністичному штурмі, що передбачав прискорену підготовку фахівців для різних галузей господарства України, пристосованих до виконавчих функцій, тобто підготовку якісно нових кадрів. На початку досліджуваного періоду спостерігаємо значний дефіцит різноманітних спеціалістів, зокрема, сільського господарства, освіти, культури села. Для подолання цієї ситуації було розроблено систему заходів, спрямовану на кількісні показники. Новостворені вищі навчальні заклади, технікуми, курси значно збільшили кількість випускників і дещо знизили напруженість із кваліфікованими кадрами (принаймні щодо кількості). Формально це був успіх. Однак якісний бік справи погіршився. Рівень кваліфікації молодих фахівців був низьким. Зокрема такий підхід був небезпечним у форсованій підготовці вчителів. Невисокий фаховий рівень шкільних педагогів призводив до зниження які-

сного рівня загальної освіти.

Незважаючи на кількісне зростання випускників вищої та середньої спеціальної кваліфікації, система їх підготовки не задовольняла дедалі зрослих потреб села у кваліфікованих кадрах. Брак кадрів доводилося компенсувати за рахунок практиків. Наприкінці 30-х рр. їхня кількість серед спеціалістів села хоча і зменшилась, але все одно їх залишалося занадто багато. Практики кількісно компенсували дефіцит спеціалістів, але зростання їхньої чисельності у складі сільської інтелігенції загострило проблему якісного рівня. Воно оберталось зниженням загальнокультурного рівня сільської інтелігенції, призводило до її деінтелектуалізації, знецінення освіти взагалі.

Збільшення ролі практиків було зумовлене причинами більш глибокими і принциповими, ніж просто нестача фахівців. Це було проявом загальної “класової лінії” у формуванні нових спеціалістів села, лінії, перший відрізок якої був накреслений ще на початку 20-х рр. У цей час розпочалася “радянська” кадрів шляхом збільшення у їхньому складі так званого “робітничо-селянського прошарку”. Рознарядки перетворилися у 30-х рр. на керівні документи. На місцях для вищих навчальних закладів і технікумів встановлювали жорсткі норми прийому робітників і селян, яких необхідно було обов’язково дотримуватися. Згідно з директивами ЦК ВКП(б), наркомос України встановив пільги для робітників і селян, які вступали до вищих навчальних закладів і технікумів. Зрозуміло, як це позначилося на якості майбутніх спеціалістів. Але такий “класовий підхід” згодом обертався проти того класу, в інтересах якого його нібито впроваджували. У системі соціальної фільтрації залишався й такий важливий компонент, як чистки студентського складу вищих навчальних закладів і технікумів.

Масова “пролетаризація” системи вищої і середньої спеціальної освіти 30-х рр. мала бажані наслідки. Цей період в історії радянської країни став вирішальним етапом радянської сільської інтелігенції. Форсування темпів підготовки фахівців для села відбувалося саме завдяки “пролетарським верствам міста і

села”. Таке поєднання призводило до масового створення сільської інтелігенції цілком нового типу – із заниженими професійно-кваліфікаційними якостями і завищеною увагою до таких аморфних критеріїв, як “відданість справі пролетаріату”, “вірність партії”. Кодекс професійної гідності поступово підміняли кодексом ідеологічних штампів, а це докорінно змінювало соціально-психологічний тип інтелігенції. Утворилася нова сільська інтелігенція, яка цілком відрізнялася від старої як за характером своєї діяльності, так і за своїм загальнокультурним та освітнім рівнем. Її вплив на розвиток культури українського села був незначним і однобічним.

Прискорений курс навчання вихідців із робітничих і селянських верств не давав їм змоги оволодіти достатнім обсягом знань, багатовіковими народними культурно-історичними традиціями. Однак це і не було потрібне в умовах становлення тоталітарного режиму, що вимагав унітарного типу спеціаліста – слухняного виконавця волі вищого керівництва. Головне призначення нових фахівців полягало в обслуговуванні інтересів держави, а це суттєво звужувало базу їх функціонування.

Отже, у 30-х рр. у селах республіки, як і в усій країні, відчутний брак спеціалістів високої кваліфікації, водночас фахівцям нової формації скрізь бракувало глибини загальноосвітніх знань, широкої культури, незалежності мислення. Тож на той час звичайним явищем були некомпетентність, неспроможність розумно вирішувати актуальні проблеми, зарозумілість, небажання зважати на інтереси простих трудівників, сваволя і безвідповідальність тощо. У середовищі сільських фахівців і керівників культури поширилися хабарництво, пияцтво, казнокрадійство. Поглиблювався моральний розпад кадрів усіх сфер і ланок управління сільським життям республіки. Натомість культивувалися обивательські ідеали, презирливе ставлення до історії свого народу, до літератури, мистецтва, національно-культурних традицій. Значну шкоду культурі села завдала велика плинність кадрів, а з часом і їх цілеспрямована “ротація”. Усе це також

вело до звуження основ культурних процесів у селах радянської України.

Характерна ознака тоталітарної системи – культивування недовіри до людей розумової праці, знецінення їхнього досвіду і знань. Саме сільську інтелігенцію України, як і всю інтелігенцію країни, перш за все почали даремно звинувачувати у “шкідництві”, у прихильності до ворожих комунізму поглядів й в антирадянській діяльності. Знищення інтелектуальної сили суспільства – це самогубство для суспільства. Репресії проти сільської інтелігенції України відбувалися не у вакуумі, а в соціальному середовищі, для якого таке ставлення було звичною справою. Сільська інтелігенція стала об’єктом так званого “класового підходу” і зазнала разом із міською найтяжчих утрат.

Результати масових переслідувань 30-х рр. для сільської інтелігенції України важко охопити арифметичними поняттями. Масовий терор винищив майже все, що так чи інакше не вписувалося в тоталітарну систему, знищив навіть тих, хто вірно цій системі служив.

У роки терору і репресій було ліквідовано величезний інтелектуальний і культурний генофонд. Жахливими були моральні наслідки терору, – залякана сільська інтелігенція України, деморалізація, надовго позбавлення (на щастя, не зовсім і не всю) таких споконвічно притаманних їй якостей, як незалежність думки, ініціативність, активна життєва позиція, гідність. На зміну прийшли конформізм, соціальна апатія, політична й духовна розпуста. Цілковите знецінення людського життя витравлювало порядність і гуманізм. Зокрема доля багатьох сільських учителів республіки склалася трагічно. Учительські кадри становили в той час наймасовіший загін української радянської інтелігенції, а на селі це була головна інтелектуальна й культурна сила. Незалежні у своїх думках і діях, вони брали активну участь в українізації, у ліквідації неписьменності й у запровадженні початкового всезагального навчання, усіма шляхами сприяли піднесенню освітнього та культурного рівня селян. Не цуралися і праці в суто господарському секторі сільського життя. Компарти́но-радянське керівництво

ставилося до них із підозрою й дедалі ворожіше. Серед учителів розпочався цілеспрямований пошук “соціально ворожих елементів”. Це мало трагічні наслідки для багатьох. Масові репресії 30-х рр. проти сільських учителів істотно знизили інтелектуальний та гуманістичний потенціал українського суспільства, деформували й загальмували культурні перетворення на селі. Культурний прошарок, від якого залежало процвітання суспільства, здатність його до розвитку, зменшився до критичної позначки.

На місце знищених сільських педагогів форсованим темпом готували нові, нерідко обдаровані кадри, однак їхня фахова підготовка, загальноосвітній і культурний рівень були здебільшого значно нижчими порівняно з репресованими фахівцями.

Зміни торкнулися й демографічних показників сільської інтелігенції. Вона помолоділа і фемінізувалась. Перше сталося завдяки масовій підготовці нових радянських спеціалістів і зменшенню прошарку старих, друге – завдяки загальному масовому залученню жінок до сільського виробництва й культури.

Отже, наприкінці 30-х рр. у радянській Україні, як і в СРСР загалом, було створено справді нову сільську інтелігенцію, яка відрізнялася від старої соціально-класовим походженням, професійно-кваліфікаційним рівнем, морально-етичним складом, своїми політичними поглядами, соціально-психологічними характеристиками. Візьмімо до уваги, що з погляду класового підходу тієї доби це був прогрес. Однак з погляду перспективно-класового підходу це був крок назад, бо жодний клас не може бути зацікавлений у зниженні якісного рівня спеціалістів, які обслуговують його інтереси. Історія взаємовідносин між партією та сільською інтелігенцією (учителі, фахівці сільського господарства, працівники культосвітніх установ та ін.) у 30-х рр. історія повна трагізму. Від жорстоко прагматичної політики щодо інтелігенції на початку 20-х рр. керівники державної партії поступово перейшли до політики деінтелектуалізації сільського життя. Партія, перетворюючись у ядро тоталітарної держави, об’єктивно

ставала антиінтелігентською силою, відштовхуючи її як інородне тіло або спрямовуючи її розвиток у напрям “соціального прошарку”. У декларованій офіційній схемі “робітничий клас-селянство” сільська інтелігенція припинила своє існування як явище загальногуманітарне і стала явищем “класовим”. Це мало дуже негативні наслідки для розвитку культури українського села.

У 30-і рр. остаточно утверджується у країні тоталітарна система, якій не потрібні були ті, хто вмів глибоко, аналітично мислити. Тоталітаризм передбачав створення єдиного типу радянської людини – у зовнішності і в думках. Розпочалося штампування в системі освіти так званої “простої радянської людини”.

Було проголошено курс на повну ліквідацію неписьменності та малописьменності. Ухвалено низку партійних та державних рішень, розпочалися форсовані темпи роботи, гонитва за високими показниками, однак 1939 року майже 20% сільського населення (особливо жінки) і далі були неписьменними. Протиріччя між гучними заявами та скромними результатами вели до негативних наслідків. Лікнеп звели до ознайомлення сільських жителів з елементарною грамотою, яка давала великі рецидиви неписьменності (до 50%).

Рівень освіченості населення в радянській Україні зростав повільно. Школа була перетворена на бюрократичну організацію, що повністю відповідала умовам командно-адміністративної системи і виконувала суворо призначені функції з активної пропаганди й втілення в життя офіціозних постулатів.

Прорахунки й помилки у вирішенні планово-економічних, матеріально-технічних, організаційно-методичних і кадрових питань, репресії завуальювалися шаленою ідеологічною обробкою населення. Тому цей негативний досвід украй необхідно враховувати сьогодні, коли проходить процес розбудови освіти в Україні. Належне матеріальне забезпечення навчальних закладів, розвиток різних форм політехнізації, орієнтація на останні досягнення науки й техніки дасть змогу випускникам закладів освіти України досягти світового рівня

підготовки. Також слід обов'язково відмовитися від уніфікації та стандартизації громіздких “стабільних” підручників, посібників, наочності, які не дають змоги досягнути найновіших прогресивних надбань. В умовах уведення єдиного командного начала вчитель ставав усередненим виконавцем різноманітних постанов.

Серед учителів і учнів, викладачів і студентів у 1930-і рр. активно пропагувалися праці Й.Сталіна, керівників КП(б)У. Основою більшовицького виховання була визначена класова боротьба. Під посиленням виховної роботи мала на увазі передусім боротьба проти “ворогів народу”. Молоді цілеспрямовано нав'язували погляди про всесильність, непогрішимість “вождя всіх народів”, що породжувало політичне безвілля й беззастережну слухняність.

Заідеологізованість освіти, побудова навчальної та виховної роботи на основі класової боротьби, штучно розпалюваного класового розмежування й розшарування в суспільстві справляли негативний вплив на гуманістичний характер і напрямки розвитку освіти та культури.

Залишилися невиконаними плани забезпечення сільських шкіл новими приміщеннями. Економлячи на освіті, держава будувала мало нових шкіл, пристосовуючи під них будівлі репресованих “куркулів”. Гострою була проблема забезпечення шкіл навчальним обладнанням, майстернями, підручниками. Грубі помилки були допущені в політехнізації сільської школи. Із другої половини 30-х рр. згортають процеси українізації, зокрема розвитку освіти національних меншин в Україні – поляків, німців, євреїв, греків та ін. Активно розпочалася русифікація. У цей період було ліквідовано важливу галузь розвитку освітянської думки в Україні – педологію, що мало згубні наслідки для учнівських колективів сільських шкіл республіки. Великих утрат зазнали педагоги, учні сіл України в період голоду 1932-1933 рр. Голодомор загальмував розвиток культури, особливо освіти села УРСР, на довгі роки. Якщо в містах України перед війною вже почали вводити середню освіту в обсязі десяти років, то в селах – тільки

семирічки.

Осередками нової радянської культури в селах України стали культосвітні установи: сільські будинки (сільбуду), клуби, бібліотеки, агітпункти, хати-читальні. Професійне мистецтво розвивалося в тісному взаємозв'язку з народною художньою творчістю, насамперед пісенно-музичною та декоративно-прикладною. Вироби народного мистецтва демонстрували на виставках і олімпіадах.

Дедалі більше ставало письменних людей, зростало їхнє зацікавлення друкованим словом. У зв'язку із цим у селах республіки зростає кількість періодичних та книжкових видань, поповнюються фонди бібліотек. В умовах ще значної кількості неписьменних і малописьменних у культосвітній роботі особливе значення мали радіо та кіно. Ставали популярними читацькі конференції, агрогуртки, гуртки поточної політики. Зауважмо, що розгортання культосвітньої роботи гальмували незадовільна матеріально-технічна база і брак освічених кадрів. Нерідко справу губив формалізм, переважало бажання успішно відзвітувати. Окрім цього, саме культосвітня галузь була тим найбільш масовим каналом, через який особливо наполегливо, систематично вихваляли особу Й.Сталіна та його оточення, формувався образ “мудрішого з мудрих”, “батька всіх людей і народів” за одночасного таврування вчорашніх високих авторитетів. Зокрема на всіх кінострічках досить помітно позначився класовий підхід до відображення історичних подій та тогочасного життя. Підтасовка фактів, фальшування подій, лакування дійсності вже тоді ставали нормою в художній творчості. Діяльність культурно-освітніх установ у селах України в досліджуваний період була одним з головних засобів збереження ідеологічного контролю радянської держави над масами. Сільські культосвітні заклади, засоби масової інформації слугували одним з важливих знарядь зміцнення тоталітарного режиму.

Важкою перешкодою на шляху розвитку села стала система колективного господарювання. Саме вона створила велику кількість напівробітників, напівсе-

лян, які були відірвані від землі, від культурних процесів села. Вихід один – вернути назавжди селянинові землю. Соціально-культурний розвиток села повинен бути не нижчим, ніж у місті. Потрібно припинити прихований грабунок села. Це зразу позитивно позначиться на його культурному розвитку. Якщо мешканці села стануть господарями на своїй землі, розвиток культури отримає невичерпні можливості. Одержавлення культури у 30-і рр. засвідчило цілковиту неспроможність радянської держави її розвивати. Необхідно зламати цю систему. Сільські жителі – як господарі – повинні самі впливати на розвиток закладів культури: зміцнювати їхню матеріально-технічну базу, готувати кадри, удосконалювати форму роботи. Повернення селянина-господаря (через різні форми власності – кооперативну, приватну) повинно змінити культуру села, зробити процес її зростання незворотним. Нові підходи в підготовці педагогів мають на ділі відображати загальнолюдські критерії, служити українському народу. Слід урізноманітнювати форми і методи підготовки вчителів. Дуже велике значення для нормальної продуктивної праці вчителів має матеріальне забезпечення, яке сьогодні є недостатнім.

Відмовитися від “залишкового принципу” фінансування, від уніфікації і одноманітності в підході до знань і освіти, слід дати широкі можливості для розвитку найрізноманітніших форм навчальних закладів.

Важливе значення має духовне відродження українського села. Зростає вплив Церкви, а разом із нею відроджуються наші звичаї, обряди, розширюється вживання української мови. Церква, школа, культурно-освітні заклади сіл України, об’єднавшись, збагатять нашу духовність, піднімуть культуру в цілому.

Таким чином, в 1929-1939 рр. у галузі сільської культури відбувалися її загальна уніфікація і цілковита ідеологізація. Загальноосвітній рівень сільських жителів радянської України в цей час зростав не завдяки, а всупереч фактичній діяльності ВКП(б), яка надавала розвитку культури екстенсивних форм, усі-

ляко стримувала його, перетворила культуру на придаток адміністративно-бюрократичної системи. Була налагоджена система “керування” культурою, аналогічна управлінню економікою. Державна партія повсякчас втручалася в культурне життя і будівництво. Усе це відбувалося одночасно з фізичними та моральними репресіями щодо сільської інтелігенції, винищенням культурного генофонду України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Панфилов В.И. Культурная революция и политика нацменпросвещения. – М., 1930. – 216 с.
2. Ефимов Г.В., Мarmorштейн И.Б. 25–тысячники на селе. – Л., 1931. – 138 с.
3. Анастасенко Ф.И., Кричевский А.О. 25–тысячники – путиловцы на колхозной стройке. – Л., 1931. – 138 с.
4. Массовое просвещение в СССР к 15–летию Октября. – Ч.1. – М., 1932. – 153 с.
5. Массовое просвещение в СССР к 15–летию Октября. – Ч.2. – М., 1933. – 168 с.
6. Мухина О., Романов А. Рабочим шефством укрепим колхозы. – Л., 1934. – 169 с.
7. Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Харків, 1930. – 144 с.
8. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Харків, 1931. – 172 с.
9. Авдеєнко М.А. Народна освіта на Україні. До десятих роковин Жовтня. – Харків, 1929. – 131 с.
10. Дзеверін А.Т. Культурне будівництво на Україні. – Харків, 1930. – 189 с.
11. Ким М. КПСС – організатор культурної революції в СССР. – М., 1958. – 261 с.
12. Ким М. 40 лет советской культуры. – Киров, 1958. – 189 с.
13. Элькина Д.Ю. На культурном фронте. – М., 1959. – 269 с.
14. Куманёв В.А. Ленинский комсомол в борьбе за всеобщую грамотность. – М., 1958. – 291 с.
15. Клочко В.Ф. Культурное строительство в советской деревне в годы второй пятилетки. – М., 1956. – 311 с.
16. Борисов Ю.С. Подготовка производственных кадров сельского хозяйства в реконструктивный период. – М., 1960. – 312 с.
17. Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929 – 1957 гг. – М., 1960. – 312 с.
18. Ларькина И.Е. Подготовка колхозных кадров в период массовой коллективизации. – М., 1960. – 279 с.

19. Горохов Д.А. Культурно-просветительская работа в деревне в период подготовки коллективизации сельского хозяйства // Ученые записки Московского педагогического института. – Т. 35. – 1959. – С. 24–35.
20. Митяева О.Н. Культурно-просветительская работа в деревне в годы первой пятилетки // История СССР. – 1958. — № 5. – С. 12-20.
21. Гусев Д.И. Культурно-просветительская работа в период наступления социализма по всему фронту и завершения социалистической реконструкции народного хозяйства. – М., 1965. – 231 с.
22. Спектор И.Д. Рабочие промышленных центров в борьбе за создание и упрочнение колхозного строя // От Октября к строительству коммунизма. Под ред. Орлова М. – М., 1965. – С. 47–91.
23. Смышляев В.А. Город – селу. – Л., 1962. – 179 с.
24. Веселов А.П. Борьба КПСС за проведение культурной революции в деревне в годы коллективизации. – Л., 1978. – 246 с.
25. Денисов С.Т. Борьба партии за культурное преобразование деревни. — М., 1981. – 293 с.
26. Чунаков А.В. КПСС в борьбе за культурное строительство в деревне. – М., 1981. – 273 с.
27. КПСС и культурное преобразование села. / Под ред. Ивченко Р. – М., 1981. – 291 с.
28. Савченко А.И. История культурно-просветительской работы в СССР. – М., 1970. – 189 с.
29. Гусев Д.И. Культурно-просветительская работа в период наступления социализма по всему фронту. – М., 1967. – 171 с.
30. Бухало С.М. Радянська Україна – країна високої соціалістичної культури // Комуністична освіта. – 1940. – № 1. – С. 13–20.
31. Ганжій А. Запровадження загального обов'язкового навчання в УСРР// Комуністична освіта. – 1932. – № 10. – С. 9–13.
32. Дзеверін О.І. Шлях радянської школи за заповітами Леніна. – Харків, 1932. – 173 с.
33. Лукашенко П. Шляхи і форми політехнізації школи. – Харків, 1932. – 129 с.
34. Редько Ф.А. Розквіт культури Радянської України // Більшовик України.

- 1937. – № 11. – С. 5–18.
35. Редько Ф.А. До нових перемог радянської школи // Комуністична освіта. – 1938. – № 9. – С. 3–18.
36. Тертичка В.В. Розвиток початкової і середньої освіти в Україні (1928-1941 рр.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1992. – 189 с.
37. Шульгин В.И. Пятилетка и задачи народного образования. – Харків, 1929. – 125 с.
38. Зильберштейн Й. Система народного образования. – Харьков, 1929. – 131 с.
39. Скрипник М.О. Основні засади єдиної освіти в СРСР // Шляхи освіти. – 1930. – № 5. – С. 18–42.
40. Загальне навчання в УРСР. – Харків, 1930. – 143 с.
41. Загальне навчання в УРСР. – Харків, 1934. – 151 с.
42. Освіта на Україні. – Харків, 1936. – 183 с.
43. Орлова Р. Всеобщая боевая задача всей партии // Коммунистическая революция. – 1935. – № 3. – С. 41–44.
44. Хоменко Г.С. Здійснення загального початкового навчання // Комуністична освіта. – 1938. – № 7. – С. 28–32.
45. Шкільну справу – на рівень завдань соціалістичного будівництва // Комуністична освіта. – 1935. – № 10. – С. 26–38.
46. Эпштейн М. К задачам начальной и средней школы // Комуністична освіта. – 1936. – № 2. – С. 35–64.
47. Сморшко Ф. Піднесення матеріального добробуту і культури трудящих УРСР // Більшовик України. – 1940. – № 5. – С. 90–97.
48. Про шкільне письмове приладдя // Комуністична освіта. – 1935. – № 10. – С. 14–16.
49. Соболев В. Зміцнимо більшовицькими кадрами органи народної освіти // Комуністична освіта. – 1935. – № 2. – С. 54–73.
50. Свято радянського вчителя // Комуністична освіта. – 1939. – № 5. – С. 6–10.
51. Головатий Г.В. З досвіду роботи Перещепинської школи. – Харків, 1931. – 121 с.

52. П'ятницький В. Єрмолинська трудова радянська школа. – Дніпропетровськ, 1929. – 130 с.
53. Половінський Є. Фінанси УРСР. – Варшава, 1938. – 93 с.
54. Сірополко С. Народна освіта в Радянській Україні. – Варшава, 1934. – 11 с.
55. Бухало С. Освіта на Радянській Україні. – К., 1945. – 108 с.
56. Ніжинський М. Більшовики України в боротьбі за культурну революцію // Наукові записки НДУП МО УРСР. – Т. 3. – К., 1949. — 84 с.
57. Сивець О. Розвиток радянської школи в УРСР // Радянська школа. – 1947. – № 5. – С. 2–10.
58. Тичина П.Г. Народна освіта в Україні за 30 років //Більшовик України. – 1948. – № 11. – С. 3–12.
59. Чавдаров С.Х. 30 років радянської школи в УРСР // Наукові записки НДУП МО УРСР. – Т. 3. – К., 1949. – С. 3–14.
60. Народна освіта та педагогічна наука Української РСР. 1917–1967. – К., 1969. – 214 с.
61. Розвиток української культури за Радянської влади / Відп. ред. П. П. Гудзенко. – К., 1967. – 218 с.
62. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967.
63. Ленінське вчення про культурну революцію і його здійснення на Україні. / За ред. Бошко М. – К. 1970. – 259 с.
64. Гутянський С.К. Здійснення Ленінських принципів народної освіти на Україні. – К., 1960. – 231 с.
65. Гутянський С.К. Ленін і українська радянська культура. – К., 1963. – 244 с.
66. Гутянський С.К. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К., 1965. – 289 с.
67. Золотоверхий І.Д. Історія радянської культури. – К., 1956. – 244 с.
68. Слущкий О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. – К., 1957. – 164 с.
69. Ясницький В. Розвиток народної освіти на Україні 1921–1932 рр. – К., 1965. – 249 с.

70. Грищенко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). – К., 1965. – 211 с.
71. Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929–1941). – К., 1963. – 195 с.
72. Михайлов О. Допомога міста селу в піднесенні культури (1929–1941). – К., 1968. – 195 с.
73. Михайлов О. Культурно-освітня робота в селах України в період колективізації сільського господарства // Із історії боротьби Компартії України за соціалістичну перебудову сільського господарства. / За ред. Михайлова О. – К., 1961. – С. 159–169.
74. Михайлов О. Деякі питання культурного будівництва в селах України в період проведення колективізації // Український історичний журнал. – 1961. – № 6. – С. 23–31.
75. Михайлов О. Роль робітничих бригад в піднесенні культури колгоспного села (1929–1932 рр.) // Український історичний журнал. – 1965. – № 9. – С. 12–20.
76. Білодід І.К. 40 років радянської освіти на Україні. – К., 1957. – 184 с.
77. Грищенко М.С. Розвиток радянської школи на Україні. – К., 1958. – 70 с.
78. Шашло Т.М. Керівна роль Комуністичної партії у розвитку радянської школи на Україні. – К., 1963. – 157 с.
79. Історія Української РСР: У 8 т. – Т. 6. – К., 1977. – 431 с.
80. Історія Української РСР: У 2 т. – Т. 1. – К., 1967. – 312 с.
81. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – Т. 1. – К., 1967. – 197 с.
82. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса, 1980. – 267 с.
83. Очерки истории Донецкой обласной партийной организации. – Донецк, 1978. – 279 с.
84. Афанасьев В.В. Нариси історії культосвітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.). – Харків, 1968. – 174 с.
85. Ангелов Г.В. Діяльність КПРС по керівництву народною освітою і культурою. – Одеса, 1972. – 184 с.
86. Паніотов І.І. Компартія України в боротьбі за розвиток народної освіти

- (1931–1941 pp.). – Харків, 1973. – 164 с.
87. Малуха Н.Г. Турбота партійних організацій України про піднесення культурно-освітньої роботи на селі в роки другої п'ятирічки // Наукові праці з історії КПРС: – У 79 кн. – Кн. 79 – 1979. – С. 43–48.
 88. Михайлик М.К. Про деякі питання діяльності Компартії України по трудовому вихованню сільської молоді в роки другої п'ятирічки // Український історичний журнал. – 1974. – № 3. – С. 105–110.
 89. Коломійченко І.І. Керівництво КП(б)У розвитком народної освіти в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926–1929 pp.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 5. – К. – 1965. – С. 38–45.
 90. Цоніф І.Л. Компартия України – організатор культурного будівництва на півдні України (1926–1929): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Миколаїв, 1973. – 184 с.
 91. Хорошун Б.І. Керівництво Компартією підготовки і виховання спеціалістів сільського господарства (досвід парторганізацій України 1921–1925 pp.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1977. – 193 с.
 92. Чойчур Р.Д. Керівна роль Компартії України в проведенні політосвітньої роботи на селі в відбудовчий період (1921–1925 pp.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1963. – 189 с.
 93. Соловійова О.О. Керівництво Компартії України політикоосвітньою роботою на селі (1929–1932 pp.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1971. – 184 с.
 94. Миколаєнко В.Г. Боротьба КПРС за розвиток народної освіти на Україні в роки першої п'ятирічки (1928–1932 pp.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1976. – 144 с.
 95. Федорова В.К. Діяльність КПРС по ідеологічно-політичному вихованню колгоспного селянства в роки другої п'ятирічки. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1976. – 196 с.
 96. Кузнецова В.І. КПРС в боротьбі за дальший розвиток загального обов'язкового навчання і підготовку учительських кадрів на Україні в період між XVII–XVIII з'їздами ВКП(б): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1955. – 184 с.

97. Плахотнюк С.С. Ріст загального освітнього і культурного рівня селянства Української РСР в роки перших п'ятирічок: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Львів, 1982. – 198 с.
98. Білоцерківський В.П. Компартія – організатор культурної революції на Україні (1926–1937 рр.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1987. – 196 с.
99. Запорожець А. Большевизм. – Буенос-Айрес, 1947. – 96 с.
100. Андрієвський Д. Російський колоніалізм і совітська імперія. – Париж, 1958. – 123 с.
101. Мак О. З часів єжовщини. – [без місця видання], 1954, – 84 с.
102. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. – Мюнхен, 1956. – 143 с.
103. Злочини комуністичної Москви. – [без місця видання]. Видавництво Пролог, 1960. – 84 с.
104. Мазепинець І. Правда про наше минуле. – Рівне, 1942. – 69 с.
105. Камінський А. Між двома революціями. – Мюнхен, 1974. – 143 с.
106. Николишин С. Культурна політика більшовиків. – Мюнхен, 1939. – 104 с.
107. Шаян В. Джерело сили української культури. – Едмонтон, 1984. – 84 с.
108. Українська культура: Зб. лекцій/ За ред. Д. Антоновича. – Подебради, 1940. – 244 с.
109. Історія української культури. – Вінніпег, 1964. – 163 с.
110. Соловей Д. Україна в системі советського колоніалізму. – Мюнхен, 1959. – 143 с.
111. Сціборський М. Сталінізм. – Прага, 1942. – 84 с.
112. Майстренко І. Історія компартії України. – [без місця видання]. Сучасність, 1979. – 184 с.
113. Майстренко І. Сторінки історії компартії України. – Ч. 1. – Нью-Йорк, 1967. – 211 с.
114. Майстренко І. Сторінки історії компартії України. – Ч. 2. – Мюнхен, 1969. – 184 с.
115. Майстренко І. Національна політика КПРС в її історичному розвитку. — [без місця видання]. Сучасність, 1978. – 184 с.

116. Пастернак Є. Україна під большевиками (1919–1939). – Торонто, 1979. – 249 с.
117. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. – Мюнхен, 1965. – 431 с.
118. Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк – Париж, 1987. – 445 с.
119. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путях. [без місця видання]. Видавництво Пролог, 1963. – 143 с.
120. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. – [без місця видання]. Сучасність, 1983. – 154 с.
121. Яременко С., Ревуцький В. Нариси з історії української культури. – Едмонтон, 1984. – 183 с.
122. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. – К., 1993. – 212 с.
123. Лисенко Л. Сільське господарство України. [без місця видання]. Видавництво ЗЧ ОУН, 1960. – 169 с.
124. Костюк Г. Сталінізм в Україні. – К., 1995. – 504 с.
125. История Советского Союза по А. В. Шестакову. – [без місця видання]. Издание Лемсоюза в США, 1938. – 234 с.
126. У півстоліття радянської влади. – [без місця видання]. Перша українська друкарня у Франції. – 1968. – 123 с.
127. Підгайний С. Українська інтелегенція на Соловках. – [без місця видання]. Видавництво Пролог, 1947. – 89 с.
128. Бердник О. Терновий вінець України. – Лондон, 1985. – 243 с.
129. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація – [без місця видання]. Сучасність, 1968. – 202 с.
130. Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берії — [без місця видання]. Сучасність. – 1969. – 186 с.
131. Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. – 378 с.
132. Конквест Р. Терор голодом. – К., 1994. – 156 с.
133. Конквест Р. Великий терор. – К., 1993. – 384 с.
134. Мейс Д. Зачаровані кола ідола, або про тоталітаризм і геноцид в історії України // Літературна Україна. – 1990. – 31 березня
135. Фицпатрик Ш. Образование и социальная мобильность в Советском

- Союзе. 1921–1934 гг. – Нью-Йорк, 1979. – 143 с.
136. О'Коннор. О Луначарском. – Нью-Йорк, 1979. – 143 с.
137. Раймонд Б. Крупская и советское библиотечное дело. – Нью-Йорк, 1979. – 173 с.
138. Белادي Л., Краус Т. Сталин. – М., 1989. – 378 с.
139. Такер Р. Сталин. Путь к власти. – М., 1991. – 349 с.
140. Альбрехт А. Разве это социалистическое строительство. – Мюнхен, 1980. – 176 с.
141. Альбрехт А. Власть Сталина. – Мюнхен, 1987. – 144 с.
142. Фон Хоген М. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 98–101.
143. Пайпс Р. Російська революція. – Нью-Йорк, 1990. – 408 с.
144. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. – К., 1989. – 26 с.
145. Кульчицький С.В., Лях С.Р., Марочко В.Н. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К., 1988. – 194 с.
146. Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С. 99–108.
147. Кульчицький С.В. Україна доби Леніна, Сталіна, Хрущова: порівняльний аналіз // Демократична Україна. – 1994. – 21 квіт.
148. Кульчицький В.С. З історії Української державності. – Львів, 1992. – 138 с.
149. Кульчицький С.В. Між двома війнами // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 21–38.
150. Кульчицький С.В. Суцільна колективізація на Україні // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 70–77.
151. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 321 с.
152. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990. – 139 с.
153. Шаповал Ю.І. Україна 20-х – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 329 с.

154. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період. – Харків, 1991. – 113 с.
155. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 172 с.
156. Російщення України. /За ред. Даниленка В. – К., 1992. – 268 с.
157. Перковський А.П., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР в 1930-і рр. // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 24–36.
158. Рибалка І. К. Сталінщина і розселення України // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 12 – 21.
159. Чирко Б. Національні меншості на Україні в 20–30-і роки // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 51–64.
160. Голод на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 104–112.
161. Кайдаков І.О. Підготовка і виховання вчительських кадрів на Україні (1927–1937 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 57– 67.
162. Бугай М.Ф. Депортації населення з України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 32–38.
163. Голод на Україні // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 105–114.
164. Орел В.П. У важкі 30-і // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 121–127.
165. Держава і українська інтелігенція. – К., 1990. – 214 с.
166. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 2. – 1992. – 163 с.
167. Голод 33. Народна книга–меморіал. – К., 1991. – 583 с.
168. Міщенко О. Безкровна війна. – К., 1991. – 171 с.
169. Акуленко В. Злочини проти пам'яті. – К., 1991. – 112 с.
170. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 262 с.
171. Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Зб. докуменів – К., 1993. – 514 с.

172. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. За ред. Кураса І. – Т. 3. – К., 2003. – 444 с.
173. Нариси історії української інтелігенції. Перша половина ХХ ст: У 3 т. – Т. 2. – К., 1994. – 181 с.
174. Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–1930-х рр.: історико-теоретичний аспект // Проблеми історії України. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 8/ НАН України, Інститут історії України. – К., 2003. – С. 43-51; Ганжа О. Про використання терміна “модернізація” стосовно радянської аграрної історії 20-30-х рр. ХХ ст. // Там само. – С. 76–83; Єфіменко Г. Взаємовідносини влади та суспільства в радянській Україні 1920-1930-х рр. // Там само. – С. 83–100; Юркова О. До питання про завдання школи у так званій “реконструктивний” період // Там само. – С. 297–305; Кульчицький С. Криза колгоспного ладу // Український історичний журнал. – № 5. – 2003. С. 5–25; Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації // Український історичний журнал. – № 2. – 2004. – С. 31–50. Єфіменко Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. // Проблеми історії України. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.. 8/ НАН України, Інститут історії України. – К., 2003. – С. 25–50; Гриневич Л. Хлібозаготівельні компанії і голод 1928-1929 рр. в Україні // Там само. – Вип.. 10. — К., 2004. – С. 208–235.
175. Історія України/ За ред. Кульчицького С.В. — К., 2004. — 428 с.
176. Борисов В. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 76–80.
177. Місінкевич Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20–30-х рр. ХХ ст. – К., 1999. – 71 с.
178. Якубова Л. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-і роки): коренізація і денационалізація // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22-37; 1999. – № 1. – С. 41–54; Якубова Л. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 121–133; Бистрицька Л. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні в 1917-1939 рр. – Харків, 1998. – 112 с.

179. Єфіменко Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.82–93; Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1935 рр.). – К., 2002. – 318 с.; Єфіменко Г. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу сучасних російських істориків) // Український історичний журнал. — 2002. – № 5. – С. 3–24.
180. Новохатько Л. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (1920–1930-і рр. ХХ ст.). – К., 1998. – 320 с.
181. Верменич Я.В. Здійснення українізації у 1920–1930-х рр.: політичні та культурні аспекти: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1993. – 193 с.; Стремицька В. Політика українізації на півдні України у 20-х–30-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Донецьк, – 2002. – 24 с.; Ващенко І. Політика українізації (1920-х–поч. 30-х рр.) в Україні: проблеми історіографії: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002. – 17 с.; Богінська І. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (20–30-і рр. ХХ ст.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 23 с.; Новохатько Л. Соціально-економічні та культурні процеси в Україні в контексті національної політики (20–30-і роки ХХ ст.): Автореферат дис. на здоб. наук. ступеня докт. іст. наук. — К., 1999. – 35 с.; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Автореферат дис. на здоб. наук. ступеня докт. іст. наук. – К., 2000. – 34 с.
182. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 14 т – Т. 4. (1927–1931 рр.). – К., 1974. – 453 с.
183. Комуністична партія (більшовиків) України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій (1918–1956 рр.). – К., 1982. – 876 с.
184. Стенографічний звіт XV з'їзду ВКП(б). – К., 1931. – 214 с.
185. Стенографічний звіт XVI партійної конференції. – К., 1938; 1939. – 151 с.; Стенографічний звіт XVII партійної конференції. – К., 1939. – 169 с.

186. КПСС о культуре, просвещении и науке: Сб. документов – М., 1972. – 469 с.
187. Директивы ЦК ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917–1947 гг. – Т. 1–2. – М., 1940.
188. Сборник законов СССР. 1938–1975 гг. – Т. 1–4. – М., 1975.
189. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 16 т. – Т. 1–2. – М., 1967.
190. Свод законов СССР. В 2 т. – Т. 1–2. – М., 1980.
191. Збірник законів Української РСР. 1938–1973 рр. – Т. 1–2. – К., 1974.
192. Збірник законів Української РСР. – Т. 1–2. – К., 1983.
193. Культурное строительство СССР. – М.; Л., 1940. – 219 с.
194. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сб. документов 1917–1973 гг. – М., 1974. – 632 с.
195. Народное образование в СССР: Сб. нормативных актов. – М., 1987. – 312 с.
196. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959: Зб. документів: У 2 т. – Т. 1. – К., 1959. – 312 с.
197. Культурне будівництво УРСР. 1928–червень 1941 рр.: Зб. документів. – К., 1986. – 671 с.
198. Збірники наказів та розпоряджень НКО УРСР за 1929–1938 рр.: – Харків, 1930–1935; К., 1938, 1939. – 114 с.; 120 с.
199. Культурное строительство в Черкасской области. 1917–1980 гг.: Сб. документов и материалов. – Днепропетровск, 1989. – 214 с.
200. Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини: Зб. документів і матеріалів. – Львів, 1988. – 239 с.
201. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921–1941 рр.: Документи і матеріали. – Львів, 1989. – 289 с.
202. Культурное строительство на Херсонщине. 1921–1987 гг.: Сб. документов и материалов. – Днепропетровск, 1989. – 230 с.
203. Развитие социалистического сельского хозяйства Черкащины. 1921–1986 гг.: Сб. документов и материалов. – Днепропетровск, 1989. – 249 с.
204. Социалистическая Черниговщина: Сб. документов и материалов. – К.,

1987. – 199 с.
205. Социалистическое строительство на Черниговщине. 1921–1941 гг. Сб. документов и материалов. – К., 1983. – 245 с.
206. Социалистическое строительство на Житомирщине. 1921–1941 гг. Сб. документов и материалов. – Харків, 1983. – 289 с.
207. УРСР в цифрах: Статистичний довідник. – К., 1935. – 171 с.
208. УРСР в цифрах: Статистичний довідник. – К., 1937. – 211 с.
209. Народне господарство Української РСР: Статистичний довідник. – К., 1955. – 193 с.
210. Сільське господарство Української РСР. / За ред. Нечипоренка В. – К., 1957. – 408 с.
211. Культурне будівництво в Українській РСР. / За ред. Майорова Г. – К., 1959. – 863 с.
212. Народне господарство Української РСР. – К., 1935. – 651 с.
213. УРСР в цифрах. Статистичний довідник. – К., 1936. – 184 с.
214. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник к 70-летию Великого Октября. – К., 1987. – 454 с.
215. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статистический ежегодник. – К., 1957. – 766 с.
216. Народне господарство Української РСР: Статичний збірник. – К., 1957. – 535 с.
217. Культурное строительство СССР. – М.; Л., 1940. – 314 с.
218. Сільське господарство Української РСР. / За ред. Єфімова О. – К., 1958. – 437 с.
219. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Харків, 1930. – 61 с.
220. Досягнення Радянської України за 40 років. Статичний збірник. – К., 1957. – 263 с.
221. Соціалістична Україна. Статичний збірник. – К., 1937. – 223 с.
222. Культурное строительство СССР. Статичний збірник. – М., 1956. – 349 с.
223. Народне господарство УРСР: Статистичний довідник. – К., 1935. – 651 с.

224. Культурне будівництво Української РСР: Статистичний довідник. – К., – 1940. – 198 с.
225. Центральний державний архів громадських об'єднань України:
1. фонд 1 – ЦК КП(б)У, опис 220, справи 2696, 2917, 102, 526, 3088, 4531, 343, 148, 20, 790, 2704, 2987, 2574, 2688, 3081, 3083, 2691, 48, 2689.
опис 221, справи 2756, 2772, 786, 2717, 2776, 789, 3990, 908, 585, 2078, 18, 5162, 2688, 3092, 459, 184, 193, 614, 3089, 3164, 3142, 4164, 26, 819.
опис 20, справи 20, 1, 145-а, 986, 190, 24, 6, 21, 108, 109, 467, 2716, 2702, 3088, 83, 2179, 1021, 3716, 3718, 3719, 1889, 49, 3192, 3195, 833, 831, 3090, 3087, 1848, 3090, 1874, 1689, 982, 3108, 7568, 2917, 456.
опис 164, справи 968, 2688, 725, 3789, 1986, 86, 909, 23, 3159, 462, 553, 432, 434, 13, 2897, 2190, 263, 2967, 2978, 2994.
опис 9, справи 1080, 1086, 886, 888, 9506, 2691, 26, 831, 237, 4534, 3001, 751.
опис 2706, справи 2, 17, 2742, 826, 896, 890, 584, 1676, 7389, 4569, 2808, 2994, 172, 2864, 159.
опис 2702, справи 16, 2179, 2154, 392, 4567, 419, 2189, 2688, 988, 180, 1450.
опис 1034, справи 5, 1, 2716, 3198, 3189, 553, 8342, 3164, 614, 511, 673.
опис 328, справи 1, 9768, 934, 3199, 7198, 2985, 2845, 77, 8.
опис 1, справи 988, 427, 3043, 431, 3179, 4189, 434, 546, 610, 55, 57, 28, 8, 2820, 3184, 2986.
опис 2704, справи 74, 7986, 749, 4522, 4321, 2569, 2691, 333, 2994, 3191.
226. Каганович Л. Організаційний звіт Центрального Комітету XIV з'їзду ВКП(б). Стенографічний звіт. – М.; Л., 1932. – 93 с.
227. Матюш Н. Шкільні справи // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 21 листоп.
228. Центральний державний архів органів державної влади і органів державного управління України:
1. фонд 166 – наркомат освіти України
опис 17, справи 9, 17, 174, 75, 3, 779, 48, 780, 1489, 174, 176, 1, 50, 279,

786, 247, 16, 651, 104, 20,. 6789, 7, 1743, 1769, 2688, 718, 66, 84, 1672, 1721, 736, 842, 362, 172, 236, 2691, 289, 9983, 73, 78, 184, 169, 786, 8649, 8567, 8967, 8133, 7144, 258, 837,. 162, 9675, 601, 3189, 2688.

опис 1, справа 56.

опис 16, справи 265, 491, 779, 70, 84, 118, 69, 2576, 1917, 831.

опис 4, справи 856, 132, 67.

опис 10, справи 115, 108, 1444, 875, 426, 457.

опис 9, справи 181, 189, 251.

опис 2, справи 136, 482.

опис 296, справа 8756.

2. фонд 1 – ВУЦВК

опис 1, справи 1211, 631, 3164, 1431, 613, 711, 8314, 4632, 7131, 112,193, 1431, 344.

3. фонд 2 – РНК УРСР

опис 1, справи 101, 74, 1628, 220, 9, 664, 104, 108, 7139, 2,.14, 112, 10, 835, 956, 692, 137, 116, 875, 876, 976, 1, 581,212, 100, 610, 1989, 256, 260, 418, 2994, 809, 899, 716.

4. фонд 5 – Наркомат внутрішніх справ УРСР

опис 1, справи 1, 3078, 68, 1812, 33, 1612, 9, 137, 63, 633, 6785, 6788, 258, 671, 854, 944, 3172, 138, 21, 32.

5. фонд 2623 – Наркомат праці УРСР

опис 1, справи 128, 17, 99, 109, 657, 19, 492, 63, 2547, 7989, 141, 25, 790, 841.

6. фонд 340 – Наркомат продовольства УРСР

опис 1, справи 85, 180, 797, 121, 805.

7. фонд 348 – Наркомат соціального забезпечення УРСР

опис 1, справи 7383, 1339, 807, 633, 120, 602, 16.

8. фонд 2605 – Українська республіканська рада профспілок

опис 1, справи 875, 876, 533, 21, 104.

229. Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні. – К., 1992. – 195 с.

230. Слущкий О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші ро-

- ки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. – К., 1967. – 208 с.
231. Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К., 1967. – 184 с.
232. Культурне будівництво в УРСР. /За ред. Коровіна Г. – К., 1940. – 311 с.
233. Скрипник М. Виховуємо гідну зміну // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 28 берез.
234. Українська загальна енциклопедія: У 3 т. /За ред. Кубійовича В. – Т.3. – Львів, 1938. – 913 с.
235. Решительно, по-революционному // Правда (орган ЦК ВКП(б)). – 1931. – 18 дек.
236. Маценко Г. Очистимо освіту // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 23 лип.
237. Маслов М. На фронті освіти // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1932. – 7 січ.
238. Мороз Г. Строго спитати винних // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 12 верес.
239. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні. 1931-1932 рр. – К., 1956. – 143 с.
240. Мащенко В. Є недоліки // За культурну революцію (орган ЦК КП(б)У). – 1931. – 5 берез.
241. Набаба В. Нові знання // За культурну революцію (орган ЦК КП(б)У). – 1931. – 25 берез.
242. Колективізація і голод в Україні. 1929–1933: Зб. документів – К., 1994. – 514 с.
243. В ЦК КП(б)У // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 7 верес.
244. Допоможемо вчителям // За комуністичну революцію (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 10 січ.
245. Скрипник М. Важливі завдання освіти // За культурну революцію (орган ЦК КП(б)У). – 1932. – 27 лют.
246. Із залу суду // За соціалістичну перебудову (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 12 квіт.

247. Кока М. Важливі завдання освітян // За культурну революцію (орган ЦК КП(б)У). – 1932. – 23 лют.
248. Державний архів Донецької області:
1. фонд 1812 – засідання Краматорського райвиконкому
опис 1, справи 2, 81.
2. фонд 2857 – засідання Донецького облвико
опис 1, справи 1154, 777.
3. фонд 2125 – засідання Донецького облвиконкому
опис 2, справи 168, 169, 241.
249. Державний архів Дніпропетровської області:
1. фонд 19 – засідання обласного комітету КП(б)У
опис 430, справи 2, 318.
2. фонд 305 – засідання облвиконкому
опис 2, справи 45, 84.
250. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшин: Стеногр. отчёт. – Харьков. 1927. – 187с.
251. От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917–1937 гг. – М., 1981. – 438 с.
252. Рішення Київського обкому КП(б)У // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1935. – 15 лют.
253. Редакційна стаття // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 12 серп. Редакційна стаття // Соціалістична Харківщина (орган Харківського обкому КП(б)У). – 1935. – 30 жовт.
254. Судові засідання // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 23 берез.
255. Повідомлення з місць // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 12 серп.
256. Редакційна стаття // Правда (орган ЦК ВКП(б)). – 1929. – 29 окт.
257. Державний архів Київської області:
1. фонд 5 – засідання Київського обласного комітету КП(б)У
опис 6-а, справи 6, 64, 9, 1634, 451, 54.
опис 20, справи 1, 732, 40, 6-а, 3665, 63, 150, 280, 149.
2. фонд 144 - засідання Київського облвиконкому

- опис 5, справи 19, 4, 147, 149, 6, 1, 108.
опис 54, справи 8, 1107, 813.
опис 1, справи 16, 1040, 4.
258. Державний архів Одеської області:
1. фонд 7 – засідання обкому КП(б)У
опис 1, справа 45.
опис 3, справи 47, 160, 4, 2445, 241, 184, 64, 84.
2. фонд 11 – засідання бюро обкому КП(б)У
опис 1, справи 649, 171, 68, 2441.
259. Петрунько В. Гостра проблема // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 27 лип.
260. Голові наросвіти // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 18 верес.
261. Нарада з питань освіти // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936. – 3 лип.
262. Гірняк М. Важливі рішення // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1935. – 17 груд.
263. Державний архів Вінницької області:
1. фонд 151 – засідання Вінницького райвиконкому
опис 269, справи 1, 411.
2. фонд 29 – засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У
опис 1, справа 38; опис 12, справа 3793.
3. фонд 256 – засідання Вінницького облвиконкому
опис 1, справи 762, 30, 1154.
4. фонд 4297 – засідання Шкуринського райвиконкому
опис 1, справа 611.
5. фонд 136 – засідання секретаріату Вінницького обкому КП(б)У
опис 6, справи 589, 411.
опис 857, справа 6.
264. Хвиля А. Очистимо учительство // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 27 лип.
265. Справи освітянські // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 1 лип.
266. Чистимо ВУЗи // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 3 черв.
267. Результати перевірки // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 1 верес.

268. Вітання вождю // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 21 серп.
269. Пархоменко Н. Молоді кадри // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 9 верес.
270. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства РСФСР. – 1934. – № 18. – С. 47–48.
271. Державний архів Житомирської області:
1. фонд 88 – засідання обкому КП(б)У
опис 1749, справа 1.
2. фонд Р-327 – засідання облвиконкому
опис 1, справи 345, 65, 731, 601.
272. Справочник партийного работника. – М. 1936. – 168 с.
273. Учительські звання // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 12 листоп.
274. Нові вимоги // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936. – 2 квіт.
275. Ничкало М. Результати атестації // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 10 верес.
276. Виженемо опортуністів // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 28 лип.
277. Зміна в оплаті праці // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 14 трав.
278. Панченко З. Одинаковая ответственность // Коммунистическое просвещение. – 1937. – № 8. – С. 71–72.
279. Редакційна стаття // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 15 трав.
280. Соціалістична Україна. Статистичний довідник. – К., 1940. – 312 с.
281. Народа в ЦК КП(б)У // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 26 листоп.
282. Черкашин А.В. Загальне навчання в УРСР. – К., – 1958. – 168 с.
283. Культурное строительство в СССР. – М.; Л., – 1939. – 261 с.
284. Редакційна стаття // Правда (орган ЦК ВКП(б)). – 1934. – 16 мая.
285. Н.Крупская – П.Постышеву // Родина. – 1989. — № 4. – С. 63-64.
286. Маценко І. Кадри для села // За масову комуністичну освіту. – 1931. – № 3. – С. 30–32.
287. Чупавка А.В. КПСС в борьбе за культурное строительство в деревне. 1927–1937 гг. – М., 1981. – 214 с.
288. У боротьбі за суцільну письменність на Україні. – К., 1933. – 79 с.

289. На бібліотечному фронті // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). — 1934. — 8 серп.
290. Партийное строительство. — 1929. — № 1. — С. 67–69.
291. Результаты переписи // Красный библиотекарь. — 1935. — № 5. — С. 6–7.
292. Робота бібліотек // Більшовик. — 1941. — № 7. — С. 58–59.
293. Мясоедов Б.А. Страна читает, слушает, смотрит. Статистичний обзор. — М., 1982. — 184 с.
294. Производительность и использование труда в колхозах во второй пятилетке. — М.; Л., 1939. — 141 с.
295. Тракторизация сельського хозяйства СССР. — М. — 1930. — 141 с.
296. МТС во второй пятилетке: Статистический справочник. — М., 1939. — 213 с.
297. Рішучий наступ // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). — 1929. — 28 квіт.
298. Достижения Советской власти за 40 лет. Статистический сборник. — М., 1960. — 311 с.
299. Петровський Г. Посилимо лікнепроботу // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). — 1935. — 16 квіт.
300. Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — 352 с.
301. Справи села // Колгоспна правда (орган ЦК КП(б)У). — 1936. — 27 січ.
302. Кадры на селе // Сельськохозяйственная жизнь. — 1928. — № 14. — С. 19-20.
303. XI з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. — Харків, — 1930. — 381 с.
304. Розвиток української культури за роки Радянської влади. — К., — 1967. — 363 с.
305. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР за 1929 г. — Харків, 1930. — 156 с.
306. Сербин В. Навчається нова зміна // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). — 1929. — 28 серп.
307. Працює робфак // За кадри (орган Київського агроінженерного інституту цукрової промисловості). — 1932. — 16 черв.
308. Стан перевірки вузів // Більшовик України. — 1929. — № 17–18. —

- С. 86–87.
309. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. В 14 т. – Т. 4. – К., 1978. – 483 с.
310. Молотов В. За передову науку. – К., 1939. – 89 с.
311. Комунисти на селі // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 4 черв.
312. Редакційна стаття // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 10 груд.
313. Редакційна стаття // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 14 груд.
314. Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. – К., 1930. – 184 с.
315. Колхозы во второй сталинской пятилетке. – М., 1938. – 112 с.
316. Небезпечні факти // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 6 черв.
317. Дубковецький Ф. На путях к коммунизму. – М. 1949. – 112 с.
318. Збережемо пам'ять // Молодь України. – 1993. – 24 лип.
319. Злочин проти держави // Вісті (орган ВУЦВК). – 1932. – 1 верес.
320. Приховують врожай // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 3 берез.
321. Історія селянства Української РСР: У 3 т. – Т. 3. – К. – 1974. – с. 314.
322. Селяни йдуть вчитися // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 8 трав.
323. Працюють курси // За соціалістичну перебудову (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 23 берез.
324. Влащенко Г. Чистка курсів // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1932. – 3 грудн.
325. Труд в СССР: Справочник – М., 1930. – 184 с.
326. МТС и совхозы в 1936 г.: Статистический сборник. – М.; Л., 1939. – 141 с.
327. Селяни йдуть вчитися // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 6 трав.
328. Сільські справи // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 21 січ.;
Чистимо МТС // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 13 лют.
329. Працюють політвідділи // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 10 листоп.
330. Затонский В. Итоги XI пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и задачи работников просвещения. – Харків, 1934. – 30 с.
331. Гривачевський Б. Листи з Соловків. – К., 1992. – 85 с.
332. Матеріали о работе политотделов МТС за 1933 г. – М., 1934. – 89 с.

333. Оліїв М. Багато злочинів // За соціалістичну перебудову (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 11 верес.
334. Вітання ДПУ // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 8 листоп.
335. Небезпека на селі // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 3 верес.
336. Вісті з сіл // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1935. – 2 серп.
337. Чистка на селі // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 2 верес.
338. Паливода Г. Обстановка покращується // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 3 листоп.
339. Женщины в СССР: Статистический справочник. – М. 1937. – 193 с.
340. Проблеми на селі // За соціалістичну перебудову (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 30 берез.
341. Листопадовий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. – 112 с.
342. Сборник законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – 1930. – № 1. – 84 с.
343. Свіжі сили – в село // Колективіст України. – 1930. – № 5. – С. 18.
344. Всі – на село // Харківський пролетарій (орган Харківського міськкому КП(б)У). – 1930. – 23 квіт.
345. Комуністи – на село // Наддніпрянська правда (орган Дніпропетровського обкому КП(б)У). – 1930. – 20 трав.
346. Комуністи – на село // Наддніпрянська правда (орган Дніпропетровського обкому КП(б)У). – 1930. – 24 черв.
347. Справи сільські // Більшовик Полтавщини (орган Полтавського обкому КП(б)У). – 1930. – 20 трав.
348. Є успіхи на селі // Червоний плугатар (орган Вінницького обкому КП(б)У). – 1930. – 13 січ.
349. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. В 14 т. – Т. 5. – К., – 623 с.
350. Інтегральна школа // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1932. – 3 лют.
351. Мастера высокого урожая. – М. – 1936. – 213 с.
352. Вчаться механізатори // Сталінець (орган Радомишльської МТС Київської області). – 1936. – 12 берез.
353. Працюють школи механізаторів // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936.

- 16 січ.
354. Культурная революція в СРСР. – М., 1967. – 345 с.
355. Справи села // Вісті (орган ВУЦВК). – 1933. – 14 січ.
356. Результати перевірки // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1939. – 18 квіт.
357. Косіор С.В. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні // Червоний шлях. – 1938. – № 8–9. – С. 230-233.
358. Трактористи на селі // За соціалістичну перебудову (орган ЦК КП(б)У). – 1932. – 9 квіт.
359. Колхозы в 1930 г. – М., 1931. – 183 с.
360. Решения НКЗС СССР // На стройке МТС. – 1932. – № 3. – С. 5-6.
361. Решения НКЗС СССР // На стройке МТС. – 1932. – № 4. – С. 11-12.
362. Дела колхозные // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1932. – № 7. – С. 161–162.
363. Сільські турботи // За соціалістичну перебудову (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 5 лист.
364. Гострі сигнали // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936. – 18 верес.
365. Переписка И.Павлова с В.Молотовым // Советская культура. – 1989. – 4 янв.
366. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу. – К., – 1990. – 76 с.
367. Школа или монастырь? // Повысим грамотность. – 1933. – № 1. – С. 8.
368. Систематический сборник важнейших декретов. 1917–1920. – М., 1920. – 268 с.
369. Короткі підсумки перепису населення України 17.02.1927 р. – Харків, 1928. – 36 с.
370. Звіт Всеукраїнської ради профспілок до XVII з'їзду профспілок України. – Харків, 1928. – 42 с.
371. На фронті лікнепу // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1928. – 28 серп.
372. Спадщина минулого // Комуніст. – 1928. – № 7. – С. 23–26.
373. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957. К., 1957, – 497 с.
374. Шовкопляс В. Гостра проблема // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). –

1929. – 10 квіт.
375. Сіренко Г. Важливі рішення // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 1 лист.
376. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1. – К., 1964. – 531 с.
377. Справочник партійного работника. – М., 1930. – 139 с.
378. Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Касьянов Г.З. Сталінізм на Україні. 1920–1930-і рр. – К., 1991. – 326 с.
379. Культурне будівництво на Україні: Зб. документів. – Т. 1. – К., 1959. – 424 с.
380. Куманёв В.Л. Революция и просвещение масс. – М., 1971. – 243 с.
381. Культурне будівництво в Українській РСР / За ред. Конюшого Г. – К., 1959. – 863 с.
382. Осипов Н. Ліквідуємо неграмотність // Вісті (орган ВУЦВК). – 1930. – 16 січ.
383. Кіндрачук В. Згідно плану // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 16 січ.; 1929. – 31 жовт.
384. Редакційна стаття // Правда (орган ЦК ВКП(б)). – 1929. – 4 серп.
385. Гусин М. Забезпечимо лікнеп // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 26 груд.
386. Гусин М. Не вистачає коштів // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 9 верес.
387. Гусак В. Важлива справа // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 10 груд.
388. Гусев Д.И. Культурно-просветительная работа в период наступления социализма по всему фронту и завершение социалистической реконструкции народного хозяйства. – М., 1967. – 284 с.
389. Из истории борьбы Компартии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. – К., 1961. – 179 с.
390. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК: У 14 т. – Т. 6. – М., 1976. – 480 с.
391. Матеріали II Всеукраїнського з'їзду Ленінського товариства “Геть неписьменність”. – Харків, 1932. – 76 с.

392. Массовое просвещение в СССР. К итогам первой пятилетки. – Харків, 1934. – 42 с.
393. Ситін М. Не потрібно економити // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 20 черв.
394. Афанасьєв В.В. Історія культосвітньої роботи на Україні (1917–1941). – Харків, 1978. – 186 с.
395. Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К., 1957. – 363 с.
396. Вовк Л.П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917–1941). – К., 1963 . – 149 с.
397. Синяк Н. Перевірка виконання // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 13 берез.
398. Допоможемо селу // За грамоту (орган Білоцерківського товариства “Геть неписьменність”). – 1929. – 30 груд.
399. Геть неписьменність! // Геть неписьменність (орган Всеукраїнського товариства “Геть неписьменність”). – 1932. – 21 жовт.
400. Димов М. Необхідно вирішити! // Культармієць. – 1930. – № 10. – С. 7–11.
401. Справи лікнепу // Партактивіст. – 1930. – № 9. – С. 44–50.
402. Збірник наказів та інструкцій НКО РСФРР. – 1936. – 106 с.
403. Плаксін А., Мелега В. Ударник. Буквар для дорослих. – Харків, 1931. – 123 с. Плаксін А., Якимчук Л. Ударник. Буквар для дорослих. – Харків, 1931. – 134 с.
404. Бубнов А.О. Культурный подъём СССР за годы первой пятилетки. – М., 1933. – 112 с.
405. Борисов К. Важная задача // Повысим грамотность. – 1933. — №1. – С. 5–7.
406. Культурне будівництво в Україні: Зб. документів – К., 1962. – 631 с.
407. Луначарский А.В. О народном образовании. – М., 1938. – 253 с.
408. Іванова А.М. Що зробила Радянська влада в справі ліквідації неписьменності серед дорослих. – К., 1967. – 92 с.
409. Аронов М. Наше завдання // Пролетар (орган Жмеринського залізничного вузла). – 1931. – 10 лют.

410. Корнич В. Допоможемо селу // Культфронт. – 1931. – № 10–11. – С. 7-10.
411. Корнич В. Допоможемо селу // Культфронт. – 1931. – № 12–13. – С. 11–13.
412. Корнич В. Допоможемо селу // Культфронт. – 1932. – № 10–11. – С. 7–10.
413. Розенфельд В.Я. 25-тисячники. – М., 1957. – 112 с.
414. Білик М. Наш обов'язок // Молотарка (орган Харківського заводу “Серп і молот”). – 1931. – 12 серп.
415. Нижник В. Ми допоможемо // Робітнича газета (орган Жмеринського залізничного вузла). – 1930. – 2 січ.
416. Аронов Н. Допомога селу // Цукровик (орган Височанського цукрозаводу). – 1931. – 21 лют.
417. Назар М. Допоможемо селу // Цукровик (орган Височанського цукрозаводу). – 1931. – 24 берез.
418. IV Всеукраїнський з'їзд профспілок. Стенографічний звіт. – Харків, 1928. – 513 с.
419. Геть неписьменність (орган Всеукраїнського товариства “Геть неписьменність”). – 1930. – 1 берез.
420. Серпілін Г. Вирішимо завдання // В культурний похід (орган Харківського товариства “Змичка міста з селом”). – 1930. – 1 берез.
421. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К., 1960. – 321 с.
422. Кордовник Е. Підготовка кадрів на Дніпробуді // Український історичний журнал. – 1960. – № 6. – С. 94-100.
423. Ми переможемо! // За грамоту (орган Білоцерківського товариства “Геть неписьменність”). – 1929. – 15 листоп.
424. Войнар В. Важлива мета // За культурну революцію (орган Радомишльської МТС Київської області). – 1930. – 14 груд.
425. Студент на селі // За культурну революцію (орган Радомишльської МТС Київської області). – 1930. – 14 груд.
426. Важливий фронт // Студент революції. – 1930. – № 10. – С. 38-40.
427. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. – М., 1933. – 240 с.

428. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК: У 14 т. – Т. 5. – К., 1971. – 484 с.
429. Народне господарство УСРР. Стат. довідник. – К., 1935. – 651 с.
430. Державний архів Чернігівської області:
1. фонд 2777 – засідання облвиконкому
опис 1, справа 4.
2. фонд 2776 – засідання секретаріату обкому КП(б)У.
опис 4, справа 1.
431. Васильчук М. Важливі завдання // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1935. – 20 квіт.
432. Вирішимо завдання // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936. – 26 квіт.
433. Ганусенко О. Букварі – неписьменним // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936. – 17 листоп.
434. Культурне будівництво в УРСР. – Т.1. – К., 1962. – 831 с.
435. Важливе досягнення // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 16 берез.
436. Сільське господарство Української РСР. / За ред. Коровіна Г. – К., 1958. – 493 с.
437. Ступарик Б. Національна школа: витоки становлення. – Івано-Франківськ, 1992. – 156 с.
438. Ганусенко Ю. Освіту – батракам // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 7 серп.
439. Правду – в очі // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 10 листоп.
440. Мукашенко П. Питання класової боротьби в школі // Шлях освіти. – 1930. – № 3. – С. 22-25.
441. Крупська Н.К. Педагогічні твори: У 3 т. – Т.1. – К., 1967. – 249 с.
442. Костенко В. Геть релігію зі школи // Шлях освіти. – 1929. – № 1. – С. 7-9.
443. Пащенко В.О. Гіркі уроки 30-х років // Рідна школа. – 1994. – № 7. – С. 2-4.
444. Бюллетень наркомпроса РСФСР. – 1930. – № 21. – 112 с.
445. XII Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. – К., 1931. – 131 с.
446. Допомога міста селу в піднесенні культури. – К., 1968. – 179 с.
447. Сборник руководящих документов о школе. – М., 1952. – 293 с.

448. Бюлетень НКО України. – 1931. – № 11. – 63 с.
449. Козак М. Розширювати колективи // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 11 лют.
450. Статистично-економічний довідник Київщини. 1927 / 1928 р. – К., 1928.
451. Николишин М. Сільська школа // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 9 січ.
452. Ничкало Г. Допоможемо селу // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 22 жовт.
453. Сільська школа // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 9 листоп.
454. Сборник законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1930. – № 21. – 413 с.
455. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К. / За ред. Ремезова А., 1982. – 184 с.
456. Павленко Г. Зміцнимо освіту // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1932. – 25 січ.
457. Осадчук М. Будівництво на селі // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 17 лип.
458. Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 22. – 79 с.
459. Державний архів Хмельницької області:
1. фонд Р-908 – засідання облвиконкому
опис 1, справи 6, 131, 2416.
460. Культурное строительство в СССР. – М., 1936. – 239 с.
461. Енциклопедія українознавства: У 12 т. / За ред. Кубійовича В. – Т. 3. – Львів, 1994. – 1195 с.
462. Партії вірні бійці // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 27 лип.
463. Необхідно вивчати російську мову // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 1 верес.
464. Майстренко І. Сторінки з історії комуністичної партії України: У 2 ч. – Ч. 1. [без місця видання]. Сучасність. – 1979 – 149 с.
465. Затонський В. Справи освітянські // Комуніст. – 1934. – 24 серп.
466. XIV з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. – К., 1938. – 168 с.
467. Бюлетень Народного Комісаріату внутрішніх справ. – Харків, 1925. – № 23. – 89 с.

468. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшин. – Харків, 1930. – 193 с.
469. Ленінським шляхом // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 4 жовт.
470. Рідною мовою // Більшовик України. – 1931. – № 12. – С. 19.
471. Паніотов І.І. Компартія України в боротьбі за розвиток народної освіти. – Харків, 1979. – 180 с.
472. Гусятинський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. – К., 1960. – 193 с.
473. Діти вчаться // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1931. – 9 верес.
474. Массовое просвещение в СССР. – М., 1934. – 118с.
475. X Всеукраїнський з'їзд Рад. – К., 1938. – 370 с.
476. На родном языке // За коммунистическое просвещение. – 1933. – 22 янв.
477. Гострі проблеми // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 9 верес.
478. Скрипник М. Народное образование . – М., 1930. – 114 с.
479. Сільська школа // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 26 трав.
480. Посилити відповідальність // Партактивіст. – 1930. – № 8. – С. 50–51.
481. Народное образование СССР. / За ред. Крившино Р. – М., 1974. – 513 с.
482. Міщенко О. Безкровна війна. – К., 1993. – 198 с.
483. Голод 33. Народна книга–меморіал. – К., 1993. – 583 с.
484. Нагорна-Персидська Н., Коган В. Розподільники життя і смерті // Освіта. – 1993. – № 1. – С. 13–14.
485. Нагорна-Персидська Н., Коган В. Розподільники життя і смерті // Освіта. – 1993. – № 4. – С. 4–6.
486. Результаты переписи // Известия. – 1989. – 19 янв.
487. VII з'їзд Рад України: Стенографічний звіт. – К., 1931. – 105 с.
488. Освітнянський фронт // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1933. – 18 лип.
489. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. В 14 т. – Т. 5. – М., 1978. – 467 с.
490. Веселов М. Важливий фронт // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936. – 31 жовт.
491. Народное образование в СССР: Сб. документов – М., 1974. – 241 с.
492. Строгий підхід // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 28 серп.

493. КПСС во главе культурной революции СССР. /За ред. Ищенко В. – М., 1972. – 248 с.
494. Осадчук В. Грубі порушення // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936. – 23 верес.
495. Зміцнити школи // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1936. – 20 лип.
496. Курицын В.М. 1937 г. в истории Советского государства // Советское государство и право. – 1988. – № 12. – С. 112-116.
497. Раковский Х. Письмо в редакцию “Путь просвещения” // Путь просвещения. – 1922. – № 3. – С. 3-5.
498. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в УРСР. 1917-1957. – К., – 1957. – 497 с.
499. Гуняк Н. Зміни в торгівлі // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1935. – 10, 14 листоп.
500. Петрикін М. Цим живе країна // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 27 лип.
501. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. – К., 1957. – 70 с.
502. Допомога школі // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 27 лип.
503. Покотило В. Талант пропагандиста // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 2 верес.
504. Скатов Н. Дух взискивающий // Правда (орган ЦК КПСС). – 1989. – 13 окт.
505. Довженко О. Щоденник. – К., 1994. – 113 с.
506. Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – Т. 45. – К., 1968. – 221 с.
507. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путях. [без місця видання]. Видавництво Пролог, 1963. – 247 с.
508. Тезисы о художественной политике // Известия ЦК КП(б)У. – 1932. – № 10-11. – С. 34-35.
509. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. В 14 т. – Т.1. – К., 1978. – 613 с.
510. Є зростання // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1935. – 11 груд.
511. Редакционная статья // Известия ЦК Компартии Украины. – 1929. –

- № 7. – С. 56.
512. Важливі рішення // Вісті ЦК Компартії України. – 1928. – № 18. – С. 10-11.
513. Романів В. Шефи на селі // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 21 берез.
514. Редакційна стаття // Комуністична освіта. – 1930. – № 2. – С. 38-40.
515. О массовом культурном добровольстве // Революция и культура. – 1929. – № 23-24. – С. 6-7.
516. Державний архів Волинської області:
1. фонд Р-59 – засідання облвиконкому
опис 1, справи 6, 141, 81.
517. Федюкин М. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПу. – М., 1977. – 189 с.
518. Справи селянські // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 16 берез.
519. Державний архів Херсонської області:
1. фонд 46 – засідання облвиконкому
опис 15, справи 19, 8, 154.
520. Сталінські жертви // Галичина (орган Івано-Франківської обласної ради). – 1991. – 22 трав.
521. Розвиток української культури за роки Радянської влади. / За ред. Слинько І. – К., 1967. – 79 с.
522. Результати виборів // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 21 листоп.
523. Агрогуртки // Вісті ЦК КП(б)У. – 1929. – № 6-7. – С. 22-23.
524. О культурном строительстве. – М., 1930. – 481 с.
525. Скрипник М. Статті і промови: У 5 т. – Т.5. – Харків, 1930. – 214 с.
526. Українська загальна енциклопедія: У 3 т. / За ред. Кубійовича В. – Т.1. – Львів, 1994. – 396 с.
527. На кіностудіях // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 18 жовт.
528. Державний архів Полтавської області:
1. фонд 363 – засідання Полтавського облвиконкому
опис 1, справа 73.
2. фонд 3938 – засідання Полтавського облвно
опис 1, справа 74.

529. Бібліотека і соціалістичне будівництво. – 1934. – № 11-12. – С. 67.
530. Плинність кадрів // Більшовик. – 1932. – № 4. – С. 65-66.
531. Павленко М. Кіно – в села // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1938. – 11 січ.
532. На бібліотечному фронті // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 23 серп.
533. Очистимось від ворогів // На фронті культури. – 1937. – № 12. – С. 135-136.
534. Редакційна стаття // Красный библиотекарь. – 1931. – № 4. – С 2-6.
535. Державний архів Харківської області:
1. фонд 2 – засідання Харківського обласного комітету КП(б)У
опис 1, справи 61, 69.
 2. фонд 3 – засідання Кам'янського райкому КП(б)У
опис 1, справа 319.
536. Українська загальна енциклопедія: У 3 т. /За ред. Кубійовича В. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 805 – 1195.
537. Книгу – селу // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 5 трав.
538. Очистимо книгозбірні // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 14 верес.
539. Правда вертається // Літературна Україна (орган Спілки письменників України). – 1990. – 24 трав.
540. Були є і будуть // Українські вісті (орган товариства “Україна”). – 1996. – 4 жовт.
541. Соловей Д. Голгота України. – Мюнхен, 1964. – 212 с.
542. Письменники на селі // Плуг (орган Спілки письменників України). – 1930. – 15 лют.
543. Ле І. Село на шляху в майбутнє // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1934. – 11 серп.
544. Н.Крупская – П.Постышеву // Родина. – 1989. – № 4. – С. 63.
545. Невідкладні завдання // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1935. – 14 груд.
546. Советская культура в реконструктивный период. / За ред. Шестерикова Г. – М., 1985. – 530 с.

547. Два года пятилетки УССР. – Харків, 1931. – 181 с.
548. Сесія Верховної Ради УРСР: Стенографічний звіт. – К., 1940. – 189 с.
549. Грандіозні зміни // Більшовик Полтавщини (орган Полтавського окрпарткому). – 1928. – 2 квіт.
550. Енциклопедія українознавства. / За ред. Кубійовича В.: У 3 т. – Т.2. – Львів, 1993. – С. 405–795.
551. Необхідні рішучі дії // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 9 лют.
552. Переборимо церкву // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 25 груд.
553. Резолюции 2 Всесоюзного съезда безбожников. – М., 1930. – 74 с.
554. Редакційна стаття // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 28 квіт.
555. Редакційна стаття // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1929. – 28 квіт.
556. Рішення церковного собору // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1930. – 16 трав.
557. Митрополит В. Липківський. Історія Української Православної церкви. – Торонто, 1967. – 263 с.
558. Редакционная статья // Красный библиотекарь. – 1939. – № 3. – С. 276–278.
559. Акуленко В.А. Злочин проти пам'яті. – К., 1991. – 46 с.
560. Переборемо церкву // Радянське село (орган ЦК КП(б)У). – 1932. – 5 груд.
561. Пастернак Б. Доктор Живаго. – Мюнхен, 1963. – 234 с.
562. Строгі оцінки // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1937. – 12 верес.
563. История колхозного права: Статистические законодательные материалы РСФСР и СССР. 1917–1958 гг. – Т. 1. – М., 1959. – 483 с.
564. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. – К., 1957. – 144 с.
565. Допомога населення // Комуніст (орган ЦК КП(б)У). – 1935. – 11 січ.